

63
В-53

ВІСНИК ПРИКАРПАТСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

ВИПУСК XV

ІСТОРІЯ

Івано-Франківськ
2009

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА

**ВІСНИК
ПРИКАРПАТСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

ІСТОРІЯ

Випуск XV

ІВАНО-ФРАНКІВСЬК

2009

НБ ПНУС

744289

Вісник Прикарпатського університету.
Історія. 2009. Вип. XV

У збірнику вміщено наукові статті, присвячені етносоціальним і національно-культурним процесам в Україні, а також актуальним проблемам історії зарубіжних країн, джерелознавства та історіографії, етнології, праці молодих науковців.

This book contains scientific articles dealing with actual historical problems of ethno-social and national-cultural processes in Ukraine, history of foreign countries, historical sources studies, historiography, ethnology and the research results of the beginning scientists.

Редакційна рада: д-р філол. наук, проф. В.В.ГРЕЩУК (голова ради); д-р філос. наук, проф. С.М.ВОЗНЯК; д-р філол. наук, проф. В.І.КОНОНЕНКО; д-р істор. наук, проф. М.В.КУГУТЯК; д-р юрид. наук, проф. В.В.ЛУЦЬ; д-р філол. наук, проф. В.Г.МАТВІЙШИН; д-р фіз.-мат. наук, проф. Б.К.ОСТАФІЙЧУК; д-р пед. наук, проф. Н.В.ЛИСЕНКО; д-р хім. наук, проф. Д.М.ФРЕЙК.

Редакційна колегія: д-р істор. наук, проф. М.В.КУГУТЯК (голова редколегії), д-р істор. наук, проф. В.В.ГРАБОВЕЦЬКИЙ, д-р істор. наук, проф. Л.О.ЗАШКІЛЬНЯК, д-р істор. наук, проф. О.Ю.КАРПЕНКО, д-р істор. наук, проф. П.С.ФЕДОРЧАК, д-р істор. наук, доцент О.С.ЖЕРНОКЛЕЄВ, канд. істор. наук Л.В.ЩЕРБІН (відповідальний секретар).

Видається з 1995 р.

Затверджено до друку
Вченою радою Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника

(протокол № 8 від 26 березня 2009 р.).

Адреса редакційної колегії:

76025, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57,
Інститут історії і політології

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
Тел.: 59-61-03.

© Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2009.

© Видавництво "Плай" ЦІТ Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника, 2009.

МУЗЕЇ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

У статті висвітлюються особливості розвитку музеїв Наукового товариства імені Шевченка з кінця XIX століття до 1939 р. Характеризуються проблеми, пов'язані з їх створенням і діяльністю. Показано роль музеїв у розвитку науки та культури Галичини.

Ключові слова: Наукове товариство імені Шевченка, музей, Галичина, національна наука та культура.

Виникнення й розвиток музеїв Наукового товариства імені Шевченка (далі – НТШ) в українській історіографії досліджено недостатньо. Окремі аспекти даної проблеми знайшли висвітлення в працях дослідників довоєнного [3; 5; 6; 16; 17; 18] та сучасного періодів [4; 8; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 18]. Фрагментарно торкалися даної проблеми вчені української діаспори [7; 9]. У радянський період діяльність НТШ і його підрозділів, зокрема музеїв, замовчувалася. Виходячи із цього та беручи до уваги важливу роль музеїв у культурно-освітньому житті краю, ми поставили за мету показати розвиток музеїв НТШ упродовж усього періоду їх існування з кінця XIX століття до 1939 року.

Початок діяльності музею НТШ пов'язаний із перетворенням Товариства в наукову установу. У новому статуті НТШ, прийнятому 13 березня 1892 р., серед іншого зазначалося, що Товариство має плекати та розвивати науку українською мовою та збирати матеріали до бібліотеки й музею [3, с.211]. У наступному 1893 р. для музею Товариства були подаровані перші експонати: В.Тарнавський із Чернігова подарував портрет Т.Шевченка, а галицький художник К.Устиянович – свою ікону [2, арк.12]. У 1895 р. В.Тарнавський передав до музею гіпсову маску та перо Т.Шевченка [1, арк.3]. Надалі експозиція музею поповнювалася за рахунок подарунків і закупки експонатів з усіх українських земель. Особливо інтенсивно вони почали надходити з 1900 р., коли музейна комісія НТШ звернулася до української громадськості із закликом про збирання експонатів. У відозві, яку підписав М.Грушевський, наголошувалося на необхідності збирати для музею зразки народного одягу, предметів побуту, моделі будівництва. Зверталася також увага на необхідність подавати паспорт кожного експоната – де, ким і коли він виготовлений, кому належав тощо.

На загальних зборах НТШ 25 березня 1901 р. голова Товариства М.Грушевський доповідав, що розширення приміщення Товариства дало можливість відповідно розмістити зібрану протягом кількох років музейну колекцію і що він уже впорядкував археологічні колекції та збірки автографів і фотографій [19, с.3].

Як свідчать джерела, надходили до музею різнопрофільні експонати – археологічні, етнографічні, природничі та нумізматичні колекції, портрети діячів української культури, фотографії, стародруки тощо. Археологічні й етнографічні збірки музею найбільш активно поповнювали галицькі та наддніпрянські вчені І.Франко, М.Грушевський, Ф.Вовк, М.Біляшівський, О.Роздольський, З.Кузеля та К.Широцький, твори живопису-художники І.Труш і Ф.Красицький. Так, Ф.Вовк у 1903 р. закупив для музею НТШ у Парижі велику збірку археологічних експонатів [20, с.48], від М.Біляшівського в 1909 р. у музей НТШ надійшли 153 археологічні експонати з розкопок на Київщині, Черкащині й Волині [22, с.45], а в 1911 р. – колекції із 158 вишивок і 1500 пам'яток археології [23, с.58; 24, с.21].

Не забували вчені про збір експонатів для музею й під час наукових експедицій. Зокрема, під час етнографічної експедиції на Бойківщину в 1904 р., у якій взяли участь

Ф.Вовк, І.Франко та інші вчені, було закуплено для музею зразки одягу, прикраси з бісеру та інші експонати [17, с.113].

Фольклорист О.Роздольський у 1909 р. передав музею колекцію писанок (197 штук) із різних місцевостей Галичини [4, с.419].

У 1912 р. музей збагатився виробами гуцульських майстрів Шкрібляків та І.Семенюка, які подарував художник І.Труш, зразками гуцульської вишивки й колекцією гуцульських писанок із Косова, переданими музею етнографом В.Шухевичем. Тоді ж для музею було куплено кахлеву піч О.Бахматюка, ткацький верстат із села Космач на Косівщині, а також посуд, вишивки та музичні інструменти з Гуцульщини [25, с.52].

У 1913 р. музей збагатився керамікою зі Східного Поділля, яку придбав краєзнавець К.Широцький. Тоді ж уперше було закуплено в Кросно 176 етнографічних експонатів із Лемківщини, а етнограф М.Зубрицький купив 78 експонатів на Бойківщині [27, с.19–21].

Значний внесок у комплектування етнографічних колекцій музею зробили народні вчителі з Гуцульщини Л.Гарматій, Б.Заклинський, А.Онищук та інші. Проживаючи у віддалених селах Жаб'ївського, Косівського та Надвірнянського повітів, вони наполегливо вивчали матеріальну й духовну культуру жителів Карпат, збирали для музею НТШ типові зразки пам'яток гуцульського побуту та мистецтва. Зокрема, Б.Заклинський протягом 1904–1912 рр. подарував музею збірки глиняного й дерев'яного посуду, писанок, різьблених речей, вишивки, ікони та колекцію мосяжних хрестиків. А.Онищук передав до музею зразки гуцульської зброї, дерев'яну баклажку й колекції бронзових хрестиків [29, с.45].

Слід відмітити, що спочатку музей був до певної міри приватною інституцією Товариства, доступною лише для вузького кола науковців. Та у зв'язку із збільшенням кількості експонатів Товариство в 1907 р. перенесло музей до "Академічного дому" на вулицю Супінського (нині – Коцюбинського, 21), значно розширивши площу під його експонати. Після 1909 р. до музею НТШ була передана частина експонатів музею товариства "Просвіта", який був організований у 1871 р. [8, с.51].

На засіданні виділу Товариства 13 листопада 1907 р. було прийнято рішення про призначення вченого й краєзнавця Б.Януша упорядником музею. Згодом у музеї працювали також емігранти з Наддніпрянської України М.Залізник та О.Назаріїв. Завдяки заходам останнього в 1912–1913 рр. кількість експонатів музею значно зросла у зв'язку з придбанням великої колекції старожитностей із церков Галичини. Загалом у 1913 р. у музеї нараховувалося 14819 етнографічних експонатів [26, с.4].

Необхідно зазначити, що виділ НТШ ставив перед музеєм завдання збирати та впорядковувати не лише археологічні, історичні й етнографічні експонати, а також збирати та зберігати твори мистецтва. У Товаристві була поширена думка створити галерею картин, зокрема серію портретів видатних діячів української культури. Цей задум почали здійснювати в 1898 р. Тоді НТШ замовило в художника І.Труша портрет І.Котляревського [10, с.98], а потім доручило йому намалювати портрети й інших визначних діячів культури. В інформації про стан музею в 1900 р. наголошувалося, що збірка картин містить цінну колекцію з 13 портретів роботи І.Труша визначних діячів культури, зокрема копію портрета Т.Шевченка, портрети О.Кониського, П.Житецького, Е.Милорадовичевої, Д.Пильчикова, М.Жученка, І.Левицького, М.Лисенка, І.Франка, Б.Грінченка, Лесі Українки, чотири картини роботи Ю.Панькевича, К.Устияновича та інших митців [19, с.9].

У 1904 р. для музею було закуплено портрет першого голови НТШ К.Сушкевича роботи К.Устияновича, а в 1905 р. – картину Ф.Красицького "Гість з Запоріжжя" та його портрети І.Тобілевича й М.Старицького [21, с.5]. Пізніше митцю замовили також портрет Б.Хмельницького. 1909 р. було закуплено в Києві портрети гетьманів І.Самойловича, П.Полуботка та картину В.Кричевського "Ярмарок в Полтаві" [22, с.45].

У 1912 р. НТШ закупило будинок на вул. Чарнецького (нині – Винниченка, 24). У зв'язку з тим, що приміщення музею в "Академічному домі" вже не відповідало його потребам, у новому будинку Товариства виділили для музею спочатку 5 кімнат, а згодом цілий поверх, де протягом першої половини 1914 р. велося дальше розміщення та впорядкування експонатів.

На початку ХХ століття при музеї було створено спеціальний відділ, присвячений Т.Шевченку. У ньому збиралися видання творів Т.Шевченка, його малюнки й репродукції мистецьких творів, матеріали про його творчість, переклади творів поета на музику, матеріали про вшанування його пам'яті [8, с.52].

З 1910 р. музей був відкритий для публічного огляду, що дало змогу перетворити його зі сховища експонатів на науково-освітню установу.

Перед початком Першої світової війни, у червні 1914 р., музей НТШ уклав угоду з Національним музеєм у Львові про поділ права на збирання експонатів, згідно з якою Національний музей не повинен збирати етнографічні пам'ятки, а музей НТШ – предмети мистецтва, а лише археологічні, етнографічні та фізіографічні предмети [13, с.13].

У роки Першої світової війни музей зазнав значних утрат. Оскільки російська окупаційна влада заборонила НТШ і його установи, то неодноразово проводилися ревізії музею, а потім його було закрито, але перед тим конфісковано росіянами колекцію гуцульської зброї під тим приводом, що вона є функціональною. Пропали архіви музею. Ряд текстильних експонатів, зокрема килимів і гобеленів, були пошкоджені міллю. Музей під час війни зазнав матеріальних утрат на суму 500 крон [13, с.13].

Не зважаючи на несприятливі умови, у роки війни музей активно поповнювався новими експонатами. Зокрема, тоді було придбано у вдови колекціонера Червінського цінну колекцію гуцульських пам'яток із 1078 експонатів [29, с.106]. Географ С.Рудницький улітку 1914 р. подарував музею геологічну, петрографічну й палеонтологічну збірки, які зібрав на території Галичини. Вони стали основою геологічного підвідділу в природничому відділі музею. Дослідник І.Верхратський подарував музею велику ентомологічну збірку (10 тисяч одиниць), де найкраще були представлені метелики та хрущі. Ректор Львівської політехніки Ю.Медведський подарував колекцію геологічних і топографічних карт, а професор Львівської політехніки Е.Волощак – великий гербарій із кількох тисяч рослин, що були зібрані з усіх частин Австро-Угорщини. Вони стали основою ботанічного підвідділу музею [29, с.104 – 105].

На початку 1918 р. було створено при НТШ музейну комісію на чолі із С.Рудницьким, яка повинна була зайнятися дальшим упорядкуванням музею. До її складу ввійшли І.Труш, Ф.Колесса, І.Крип'якевич, О.Пеленський, І.Раковський, М.Тершаковець і В.Щурат [29, с.14]. Згодом новими членами музейної комісії стали В.Гнатюк, Ю.Мудрак, Л.Рожанський та О.Саєвич.

У 1920 р. головою музейної комісії став відомий художник І.Труш. Тоді для більш продуктивної роботи музею було обрано також керівників його відділів, зокрема Ф.Колесса очолив етнографічний відділ, І.Крип'якевич – історичний, Ю.Мудрак – промисловий, О.Пеленський – археологічний, І.Раковський – природничий, а І.Труш – національну галерею [29, с.9]. Вони доклали багато зусиль для дальшого розвитку музею. Тоді було проведено перегрупування експонатів музею і поділено їх на вісім розділів: 1 – археологія; 2 – етнографія; 3 – галерея сучасного мистецтва; 4 – галерея старого церковного мистецтва; 5 – кераміка; 6 – історичний відділ; 7 – архів карт та ілюстрацій; 8 – природничий відділ. Загалом тоді в музеї нараховувалося 15047 експонатів [29, с.110, 113].

Ухвалою виділу НТШ від 7 серпня 1920 р. музею замість старої назви Музей старожитностей дано назву "Український національний музей Наукового товариства імені Шевченка". 31 жовтня 1920 р. відбулося урочисте відкриття музею для перегляду

експозиції громадськістю, у якому взяли участь і виступили з промовами тодішній голова НТШ В.Щурат, а також І.Раковський та І.Труш [8, с.53]. Це сприяло більшій зацікавленості широкої громадськості долею музею. Товариство “Відбудова” надало йому одноразову фінансову допомогу в розмірі 10 тисяч крон для купівлі меблів і нових експонатів [18, с.28].

У цей час було також поповнено фонди музею творами художників О.Кульчицької [30, с.43] і М.Балицького з Херсона [2, арк.99]. Та найбільше експонатів надійшло до історичного відділу музею. Серед них, зокрема, були альбом фотографій УСС періоду 1914–1918 років, колекція фотографій з історії визвольної боротьби УГА. За ініціативою кооперативу “Червона калина” в 1921 р. було створено новий відділ музею – історичних пам’яток із часів Першої світової війни та національно-визвольних змагань в Україні, куди ввійшли документи українських урядів, військові відзнаки, портрет Д.Вітовського роботи художника П.Холодного, картина “Бій під Чортковом” Л.Перфецького тощо [18, с.29]. Відділ мистецтва музею продовжував поповнюватись і пізніше. Зокрема, лікар і письменник Я.Окуневський подарував музею картину М.Івасюка “Козак і дівчина” [31, с.19]. Музей придбав також портрет одного із засновників НТШ Ю.Романчука роботи П.Холодного та портрет колишнього голови Товариства О.Барвінського пензля О.Новаківського [32, с.33]. Скульптор О.Архипенко з Каліфорнії подарував бюст Т.Шевченка [35, с.22].

Згодом нумізматична збірка музею поповнилась американськими монетами від Ю.Юрловського, історичний відділ – марками, печатками та відзнаками часів визвольних змагань, відділ новітнього мистецтва отримав 25 картин О.Новаківського, О.Кульчицької та інших митців [18, с.29].

З ініціативи виділу НТШ у середині 20-х років ХХ століття в музеї було створено кімнату І.Франка, до якої в родичів було закуплено домашні меблі письменника й відтворено інтер’єр помешкання, де він проживав [31, с.129].

Досить інтенсивно поповнювалась експозиція музею й у наступні роки. Як дар музею надійшли колекції народної кераміки з Ужгорода та народної вишивки з Покуття. У 1935 р. львів’янка Яблонська подарувала музею етнографічну збірку з 24 предметів з Індокитаю, яка започаткувала новий фонд екзотичної етнографії. Найбільші надходження кераміки кількістю 437 предметів до музею припадають на 1937 рік. Серед них була й цінна колекція 144 предметів кераміки з відомого центру гончарства в Опішні на Полтавщині із збірки архітектора І.Левинського [4, с.423].

У 1935–1936 рр. музей закупив три повних комплекти селянського одягу з Буцацького повіту на Тернопільщині та два – з Підляшшя. У 1938 р. етнографічний відділ музею збільшився на 1126 предметів, зокрема, 517 зразків вишивки та 276 писанок [36, с.95–96]. Загалом наприкінці 1930-х років у Культурно-історичному музеї нараховувалося 18540 етнографічних експонатів [4, с.424].

Активно поповнювався в міжвоєнні роки й археологічний розділ музею. Зокрема, у 20-ті роки музей поповнився цікавими археологічними матеріалами із Заліщик, Вербової й Ланівців на Тернопільщині, стародавнього Звенигорода та ін. [14, с.63].

Новий період у розвитку археології в НТШ і діяльності його музею розпочався після повернення до Львова в 1928 р. археолога Я.Пастернака. У 1928–1939 рр. він очолював Культурно-історичний музей НТШ. За ініціативою вченого в музеї було утворено відділ доісторичної та протоісторичної археології й організовано лабораторію для опрацювання і консервації археологічних пам’яток.

У 1932 р. Я.Пастернак дістав дозвіл від органів влади Львівського, Станіславського й Тернопільського воєводств на проведення археологічних розкопок на їх території. Лише в 1932–1934 рр. він вів розкопки в 13 населених пунктах Галичини [34, с.67–68]. У цей час музей Товариства поповнився багатьма цінними експонатами трипільської культури, виявленими О.Кандибою (О.Ольжичем) під час розкопок у печері

“Вертеба” в селі Більче-Золоте на Тернопільщині та експонатами римського часу з розкопок Я.Пастернака в Залісцях на Львівщині, Перерослі й Цуцилові на Івано-Франківщині, експонатами княжої доби з Белза та Галича. Найціннішою була збірка знахідок із систематичних досліджень Я.Пастернака в княжому Галичі, які він розпочав у 1934 р. До її складу, зокрема, входили золотий медальйон із перегородчастими емаллями, колекція хрестиків, кам’яні форми для відливання прикрас, архітектурні деталі [14, с.63–64].

Археологічний відділ музею активно поповнювався експонатами й пізніше. Зокрема, у 1938 р. сюди надійшли пам’ятки з 38 місцевостей Галичини, Волині, Холмщини та Полісся [36, с.96].

Перед Другою світовою війною в згаданому відділі налічувалося майже 30 тисяч експонатів і він став за кількістю зібраних матеріалів найбільшим у музеї [14, с.64]. Як згадувалось, археологічні матеріали музею, зібрані не лише з пам’яток Галичини, а й інших регіонів України, ряду зарубіжних країн. Вони свідчили про всеукраїнський характер музею, наочно демонстрували міжнародні зв’язки НТШ.

Після Першої світової війни значно активізувалася робота й природничого відділу музею. На початку 20-х років ХХ століття значну допомогу музею надавала фізіографічна комісія НТШ. Учені Товариства були закріплені за лабораторіями природничого відділу музею: І.Раковський – зоології, О.Тисовський – ботаніки, З.Занько – етнології, М.Мельник – мінералогії та геології, Ю.Полянський – географії [30, с.17].

Активно допомагала в роботі природничого відділу музею й математично-природописно-лікарська секція НТШ. Завдяки їх активній співпраці значно зросла кількість експонатів природничого відділу, створились умови для заснування на його базі окремого Природничого музею. Його було відкрито 6 червня 1927 р. [32, с.41]. Тоді в музеї нараховувалося 6514 експонатів. У наступні роки їх кількість зростала й у 1929 р. у музеї вже було 9424 експонати [32, с.44]. Директором Природничого музею тоді був Ю.Полянський, заступником – Є.Чайківський. Співробітниками музею були С.Пастернак (відділи мінералогії й петрографії), Б.Кордюк (відділ палеонтології), Г.Козій (відділ ботаніки), В.Лазорко (хрущі) [32, с.41]. Основний музей Товариства після відкриття окремого Природничого музею отримав назву Культурно-історичний музей.

У 1931 р. у Природничому музеї було розділено збірки живої природи від неживої, відкрито технічно-технологічний відділ. Експонати в музеї розміщалися в цей час у семи кімнатах Товариства.

25 травня 1932 р. виділ НТШ затвердив статут Природничого музею. У 1932–1934 рр. у музеї було створено збірки хрущів, крайової геології та лісової ботаніки. Експозиція музею розширювалась і пізніше, зокрема, за рахунок пожертв. Так, у 1938 р. професор Т.Фотинюк подарував музею збірку рослин, інженер М.Саевич – збірку оленячих рогів, кабана, мишолова та ін., Т.Рожинківський – фазана й білу гусарку, О.Мицілінський – 66 птахів і 5 ссавців, В.Лазорко – збірку хрущів. Цього ж року надійшов ряд фінансових пожертв на підтримку музею, зокрема, управа друкарні НТШ подарувала 300 злотих, товариство “Сільський господар” – 100 злотих, М.Грицак – 150 злотих, Л.Федорович-Малицька 100 злотих [36, с.103–104].

Слід згадати й про те, що в 1935 р. митрополит А.Шептицький своєю грамотою утворив на горі Яйце коло Перегінська на Прикарпатті кедриний заповідник площею 225 гектарів і передав його під наукову опіку НТШ [35, с.12, 35]. Згодом завдяки його прихильності виділ НТШ домігся заснування другого заповідника із залишками давньої степової рослинності на Чортовій горі поблизу Рогатина [35, с.36]. Для наукового вивчення згаданих заповідників у НТШ було створено спеціальну комісію охорони природи. Її головою було обрано Ольгу Мрицівну, заступником голови – Андрія

Мельника, секретарем – Зенона Залуцького [35, с.72]. Згадана комісія вживала заходів, щоб утворити нові заповідники, зокрема ялівцевий на Грофецькому Коні, народний парк на вершинах Горганів, праліс на горі Овуль, на Касовій горі в Бовшеві коло Бурштина, вапняні скелі на Соколі коло Галича та ін. [35, с.72].

Працівники Природничого музею часто виїздили в згадані місцевості, обстежували їх, вивчали флору й фауну, збирали експонати для музею. У 1938 р. у Природничому музеї вже нараховувалося 18890 експонатів [36, с.103]. Він був досить популярним серед жителів Львова та всієї Галичини.

29 січня 1936 р. на засіданні виділу НТШ було оголошено про те, що Культурно-історичний музей Товариства готує до відкриття два нові відділи: історично-воєнних пам'яток і пам'яток Українського пласту. 1 листопада 1936 р. відділ історично-воєнних пам'яток було відкрито за участю генерала М.Тарнавського [35, с.37].

Згодом у травні 1937 р. було вирішено заснувати окремий “Музей історично – воєнних пам'яток”. Приміщення для нього виділило Українське товариство допомоги інвалідам у своєму будинку на вул. Потоцького (нині – вул. Пушкіна, 48). Кошти на утримання музею виділило товариство “Молода громада” [35, с.25, 38–39].

21 листопада 1937 р. цей третій музей НТШ було відкрито для відвідувачів [35, с.37]. Допомогу новоствореному музею активно надавала Комісія музею історично-воєнних пам'яток на чолі з І.Крип'якевичем, що була створена при Товаристві [36, с.51]. Вона керувала всіма справами музею, дбала про його розбудову, почала збирати та вивчати архівні матеріали про національно-визвольну боротьбу. З Культурно-історичного музею новому музеєві було виділено 1287 експонатів про національно-визвольну боротьбу в Україні [36, с.100]. З 1937 до 1939 рр. музей очолював І.Карпинець, який скрупульозно збирав і опрацьовував матеріали для його експозиції.

7 березня 1938 р. НТШ із Культурно-історичного музею передало в цей новий музей пластові пам'ятки. Його експозиція активно поповнювалася за рахунок подарунків жителів краю й організацій. З часу створення музею до кінця 1938 р. йому дарували експонати вчені та діячі культури А.Баландюк, М.Драган, Б.Заклинський, Р.Зубик, І.Карпинець, І.Крип'якевич, І.Тиктор, К.Трильовський, видавництва “Червона калина” й “Українська преса”, товариства “Молода громада”, охорони воєнних могил, “Просвіта”, Українське товариство допомоги інвалідам, Національний музей, кооператив “Вогні”. На кінець 1938 р. у музеї вже нараховувалося 3524 експонати. Було створено також спеціалізовану підручну бібліотеку [36, с.100–102]. Для підготовки своїх мистецьких композицій у музеї вивчали стрілецькі мундири художник В.Іванюк і скульптор А.Павлось [35, с.99].

Слід згадати й про те, що в міжвоєнний період у Культурно-історичному музеї НТШ часто працювали українські й зарубіжні вчені, зокрема, у 1926–1930 рр. Г.Боліндер із Стокгольма вивчав у музеї експонати з Гуцульщини як додаток до своїх етнографічних студій про гірські народи Європи, Б.Ріхтгофен із Ратібора – пам'ятки культури княжого періоду, львівський археолог Я.Брик – пам'ятки скіфської культури Поділля, О.Кандиба з Праги – енеолітичну мальовану кераміку, М.Смішко зі Львова – пам'ятки готської культури Галичини, Я.Розенівна з Варшави – кельтську культуру, А.Моравська з Мільгавзена в Ельзасі – українські гафти та вишивки, а І.Лянкошівна з Кракова та Н.Галанова з Глинян на Львівщині – українські килими [32, с.35]. Пізніше в археологічному відділі музею працювали вчені Р.Кнорр із Берліна, В.Касінський із Лодзі, М.Смішко зі Львова, а в етнографічному відділі М.Олькевич із Варшави й С.Гординський і В.Свенціцька зі Львова та ін. [36, с.97].

У 30-ті роки Культурно-історичний музей НТШ значно активізував виставкову роботу. Тоді було організовано ряд виставок різного профілю, зокрема, у 1932 р. відбулися виставки народного та прикладного мистецтва кооперативи “Українське народне мистецтво” та Олени й Ольги Кульчицьких, виставка “Асоціації незалежних укра-

їнських митців” [33, с.18] та виставка картин “Товариства прихильників українського мистецтва” [34, с.69].

Близько п'ятнадцяти виставок проходило в музеї в наступні роки. Зокрема, у 1934 р. відбулися виставки картин художника Л.Геца, “Товариства прихильників українського мистецтва” й “Асоціації незалежних українських митців”, у 1935 р. – виставка з картами та діаграмами “Український народ, його життя і праця”, виставки творів М.Глушченка, “Батьківщина у світліні” (УФОТО), у 1936 р. – посмертна виставка творів художника О.Новаківського [35, с.101], а в 1938 р. – етнографічна виставка “Полісся” [36, с.98].

Директор Культурно-історичного музею Я.Пастернак неодноразово відвідував музеї в різних країнах Європи, разом з іншими вченими НТШ брав участь у наукових з'їздах. Так, у 1932 р. він узяв участь у VIII з'їзді “Союзу музеїв Польщі” в Перемишлі. У серпні 1933 р. разом із М.Кордубою, М.Чубатим, Р.Зубиком та Й.Скрутенем Я.Пастернак був учасником міжнародного з'їзду істориків у Варшаві, а в травні 1934 р. – з'їзду орієнталістів у Львові [34, с.26–27].

У травні 1936 р. завдяки фінансовій допомозі “Фонду культури народів” він побував у Румунії, Угорщині, Чехословаччині, у т. ч. на Закарпатті, де відвідав 24 музеї з метою налагодження наукових взаємин та обміну експонатами. У вересні того ж року брав участь у XII з'їзді музеологів у Варшаві [35, с.100].

У 1938 р. учений побував у 17 музеях семи міст Німеччини. Він виступав із науковими доповідями про відкриття княжої кафедри в Крилосі в Берлінському університеті та в Науковому товаристві в Бреславі, узяв участь в археологічних розкопках на городищі Лебус у Бранденбурзі, які проводив професор Берлінського університету Унферцагт [36, с.98].

Культурно-історичний і Природничий музеї НТШ надавали посильну допомогу регіональним музеям, що створювалися в міжвоєнні роки в містах Галичини, зокрема, музеям “Гуцульщина” в Коломиї, “Бойківщина” в Самборі, “Стривігор” у Перемишлі, “Верховина” в Стрию, “Лемківщина” в Сяноку та ін.

Таким чином, історію музеїв НТШ можна розділити на два періоди: I – з 1895 до 1920 рр.; II – 20–30-ті рр. ХХ століття. Перший період характерний нагромадженням різнопрофільних експонатів. Під час другого періоду було розгорнуто планомірне поповнення музейних колекцій, наслідком чого стало можливе відкриття в 1927 р. окремого Природничого музею, а в 1937 р. – Музею історично-воєнних пам'яток. Збірки Культурно-історичного та інших музеїв НТШ стали важливим джерелом для українських і зарубіжних дослідників і разом з іншими музеями Галичини виконували важливу культурно-освітню функцію.

1. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА у Львові), ф. 309, оп. 1, спр. 33.
2. Там само, ф. 309, оп. 1, спр. 35.
3. Барвінський О. Про заснування і дотеперішній розвиток Товариства ім. Шевченка у Львові / О. Барвінський // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1892. – С. 209–212.
4. Гонтар Т. Етнографічні колекції музею НТШ / Т. Гонтар // ЗНТШ. – Львів, 1992. – Т.223. – С.417–427.
5. Гнатюк В. Наукове товариство імені Шевченка (1873–1923) / В. Гнатюк. – Львів, 1923. – 15 с.
6. Дорошенко В. Наукове товариство імені Шевченка у Львові (1873–1892–1912 рр.) / В. Дорошенко. – К. ; Львів, 1913. – 88 с.
7. Дорошенко В. Огнище української науки / В. Дорошенко. – Нью-Йорк ; Філадельфія, 1951. – 116 с.
8. Костюк С. Колекції музею НТШ у Львові / С. Костюк // Бібліотека Наукового товариства імені Шевченка: книги і люди. – Львів, 1996. – С. 51–59.
9. Кубійович В. Нарис історії Наукового товариства імені Шевченка (1873–1949) / В. Кубійович. – Львів : НТШ, 1991. – 53 с.
10. Купчинський О. Іван Труш у документах львівських архівів / О. Купчинський // Іван Труш : збірник матеріалів наукових конференцій, присвячених 100-річчю від дня народження. – Львів, 1972. – С. 95–105.

11. Кучер Р. Наукове товариство імені Шевченка / Р. Кучер. – К. : Наукова думка, 1992. – 112 с.
12. Кушнір В. Створення львівського музею Наукового товариства імені Шевченка: суспільно – політичний та культурний контекст / В. Кушнір // Історичні пам'ятки Галичини : матеріали третьої наук. краєзнавчої конф. 19 листопада 2004 р. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені І. Франка, 2005. – С.19–25.
13. Олійник В. Музейництво Західної України під час Першої світової війни (1914–1918 рр.) / В. Олійник // Історичні пам'ятки Галичини : матеріали Третьої наук. краєзнавчої конф., 19 листопада 2004 р. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені І. Франка, 2005. – С. 12–19.
14. Петегирич В. Доля археологічної колекції музею НТШ / В. Петегирич // Бібліотека Наукового товариства імені Шевченка: книги і люди. – Львів, 1996. – С. 59–67.
15. Сапеляк О. Етнографічні студії в Науковому товаристві імені Шевченка (1898–1939 рр.) / О. Сапеляк. – Львів, 2000. – 203 с.
16. Свенціцький І. Про музеї і музейництво. Нариси і замітки / І. Свенціцький. – Львів, 1920. – 80 с.
17. Франко І. Етнографічна експедиція на Бойківщину / І. Франко // Жовтень. – 1972. – № 8. – С. 112–119.
18. Хить М. Музей НТШ 1914–1939 рр. / М. Хить // Історичні пам'ятки Галичини : матеріали Третьої наук. краєзнавчої конф., 19 листопада 2004 р. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені І. Франка, 2005. – С. 26–35.
19. Хроніка НТШ. – Львів, 1901. – Ч. 6.
20. Хроніка НТШ. – Львів, 1904. – Ч. 17.
21. Хроніка НТШ. – Львів, 1906. – Ч. 25.
22. Хроніка НТШ. – Львів, 1909. – Ч. 39.
23. Хроніка НТШ. – Львів, 1911. – Ч. 45.
24. Хроніка НТШ. – Львів, 1911. – Ч. 47.
25. Хроніка НТШ. – Львів, 1912. – Ч. 52.
26. Хроніка НТШ. – Львів, 1913. – Ч. 53.
27. Хроніка НТШ. – Львів, 1913. – Ч. 55.
28. Хроніка НТШ. – Львів, 1918. – Ч. 60–62.
29. Хроніка НТШ. – Львів, 1920. – Ч. 63–64.
30. Хроніка НТШ. – Львів, 1922. – Ч. 65–66.
31. Хроніка НТШ. – Львів, 1926. – Ч. 67–68.
32. Хроніка НТШ. – Львів, 1930. – Ч. 69–70.
33. Хроніка НТШ. – Львів, 1932. – Ч. 1.
34. Хроніка НТШ. – Львів, 1935. – Ч. 72.
35. Хроніка НТШ. – Львів, 1937. – Ч. 73.
36. Хроніка НТШ. – Львів, 1939. – Ч. 74.

The problems connected with their creation and activity are characterized. The role of the museums in the development of science and culture in Galychyna.

Key words: Taras Shevchenko Scientific Association, museum, Galychyna, national science and culture.

УДК 94(436)+329.14
ББК 63.3(4А)5

О. С. Жерноклєєв

ПРО ДАТУ ЗАСНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПАРТІЇ ГАЛИЧИНИ Й БУКОВИНИ

У статті розглядається питання про точну дату заснування української секції австрійської соціал-демократії епохи Габсбурзької монархії. Звертається увага на розбіжності в датуванні виникнення УСДП у сучасній історіографії та на основі джерел, обґрунтовується факт проведення установчої конференції партії 17 вересня 1899 р.

Ключові слова: соціал-демократія, УСДП, Галичина, Буковина.

Українська соціал-демократична партія Галичини й Буковини (УСДП, 1899–1939 рр.) була помітним явищем суспільно-політичного життя західних українських земель епохи Австро-Угорщини, згодом – Української революції та міжвоєнного періоду. Попри майже постійні організаційні проблеми, відносну нечисленність і прак-

тично перманентну складну конкуренцію з соціал-демократіями інших національностей за вплив у робітничому середовищі, партія все ж внесла свій важливий вклад у формування політико-ідеологічного обличчя українського національного руху кінця ХІХ – першої третини ХХ ст.

Перша спроба заснування УСДП, як відомо, була здійснена у вересні 1896 р. і виявилася невдалою. Організаційний комітет зі створення партії (у складі Івана Франка, Михайла Павлика, Миколи Ганкевича, Євгена Левицького та інших), проіснувавши близько півроку, розпався, а друкований орган “Робітрук”, що видавався українською мовою, але латинським шрифтом, припинив свій вихід у світ через брак передплатників [2, арк.22; 11, с.96–98].

Остаточну УСДП як одна із шести автономних національних секцій австрійської соціал-демократії була заснована 17 вересня 1899 р. на одноденній установчій партійній конференції у Львові [7, с.29; 8, с.11; 11, с.102; 12, с.187–188; 13, с.44;]. Проте в переважній більшості праць сучасних вітчизняних і зарубіжних дослідників фігурує дещо інша дата – 18 вересня того ж року [6, с.21; 14, с.59; 15, с.62; 18, с.445; 19, с.540; 23, с.220 та ін.]. Питання про точну дату досі не було предметом дискусій, як бачимо, не через єдність у датуванні, а скоріше, через відсутність власне постановки проблеми. Автори, для яких УСДП не була об'єктом спеціального дослідження, очевидно, вважали це питання несуттєвим (ураховуючи також порівняну слабкість цієї політичної сили та її другорядну роль у досліджуваних процесах) або поклалися на достовірність використаних ними джерел. Окрім того, необхідно також урахувати, що в сучасних умовах джерелом подекуди суперечливої інформації стають і матеріали Інтернету, що дедалі активніше використовуються як студентами, школярами, так і викладачами й науковцями. Наприклад, зі статті про УСДП у популярній відкритій енциклопедії “Вікіпедія” взагалі так і неясно, коли ж конкретно була створена партія – у “вересні 1899 року” чи в 1900 р. [21]. Обґрунтування точної дати утворення УСДП на основі відомих на сьогодні першоджерел стало нашим завданням у цьому невеликому науковому повідомленні.

Найвірогідніше, походження й поширення згаданої вище помилки слід пов'язувати з відомою книгою Володимира Левинського “Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині” (К., 1914) [16]. Цей значною мірою публіцистичний і навіть полемічний за характером твір, написаний одним із лідерів УСДП у переддень Першої світової війни, донедавна був одним із найвідоміших і найпопулярніших серед науковців джерел інформації з історії українського соціал-демократичного руху в Галичині. У 1930 р. праця була перевидана вже в радянській Україні [17]. В.Левинський датує заснування партії 18 вересня 1899 р. [16, с.53]. Однак автор згаданої праці належав до “молодого” крила партії, прийшов до неї пізніше (судячи з усього, не раніше 1903 р.), отже, участі в установчій конференції не брав.

Праці інших соратників В.Левинського по партії такого ж поширення не набули [9; 10]. Учасник установчої конференції УСДП Юліан Бачинський у дуже резонансній свого часу брошурі “Взаїмні відносини соціал-демократичних партій, української і польської, в Східній Галичині” (Львів, 1910) кілька разів згадує, що УСДП була заснована 1899 р., але не вказує конкретнішої дати [5, с.3, 5]. Антін Чернецький, що також належав до “молодого” крила й розпочав активну громадсько-політичну діяльність значно пізніше, у своїх відомих спогадах про роботу в партії взагалі не називає дати її створення [22].

З практичного погляду організаційне оформлення УСДП далеко не було справою одного дня. Йому передувала складна внутріпартійна боротьба всередині Русько-української радикальної партії (РУРП). Наприкінці 90-х років ХІХ ст. соціал-демократична група цієї партії (“молоді” радикали), відчуваючи певне посилення свого впливу, зробили декілька спроб реорганізувати РУРП безпосередньо в соціал-демокра-

тичну партію. На VII з'їзді РУРП у 1898 р. відповідну пропозицію Р.Яросевича було відхилено більшістю голосів [20, с.87–88]. У травні 1899 р. керівний орган партії з перевагою в один голос вирішив перейменувати радикальну партію на соціал-демократичну, однак скликана М.Павликом у тому ж місяці конференція, також більшістю в один голос, скасувала це рішення [16, с.51–53]. Тоді соціал-демократична група вийшла з РУРП і проголосила утворення Української соціал-демократичної партії.

З аналізу змісту протоколів загальнопартійної езекутиви Соціал-демократичної робітничої партії Австрії (СДРПА) випливає, що вже 9 червня 1899 р. керівництво партії на своєму засіданні взяло до відома факт виникнення нової, української (“русинської” в тодішній офіційній термінології) секції партії та включило її представника, посла австрійського рейхсрату Романа Ярославича, присутнього на засіданні, до складу загальнопартійної езекутиви СДРПА [3]. Про появу окремої “русинської фракції галицьких соціал-демократів” Дирекція поліції у Львові доповідала Галицькому намісництву 20 червня 1899 р. [1, арк.1].

17 вересня 1899 р. у Робітничому домі у Львові відбулася закрита (“довірочна”) нарада українських соціал-демократів, що історично відіграла роль установчої конференції УСДП Галичини й Буковини як автономної складової частини СДРПА. У нараді взяли участь посол австрійського парламенту Роман Ярославич, члени тимчасового правління партії Микола Ганкевич, Юліан Бачинський, Семен Вітик, а також львівський робітник-друкар Іван Возняк, активні діячі радикальної партії, селяни Степан і Петро Новаковські (перший із них – тоді посол Галицького сейму), Яцко Остапчук, Андрій Шмигельський [1, арк.1]. Заслухавши доповіді С.Вітика (про організацію), М.Ганкевича (про пресу) та Р.Яросевича (про участь у наступному конгресі СДРПА), засновники нової партії визнали Гайнфельдську (1889 р.) програму австрійської соціал-демократії, ухвалили підготувати власне партійне періодичне видання у Львові за редакцією М.Ганкевича. У роботі серед робітників вирішено “йти пліч-о-пліч з рештою соціал-демократів”, однак у разі потреби творити українські освітні об'єднання на зразок “Sily” та політичне товариство типу “Proletariat” [1, арк.1]. Після тривалої дискусії з приводу ставлення до інших українських політичних партій вирішено вести з ними політичну боротьбу, як і з тогочасним австрійським урядом. Конференція завершилася виборами виконавчого комітету партії (М.Ганкевич, І.Возняк, Ю.Бачинський), що мав знаходитись у Львові, і делегатів на VII конгрес австрійської соціал-демократії, намічений на грудень того ж року (ними було визначено М.Ганкевича й Р.Яросевича) [1, арк.1–2].

Донесення Дирекції поліції у Львові Галицькому намісництву про цю подію дійсно датоване 18 вересня 1899 р., що при неухважному прочитанні документа також може дати підстави для відповідного датування самої події. Оригінал документа, друкований на машинці німецькою мовою, зберігся у фонді 146 (“Галицьке намісництво (1854–1921 рр.)”). Центрального державного історичного архіву України в м. Львів [1, арк.1–3]. Однак у тексті цього документа звіт про конференцію УСДП розпочинається зі слів “Gestern Nachmittags ...”, що означає “учора пополудні...” [1, арк.1]. Отже, фактично конференція українських соціал-демократів відбулася 17 вересня в другій половині дня. На цю ж дату вказували й короткі репортажі про подію в тогочасній галицькій пресі [4].

Додатковим і доволі цікавим непрямим аргументом може бути також і той факт, що 17 вересня в 1899 році припадало на неділю, а 18-те – на понеділок. Проте, як свідчить аналіз історії організації та проведення галицько-українськими соціал-демократами з'їздів, конференцій, загальних зборів тощо, подібні заходи завжди призначалися на вільні від роботи дні тижня (як правило, на неділю, дводенні заходи – на суботу та неділю) з метою уможливити участь у них людей найманої праці, що не мог-

ли самі розпоряджатися своїм часом – передусім робітників, а також селян і сільсько-господарських батраків, нижчих прошарків інтелігенції.

Таким чином, ураховуючи дані джерел, слід вважати датою заснування УСДП 17 вересня 1899 р. Інша справа, що з організаційного погляду в перші роки свого існування партія реально перебувала ще на стадії створення, а її перший з'їзд відбувся лише в березні 1903 р. Процес становлення партії, зважаючи на об'єктивні й суб'єктивні причини, розтягнувся після установчої конференції приблизно на одне десятиліття й завершився, в основних своїх рисах, у 1907–1909 роках.

1. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 146. Галицьке намісництво (1854–1921 рр.), оп. 7, спр. 4759. Рапорт Львівської дирекції поліції про роботу конференції української фракції соціал-демократичної партії (1899 р.). – 3 арк.
2. Там само, ф. 309. Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ), м. Львів (1873–1939 рр.), оп. 1, спр. 2018. Праця невстановленого автора з історії робітничого руху в Галичині. – 31 арк.
3. Verein für Geschichte der Arbeiterbewegung, Wien. Altes Parteiarchiv (1), Sitzungsprotokolle Parteivorstand, Handprotokolle, Heft 1 (14.10.1897–17.5.1900), Sitzung vom 9.06.1899.
4. Галичанинъ. – 1899. – 10 (22) сент.
5. Бачинський Ю. Взаємні відносини соціал-демократичних партій, української і польської, в Східній Галичині / Ю. Бачинський. – Львів, 1910. – 31 с.
6. Беґей І. Юліан Бачинський: з життєпису, політичної та наукової діяльності [Текст] / Ігор Беґей. – Львів : Світ, 1998. – 52 с.
7. Беґей І. Юліан Бачинський: соціал-демократ і державник [Текст] / Ігор Беґей. – К. : Основні цінності, 2001. – 256 с.
8. Босак О. І. Українська соціал-демократична партія в соціальному і національному рухах Галичини (90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.) [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : (07.00.01 – історія України) / Орест Іванович Босак ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2003. – 19 с.
9. Ганкевич Л. З минулого нашої партії (Матеріали до історії УСДП) [Текст] / Лев Ганкевич // Календар “Впереді”: 1920. – Львів, 1920. – С. 17–34.
10. Ганкевич М. З перед двадцяти літ (Початки української соціал-демократії в Галичині) [Текст] / Микола Ганкевич // Там само. – С. 71–82.
11. Грицак Я. “Молоді” радикали в суспільно-політичному житті Галичини [Текст] / Ярослав Грицак // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – 1991. – Т. ССХХІІ. – С. 71–110.
12. Жерноклеєв О. Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.) [Текст] / О. С. Жерноклеєв ; Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ : Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2006. – 536 с.
13. Жерноклеєв О. Українська соціал-демократія в Галичині: нарис історії (1899–1918) [Текст] / Олег Жерноклеєв. – К. : Основні цінності, 2000. – 168 с.
14. Кравець М. М. Робітничий рух в Східній Галичині наприкінці XIX ст. (1892–1900 роки) [Текст] / М. М. Кравець // З історії західноукраїнських земель. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – Вип. 4. – С. 40–65.
15. Кугутяк М. В. Радикальна партія в Східній Галичині [Текст] / М. В. Кугутяк // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 55–63.
16. Левинський В. Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині [Текст] / Володимир Левинський. – К., 1914. – 116 с.
17. Левинський В. Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині [Текст] / Володимир Левинський. – Харків ; К. : Держвидав України, 1930. – 91 с.
18. Макарчук С. Відносини між Русько-українською радикальною партією і Соціал-демократичною партією Галичини і Сілезії у 90-х роках XIX ст. [Текст] / Степан Макарчук // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 9. – С. 437–447.
19. Павко А. І. Повчальний досвід вітчизняної історії: політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби [Текст] / А. І. Павко. – К.: Плетяди, 2002. – 552 с.
20. Стахів М. Проти хвилі. Історичний розвиток українського соціалістичного руху на західних українських землях [Текст] / Матвій Стахів. – Львів, 1934. – 135 с.
21. Українська соціал-демократична партія (1900) // <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%A1%D0%94%D0%9F> (20.11.2008 р., 18.10).
22. Чернецький А. Споми́ни з мого життя / А. Чернецький. – К. : Основні цінності, 2001. – 168 с.
23. Najdus W. Polska partia socjalno-demokratyczna Galicji i Śląska, 1890–1919 [Text] / Walentyna Najdus. – Warszawa : PWN, 1983. – 719 s.

The article deals with the question about an exact date of the founding of the Ukrainian section of the Austrian social democracy in an epoch of the Habsburg monarchy. The author focuses attention on the distinctions in dating of the arising of the USDP in a modern historiography and proves the fact the constituent conference of the party was held on September 17, 1899 on the basis of historical sources.

Key words: social democracy, USDP, Halychyna, Bukovyna.

УДК 39 (477.83/.86) "1890/1939"

ББК: 63.59

О. Я. Баран

МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ ГАЛИЦЬКОГО СІЛЬСЬКОГО ДУХОВЕНСТВА (КІНЕЦЬ XIX – 30-ті рр. XX ст.)

Галицьке духовенство відіграло важливу роль у трансформації селянського побуту, оскільки було тим посередником, через який модерні ідеї й західні культурні впливи проникали в село. У статті на основі широкого кола джерел і літератури аналізується матеріальне становище українського сільського духовенства Галичини наприкінці XIX – 30-х років XX ст. У ній розглянуто вплив різних факторів на матеріальне становище священників, а також джерела їхніх прибутків.

Ключові слова: сільська інтелігенція, духовенство, матеріальне становище, селяни, Галичина.

Питання матеріального добробуту ніколи не залишалося поза увагою галицького сільського духовенства кінця XIX – 30-х рр. XX ст. Це було закономірним явищем, адже рівень фінансового забезпечення визначав купівельну спроможність представників сільського кліру, а відтак і можливість модернізувати свій побут. Економічний аспект також нерідко був домінуючим при обранні способів проведення дозвілля, а особливо, коли справа стосувалася освіти вихідців зі священничих родин.

Дана тема частково висвітлювалася в публікаціях А.Заярнюка [29], Н.Колб [31; 32], О.Турія [51], І.-П.Химки [57] та ін. Для розуміння релігійних процесів, які, безперечно, впливали на побут священнослужителів, цінним є також дослідження з історії Української греко-католицької церкви В.Перевезія [42]. Однак найбільше інформації знаходимо в джерелах, серед яких виділяємо приватне листування, матеріали тогочасних періодичних видань і мемуари.

Маючи на меті простежити специфіку матеріального становища галицького сільського духовенства наприкінці XIX – 30-х рр. XX ст., насамперед уважаємо за доцільне з'ясувати джерела прибутків та фактори, які суттєво на них впливали.

Матеріальне становище священника значною мірою залежало від розмірів парафії й заможності її мешканців. З огляду на це, духовенство велику увагу приділяло справі призначення на таке місце праці, яке було б вигідним насамперед з економічної точки зору.

Відповідно до різних типів підпорядкування існували парафії цісарського, митрополичого, ординаріатського, вільного й приватного надання. Найчисленнішу категорію складали парафії приватного надання, де діяло право презенту, на основі якого дідич (інакше патрон чи колятор церкви) міг самостійно вибирати пароха [31, с.287]. Наприклад, у 1912 р. у Станіславській єпархії налічувалося 313 парафій приватного надання, 67 – цісарського й 53 – ординаріатського [54, с.301]. Патронат залишався в дії й у міжвоєнний період. Зокрема, у цій самій єпархії в 1931 р. із 419 парафій 49 належали до урядового, 79 – вільного і 291 – приватного надання [55, с.177]. За умовами конкордату, укладеного 10 лютого 1925 р. між Польщею й Ватиканом, дідич мав обрати душпастиря із запропонованих ординаріатом трьох кандидатів протягом тридцяти днів [34, с.53].

Справа одержання парафії приватного надання ускладнювалася через заго-стрення національного питання в Галичині, адже дідичами були здебільшого поляки.

Як відзначав Ф.Свистун, краще місце душпастирювання отримували тільки той, хто "добре записан у шляхти чи уряду" [52, с.495]. Священик-українець потрапляв у пряму залежність від патрона-поляка, який нерідко вимагав від нього лояльності й відстороненості від громадських справ. За свідченнями С.Матковського, о. Насальський із с. Речигів Рудківського повіту вносив прохання на одержання парафії 105 раз, але за свої тверді політичні переконання так і не здобув її [38, с.9].

На парафії церковного надання зазвичай клопотали ті священнослужителі, які не могли розраховувати на прихильність із боку дідичів. З метою зміцнення своїх позицій душпастирі застосовували різні способи впливу. Вони зверталися за допомогою до родичів і знайомих, визначних суспільно-політичних діячів того часу. Наприклад, священник В.Кальба в листі від 5 лютого 1894 р. прохав О.Барвінського заступництва в митрополита в справі одержання парафії Болехів Долинського повіту, яка приносила вдвічі більше прибутків, аніж його тогочасне місце праці [11, арк.1 зв.].

Для вигідного призначення використовувалося навіть хабарництво. Окремі особи шукали непрямі шляхи підкупу дідича (через оплату векселів, картярських боргів тощо) [29, с.457]. Однак тут духовенство одночасно виступало й потерпілою стороною, адже часто колятори вдавалися до продажу посад. Наприклад, о. К.Левицький згадував, що за одержання парафії в нього вимагали 10 тис. крон* [5, арк.115].

Таким чином, питання місця праці залишалося одним із найважливіших для служителів культу. У середовищі більшості священників багата парафія асоціювалася з майбутнім матеріальним добробутом. І це було закономірним явищем, адже від величини парафії й рівня заможності її мешканців прямо залежали два з трьох основних джерел доходів духовенства, а саме: плата за треби, тобто за виконання душпастирських функцій (інакше – *jura stolae*, "право стули" чи "епітрахилик") і парафіяльне господарство. Третім джерелом виступала урядова платня з релігійного фонду** конгруа.

Якщо прибутки від треб і церковних маєтностей, насамперед землі, виявлялися недостатніми, то суму, якої бракувало до встановленої, виплачували з релігійного фонду, якщо ж надлишковими, то надлишок конфіскувався на користь цього ж фонду. Для визначення розміру конгруї проводилися обрахунки доходів і витрат кожного священника [31, с.467].

Реальні доходи духовенства сильно відрізнялися й коливалися в межах від 300 до 1500 ринських*** на рік [57, р.108]. На початку XX ст. державна дотація греко-католицького священника в середньому складала 1200–1400 крон, що було менше за плату чиновника будь-якого рангу [50, с.56]. Ця сума також є значно нижчою за доходи медика, які могли сягати й 5 тис. крон на рік (без урахування надходжень безпосередньо від лікарської практики) [25, с.7]. Характерно, що українське греко-католицьке духовенство знаходилося в значно гірших матеріальних умовах, аніж польський клір. Римо-католицька парафія з річним прибутком у розмірі 3–4 тис. ринських уважалася бідною. Існували й такі парафії, що приносили 10–20 тис. прибутку [52, с.489].

Серед служителів культу існував поділ на чотири категорії (парох, капелан, адміністратор і сотруди́ник (помічник)), рівень фінансового забезпечення яких був неоднаковим. Особливо важкими довгий час залишалися умови проживання й матеріальне становище сотруди́ників. На початку XX ст. їхні доходи складали 50 крон на місяць [31, с.471]. Традиційно священник платив своєму помічникові третю частину прибутку,

* Крона – грошова одиниця в Австро-Угорщині з 1892 р. до 1918 р.

** Релігійний фонд – фонд, заснований у 1782 р. цісарем Йосифом II за рахунок конфіскації та продажу майна католицьких монастирів, який призначався для покращання утримання парафіяльного духовенства [51, с.117].

*** Ринський – грошова одиниця в Австро-Угорщині до 1892 р.

отриманого за виконання душпастирських функцій. Відсутність чітко врегульованої системи відносин між цими сторонами об'єктивно викликала зловживання з боку парохів. Одні забирали собі всі доходи з треб і грошові надходження за ведення канцелярії, інші віддавали сотрудинові тільки третину прибутків від того обсягу роботи, який він сам виконав [43, с.139; 26, с.117; 48, с.22]. До того ж для проживання помічникам душпастирів часто відводилися невідповідні помешкання.

Офіційні розпорядження, метою яких стало унормування матеріальних відносин між парохами й сотрудиновими, вийшли тільки на початку 20-х років ХХ ст. [18; 19]. Згідно з постановами, які вступали в дію 25 березня 1922 р., священник мав виділити своєму помічникові 10 моргів (1 морг = 0,56 га) церковної землі, а у випадку, коли сам володів менше як 30 моргами, – третю частину поля. Однак він звільнявся від таких зобов'язань, якщо забезпечував повне утримання приватного сотрудинові [18, с.3].

На прикладі сотрудинових найкраще простежується взаємозалежність ієрархічної градації всередині самого духовенства та його матеріального становища. Помічники пароха були найменш захищеною категорією як у фінансовому плані, так і з точки зору системи відносин між самими представниками греко-католицького кліру.

Найбільше прибутків священник міг отримати від плати за треби. Хоча ще цісарським патентом Йосифа II (1765–1790 рр.) від 1 липня 1785 р. устанавлювалася точна шкала, за якою віруючі мали оплачувати душпастирські послуги, а доходи від треб ураховувалися при призначенні конгруї, у цій системі існувало чимало зловживань [51, с.127]. З огляду на це, вищі ієрархи УГКЦ закликали духовенство не жадати занадто великих оплат за виконання душпастирських функцій [39, с.158; 41, с.26]. Водночас у постановах Собору 1891 р. визнавалося справедливим те, “щоб те, що служать Олтареві, також зь Олтаря жили” [53, с.225].

Традиційно великими були оплати за шлюб. Перед оголошенням у церкві про намір пари одружитися (оповідями) наречена приносила священнику курку. Такий спосіб оплати зустрічаємо в багатьох регіонах Галичини, а також у селах Буковини [9, арк.470; 15, арк.1; 30, с.108; 44, с.25]. Уже безпосередньо перед весіллям молоді відробляли в господарстві пароха три дні [47, с.756]. Окремо платили за сам обряд вінчання. Тут кожний душпастир призначав власну ціну, керуючись особистими мотивами й ураховуючи рівень заможності батьків наречених. Наприклад, парох с. Орівівці Скалатського повіту Т.Куницький зазвичай брав 8 ринських, однак із метою викорінення пияцтва в селі він устанавив дещо інший порядок: скільки грошей господарі витратили на придбання алкоголю, стільки ж мали заплатити за шлюб [36, с.42].

Дорого обходився населенню й похорон. За статистичними дослідженнями початку ХХ ст., у с. Старі Богородчани Богородчанського повіту видатки на релігійні потреби з однієї родини становили в середньому 40 крон на рік, причому найбільші витрати спричиняла смерть когось із родичів [21, с.217]. На прикладі оплат за поховання чітко простежується різниця між ціною, яку сплачували бідні та багаті господарі. Наприклад, у міжвоєнний період залежно від статків померлого плата за похорон могла коливатися від 15 до 120 злотих [10, арк.48, 53; 12, арк.1]. Остання сума відповідала вартості однієї корови чи трьох свиней [13, арк.1; 14, арк.1; 40, с.18].

У 20 – 30-х роках ХХ ст. почастишали скарги духовенства на зубожіння селян, а відтак зменшення надходжень із треб і погіршення матеріального стану самого духовенства [4, арк.5; 6, арк.37; 27, с. 89; 56, с.450]. Й.Кравчук, душпастир с. Борки Великі Тернопільського повіту, на прикладі власної парафії стверджував, що впродовж 1918–1928 рр. різко зменшилася чисельність замовлених селянами богослужінь. Якщо в 1918 р. селяни оплатили 368 служб, 1919 р. – 215, то в 1927 і 1928 рр., цей показник скоротився відповідно до 64 і 68. Загалом він визначив прибутки священника від треб у розмірі 40–60 злотих на місяць [35, с.2].

Крім грошових вимірів, існувала й система розрахунків у вигляді натуральних оплат (збіжжя, яйця, молочні продукти, птиця). Однак якщо в попередні періоди натуральна оплата здійснювалася у формі постійних данин священникові, які громади повинні були сплачувати щорічно, то наприкінці ХІХ – 30-х рр. ХХ ст. вони зберігаються як традиційні подання при посвяченні осель на Водохреща чи відправленні богослужінь [51, с.123–124].

Свій відбиток накладали й умови співжиття парафіян із духовними наставниками, вироблені в певній місцевості протягом століть. Наприклад, у с. Підгірці Золочівського повіту існував звичай приносити священнику теля від корови-первістки, однак, як стверджував о. О.Пристаї, селяни вкрай рідко дотримувалися цього через матеріальну скруту й відсутність у господарстві худоби [43, с.140].

Іноді парафіяни, спостерігаючи важке становище родини священника, за власною ініціативою постачали її продуктами. Описуючи свій побут у перші роки після висвячення, о. Ф.Тарнавський підкреслював: “Ми з жінкою і дитиною попросту нераз голодували. Деякі жінки, сусідки, що виділи нашу біду, приносили нам то яйця, то молоко, крупи і ми часто тільки тим жили” [49, с.159].

Таким чином, священники виробляли основні принципи оплати душпастирських функцій, виходячи з власного досвіду й місцевих традицій. Неврегульованість цієї проблеми породжувала чимало зловживань з їхнього боку. На такій основі найчастіше виникали конфлікти між душпастирем і парафіянами, що, у свою чергу, намагалися використати для антиклерикальної агітації політичні сили радикального спрямування.

Окрему частину прибутків давало парафіяльне господарство. Маєток священника включав рухому й нерухому частини (орні поля, луги, пасовища й ліси). На кінець ХІХ ст. 38 греко-католицьких парафій мали від 200 до 600 моргів, 381 – від 100 до 150, 363 – від 75 до 100, 355 – від 50 до 75, 322 – від 25 до 50, 80 – від 10 до 25, 3 – від 5 до 10, а 4 взагалі менше 5 моргів [52, с.494]. Нерівномірність розподілу землі ставила духовенство в нерівні умови й давала підстави для численних нарікань.

Серед греко-католицького кліру не було єдності в ставленні до господарських проблем. Окремі священники стверджували, що саме господарська діяльність є їхнім чи не єдиним стабільним джерелом прибутків. Частина парохів уважала доцільнішим віддавати ерекційні (церковні) землі в оренду й жити на відсотки. Деякі готові були відмовитися від них узагалі, але натомість отримувати більшу суму з релігійного фонду. Ще інші були прихильниками створення з ерекційних земель великих маєтків, які в погодженні із церковною владою віддавалися б в оренду селянам за умови сплати ними відповідної ренти на користь священника [31, с.469].

Песимістичні настрої поглибилися під впливом світової економічної кризи, яка зробила парафіяльні господарства нерентабельними. Якщо навесні 1928 р. за 1 центнер пшениці платили в середньому 60 злотих, а жита – 45, то на кінець 1932 р. за таку ж кількість зерна давали відповідно тільки 16–18 і 9–11 злотих [20, с.362]. Невисокими в середині 30-х років ХХ ст. залишалися й прибутки від здачі землі в оренду [23, с.135].

Ситуація ускладнювалася тим, що за конкордатом від 10 лютого 1925 р. платня душпастирів у порівнянні з австрійськими часами зменшилася в чотири рази [42, с.20]. Наприкінці 20-х років ХХ ст. місячна дотація пароха у Львівській єпархії становила 171, адміністратора – 120, сотрудинові – 94 злотих [35, с.2]. Розмір конгруального додатку вимірювався шляхом стягування від цієї суми по 2–3 злотих за кожний гектар ерекційної землі, тому в парафіях із великими наділами податки, які сплачував священник, могли перевищувати дохід від поля [23, с.136, 137].

Післявоєнна розруха викликала й таке відносно нове явище, як продаж церковної землі. Кошти, вивільнені в результаті цих фінансових операцій, часто спрямовувалися на покращання побутових умов духовенства, адже парафіяльні резиденції не завжди відповідали основним санітарно-епідеміологічним вимогам. Самі священники

неодноразово зверталися до вищих ієрархів УГКЦ із приводу незадовільних умов проживання [2, арк.131 зв.; 3, арк.58 зв.; 4, арк.15, 45; 5, арк.229; 8, арк.100 зв.]. Наприклад, з листа о. В.Левицького від 18 липня 1922 р. до станіславської єпископської консисторії довідуємося, що він “вже 4 роки мучиться в курній хаті, разом з родиною, в хаті в одній убікації (кімнаті. – О.Б.), де вариться, білизну переться і де разом і канцелярія парохіальна поміщується” [7, арк.291 зв.].

Поганий стан парафіяльних забудов часто ставав причиною переходу на інше місце праці. Зокрема, протягом 1908–1920 рр. у с. Бібцани Зборівського повіту через незадовільні побутові умови змінилося десять священників [37, с.256]. Подібні випадки не могли залишатися поза увагою церкви, тому 24 червня 1933 р. станіславський єпископський ординаріат видав розпорядження, яким зобов’язав ретельно дбати про збереження й реставрацію резиденцій [16, с.40].

До причин зміни духовенством парафій належав і стан господарства. Окремі священники не дбали про своїх наступників. Тому часто мали місце зловживання щодо господарських споруд, ріллі, ерекційного лісу, ставів. Траплялося, що для опалювання оселі навіть знищувалися цілі парафіяльні сади [24, с.2; 33, с.76]. Подібні приклади недбалого ставлення до церковного майна негативно впливали на загальний стан господарства, тому суворо засуджувалися консисторією [17, с.6].

Витрати, пов’язані зі зміною місця душпастирського служіння, становили вагомий стаття грошових видатків духовенства. Крім них існували й інші видатки, без дослідження яких неможливе вивчення матеріального становища духовенства.

Представники кліру сплачували низку податків: із парафіяльного маєтку, з ґрунту, з прибутків (від помешкання, вінчань, богослужінь), з нерухомоті в містах і містечках, на полагодження доріг тощо [23, с.136; 28, с.3]. Вони також давали внески в каси хворих за пастуха, кухарку та інших слуг. Існував і так званий квартирниковий збір, який мав забезпечити резиденцію священника від розміщення в ній військових під час бойових дій [28, с.3]. Крім того, були й менші видатки, наприклад на відновлення господарських забудов, страхування життя чи на випадок стихійних лих тощо.

Окрему частку складали кошти, що йшли на відпустки, місії, соборчики, візитації деканів, єпископа чи митрополита. Зокрема, в одному з дописів до газети “Діло” авторка під псевдонімом Попадя звинувачувала єпископа Г.Хомишина в тому, що він своїми місіями поглибив матеріальну кризу духовенства й призвів до напруження відносин із селянами [45, с.3].

Значні кошти витрачалися на утримання слуг. Якщо наприкінці XIX ст. челядь служила за одяг, їжу, тютюн і невисоку оплату (у найкращому випадку 100–150 ринських на рік), то в міжвоєнний період ситуація кардинально змінилася. Душпастир с. Москалівка Косівського повіту О.Абрисовський писав, що з його пенсії в розмірі 150 злотих на місяць 80 злотих ішло на забезпечення слуг [10, арк.33].

Від духовенства громадськість очікувала більших витрат на національні цілі. Воно здійснювало пожертви на розвиток культурно-просвітніх товариств і навчальних закладів, будівництво церков. До того ж соціальний статус й освіта представників священничого сану вимагали від них удосконалення власного інтелектуального рівня через передплату фахових видань, купівлю книг тощо.

Чималу частину доходів духовенства поглинали видатки, пов’язані з утриманням сім’ї. Великим тягарем для служителів культури була освіта дітей. Другою проблемою залишалася справа забезпечення матеріального добробуту родини на випадок смерті годувальника. З цієї метою священники сплачували внески до спеціального вдовичо-сиротинського фонду, утворювали різноманітні добродійні організації [31, с.474].

Така увага до питання майбутнього священничої родини після смерті її голови зумовлювалася прикладами злиденного життя більшості вдів і сиріт духовенства. Іноді дружина священника залишалася із сімома, а то й більше, дітьми [1, арк.33, 96, 100].

Виплати вказаним соціальним категоріям здійснював вищезгаданий церковний вдовичо-сиротинський фонд. Згідно із цісарським розпорядженням від 1898 р. вони також мали право на так званий “дар з ласки” – матеріальну допомогу з релігійного фонду в розмірі до 400 крон для вдів і до 80 крон для сиріт [31, с.474].

Численні спроби духовенства, спрямовані на створення різноманітних церковних інституцій, покликаних забезпечити належний рівень життя для своєї родини, не приносили очікуваних і довготривалих результатів. До того ж громадська думка накладала певні обмеження на сфері діяльності, у яких могли бути задіяні дружини служителів культури, а це, у свою чергу, звужувало для них можливі способи самостійного заробітку.

Загалом священник здебільшого був найбагатшим представником української інтелігенції на селі. Не зважаючи на постійні нарікання, саме духовенство визнавало, що воно “стоїть від народного учителя матеріально о много ліпше, хоч би на найгіршій парохії” [46, с.631].

Таким чином, прибутки священника включали платню з релігійного фонду, грошові та натуральні надходження від виконання душпастирських функцій і господарської діяльності. Останні два джерела визначалися обсягами церковної землі, величиною парафії й ступенем заможності її мешканців. З одного боку, це робило його відносно самостійним від влади, а з іншого – зумовлювало залежність від населення, породжувало численні конфлікти на економічному ґрунті, що нерідко сприяло зростанню радикальних настроїв серед самого селянства й падінню авторитету служителя культури.

Матеріальна незалежність духовенства від урядової політики не була абсолютною, адже більшість парафій перебували у віданні приватних власників в особі польських панів. Тому питання одержання вигідного призначення вирішувалося в контексті українсько-польських відносин у Галичині, а саме право презенту слугувало вагомим важелем впливу на священників.

Досить відмінним був рівень фінансового забезпечення кліру: парох знаходився у вигідніших обставинах, аніж його помічник (сотрудник). Однак духовенство порівняно із селянами чи сільськими вчителями перебувало в значно кращих матеріальних умовах, хоч це й не виключає випадків злиденного існування серед окремих служителів культури, особливо впродовж перших років після висвячення.

1. Центральний державний історичний архів у м. Львів (далі – ЦДАЛ), ф. 201, оп. 3, спр. 70. – 141 арк.
2. ЦДАЛ, ф. 358, оп. 2, спр. 181. – 154 арк.
3. ЦДАЛ, ф. 408, оп. 1, спр. 110. – 171 арк.
4. ЦДАЛ, ф. 408, оп. 1, спр. 683. – 96 арк.
5. ЦДАЛ, ф. 408, оп. 1, спр. 689. – 250 арк.
6. ЦДАЛ, ф. 408, оп. 1, спр. 706. – 84 арк.
7. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. 504, оп. 1, спр. 843. – 294 арк.
8. ДАІФО, ф. 504, оп. 1, спр. 944. – 171 арк.
9. Державний архів Тернопільської області, ф. Р-3205, оп. 1, спр. 8. – 678 арк.
10. Львівська наукова бібліотека Національної академії наук України ім. В. Стефаника (відділ рукописів) (далі – ЛНБ НАН України), ф. 11, спр. 504, п. 53. – 60 арк.
11. ЛНБ НАН України (відділ рукописів), ф. 11, спр. 1297. – 15 арк.
12. Науковий етнографічний архів Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника (далі – НЕАПНУ), ф. 1, оп. 2, спр. 11. – 1 арк.
13. НЕАПНУ, ф. 1, оп. 2, спр. 13. – 1 арк.
14. НЕАПНУ, ф. 1, оп. 2, спр. 14. – 2 арк.
15. НЕАПНУ, ф. 1, оп. 2, спр. 18. – 2 арк.
16. В справі відбудови парохіальних будинків // Вісник Станіславської єпархії. – 1933. – Ч. VII–IX. – С. 39–40.
17. В справі піддержання культури ерекційних ґрунтів // Вісник Станіславської єпархії. – 1936. – Ч. I–III. – С. 5–6.

18. В справі приписів що до відносин між парохами а сотрудниками, або заступниками пароха // Львівсько-Архієпархіяльні відомости. – 1922. – Ч. 2. – С. 2–5.
19. Взаємні відношення межі парохом і сотрудником як також заступником пароха // Львівсько-Архієпархіяльні відомости. – 1920. – Ч. 3. – С. 26–28.
20. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк : ТУК – Товариство української кооперації, 1964. – 624 с.
21. Витвицький С. Економічні відносини в селі “Старі Богородчани” / С. Витвицький // Студії з поля суспільних наук і статистики / Статистична комісія наукового товариства ім. Шевченка ; за ред. М. Грушевського. – Львів, 1909. – С. 205–218.
22. Гадзевич О. Єще про відносини парохів до сотрудників / О. Гадзевич // Нива. – 1908. – Ч. 9. – С. 281–282.
23. Гайдукевич О. Болоче питання / О. Гайдукевич // Нива. – 1936. – Ч. 4. – С. 135–140.
24. Ганас Р. Засоби для поборювання матеріальної кризи духовенства: реферат, виголошений на душпастирському курсі дня 31. XII. 1935 у Львові / Р. Ганас // Мета. – 1936. – Ч. 6. – С. 2–3.
25. До відома наших лікарів // Діло. – 1912. – Ч. 8. – С. 7.
26. Дописи: Дещо про відносини парохів до сотрудників // Нива. – 1907. – Ч. 4. – С. 116–118.
27. Дубицький В. Рятуймо наші парохії (Дискусійна стаття) / В. Дубицький // Нива. – 1937. – Ч. 3. – С. 87–93.
28. З. Надмір податків на духовенство (З кругів духовенства) // Нова Зоря. – 1928. – Ч. 55. – С. 3.
29. Заярнюк А. Надання “презенти” на парафію у другій половині XIX століття: соціальні та дискурсивні практики / А. Заярнюк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 9 : Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича. – Львів, 2001. – С. 448–464.
30. Кожолянко Г. Етнографія Буковини : у 3 т. / Г. Кожолянко. – Чернівці : Золоті литаври, 2001. – Т. 2. – 424 с.
31. Колб Н. Матеріальне становище греко-католицьких парохів у Галичині на початку XX століття (на прикладі Львівської архієпархії) / Н. Колб // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 9 : Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича. – Львів, 2001. – С. 465–479.
32. Колб Н. Проблема патронату й конкуренції в житті греко-католицького духовенства Галичини початку XX ст. / Н. Колб // Історія релігій в Україні : праці XIII Міжнародної наукової конференції (Львів, 20–22 травня 2003 р.). – Львів : Логос, 2003. – Кн. 1. – С. 285–292.
33. Колька гадохъ въ справъ меліорації ґрунтѡвъ ерекційныхъ // Прапоръ. – 1900. – Ч. 3. – С. 75–79.
34. Конкордат між Св. Престолом а Річюполоитою Польською // Вісник Станіславівської єпархії. – 1925. – Ч. IX–XII. – С. 41–61.
35. Кравчук Й. Духовенство і суспільність: Яка тепер доля духовного стану? – Які перед ним практично-суспільні завдання? / Й. Кравчук // Нова Зоря. – 1929. – Ч. 19. – С. 2–3.
36. Куницький Л. Спогади молодих літ та заслання / Л. Куницький. – Львів, 2003. – 255 с.
37. Кучкуда О. Про відбудову парохіяльних резиденцій / О. Кучкуда // Нива. – 1935. – Ч. 7–8. – С. 255–261.
38. Матковський С. Три синодальні архієреї: Спомини з життя і діяльності преосвящених о. Юліана Куїловського, д-ра Юліана Пелеша і д-ра Сильвестра Сембратовича / С. Матковський. – Львів, 1932. – 107 с.
39. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і матеріали 1899–1944 : у 3 т. – Львів : Вид-во оо. Василян Місіонер, 1998. – Т. II : Церква і суспільне питання. – Кн. I : Пастирське вчення та діяльність. – 571 с.
40. Паньків М. Аграрні відносини на Покутті та їх соціальні наслідки в другій половині XIX – першій половині XX ст. / М. Паньків ; Івано-Франківський краєзнавчий музей // Наукові записки. – 1999. – Вип. 4. – С. 12–20.
41. Пастирський лист Григорія Хомишина єпископа станіславівського до Клира Станіславівської Єпархії про поширюване божого царства у нутрі душ. – Станіславів : Накладом Єпископського Ординаріату, 1930. – 43 с.
42. Перевезій В. Греко-католицька церква в умовах українсько-польської конфронтації 20–30-х рр. XX ст. / В. Перевезій. – К., 1998. – 48 с.
43. Пристай О. З Трускавця у світ хмародерів. Спомини з минулого і сучасного : у 4 т. / О. Пристай. – Львів ; Нью-Йорк, 1935. – Т. II. – 366 с.
44. Прокопів М. З Городиславич – у світ широкий / М. Прокопів. – Нью-Йорк, 1972. – 124 с.
45. Попадя. Ще одна скарга: Голос жінок сьвящеників станіславівської єпархії до єпископа преосьв. Гр. Хомишина / Попадя // Діло. – 1911. – Ч. 90. – С. 3.
46. Потреба засновин нових посад душпастирських // Нива. – 1913. – Ч. 20–21. – С. 630–631.
47. Рогатинська земля : збірник історично-мемуарних, етнографічних і побутових матеріалів. – Нью-Йорк ; Париж ; Сидней ; Торонто, 1989. – Т. I. – 998 с.

48. Сотрудник. Єще дещо про відносини між парохами а сотрудниками // Нива. – 1908. – Ч. 1. – С. 20–23.
49. Тарнавський Ф. Спогади: Родинна хроніка Тарнавських як причинок до історії церковних, сьвященицьких, побутових, економічних і політичних відносин у Галичині в другій половині XIX сторіччя і в першій декаді XX сторіччя / Ф. Тарнавський. – Торонто : Добра книжка, 1981. – 267 с.
50. Титов Ф. Русское духовенство въ Галиции (Изъ наблюденій путешественника). Церковно-историческій очеркъ / Ф. Титов. – Київ, 1903. – 132 с.
51. Турій О. Соціальний статус і матеріальне становище греко-католицького духовенства Галичини в середині XIX століття / О. Турій // Ковчег. – 2000. – Ч. 2. – С. 115–148.
52. Ф. И. С. [Свистун] Прикарпатская Русь подъ владѣніемъ Австріи / Ф. И. С. [Свистун]. – Львовъ, 1896. – Ч. II (1850–1895). – 744 с.
53. Чинності и рьшеня руского провинціального Собора въ Галичинѣ ѡтбувшого ся во Львовѣ въ роцѣ 1891. – Львовъ : Изъ типографіи Ставропігійского Института, 1896. – 272 с.
54. Шематизм всего клира греко-католицької Єпархії Станіславівської на рік Божий 1913. – Станіславів, 1913. – 337 с.
55. Шематизм всего клира греко-католицької Єпархії Станіславівської на рік Божий 1931. – Станіславів, 1931. – 194 с.
56. Ю. В справі матеріального положення нашого духовенства / Ю. // Нива. – 1928. – Ч. 12. – С. 449–451.
57. Himka J.-P. Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century / J.-P. Himka. – Edmonton: CIUS, 1988. – 343 p.

The Galician priests played an important role in the improvement of the way of life of peasants as it was the mediator due to which modern ideas and cultural influence of the west got into the village. The article analyzes the material position of the Ukrainian rural priests of Galicia at the end of XIXth century till the 30th of the XXth century on the basis of numerous sources and literature. The influence of different factors on the financial position of priests and the main sources of income were investigated.

Key words: rural intelligentsia, priests, financial position, peasants, Galicia.

УДК 94 (477.83/.86) “XX”
ББК 63.3 (4 Укр) 6

Н. Д. Кісь

ВПЛИВ ІДЕЙ ВІЗАНТИНІЗАЦІЇ НА МИСТЕЦТВО ГАЛИЧИНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX ст.

У статті йдеться про впливи ідей візантинізму на українське сакральне мистецтво першої половини XX ст. Основною рисою цих процесів було намагання використати фольклорну техніку, зразки народного малярства й архітектури у високому мистецтві.

Ключові слова: візантинізація, сакральне мистецтво, Галичина, культура, обряд.

В основу так званої візантинізації в мистецтві було покладено твердження про “універсальність і трансцидентальність католицизму” [5, с.1], тобто його здатність поєднувати різні підходи, стилі, концепції й не обмежуватися лише культурними формами латинського Заходу. У своїй статті “Візантинізм як форма культури”, виголошеній на IV Унійній Конференції в Пінську в 1933 році, патріарх Йосип Сліпий зазначив: “Жодну, навіть наймогутнішу націю і жодну культуру, найвищу і найблагороднішу, не можна ототожнювати з Католицькою Церквою, бо як каже Св. Іван Хризостом “З Церквою не може ніщо зрівнятися”. Навпаки, Христова віра може розвинути і облагородити кожну культуру і кожна з них має право на її благородний вплив” [5, с.3]. Таким чином, самотність кожного стилю й культури є невід’ємною особливістю церкви, оскільки вона стоїть над усіма культурними відмінностями.

Митрополит Андрей Шептицький уважав обрядові відмінності між гілками християнства явищем, яке виникло ще до розколу та яке було зумовлене культурними факторами. У своєму пастирському посланні із цього приводу від 23 грудня 1937 року він писав: “В св. католицькій Церкві вже в перших століттях витворилися з Божої волі східні й західні обряди. До найдавніших східних обрядів належить грецький обряд, а з

західних найбільший є латинський обряд. До східних обрядів належить теж і наш гр. кат. обряд, що повстав з найстаршого грецького обряду” [4, с.252]. Із цього вислову випливає, що кожен обряд є рівноцінним і повноправним, а отже, не мусить мати якоїсь переваги над іншими. Те саме стосується культурної самодостатності обрядів: “Свята Церква католицька узнає всі обряди рівними, гарними й святими” [4, с.252].

Особливості східного обряду формувалися протягом тривалого часу в умовах, коли духовенство фактично користувалося певною автономією в обрядових питаннях: “В лат[инській] Церкві дефінітивно від XVIII ст. законодавство у всіх обрядових справах належить до Ап. Престолу, а в нашій церкві те законодавство взяли в руки провін[ціальні] синоди, які менше або більше були затвержені Ап. Престолом, і що сам Ап. Престіл застерігає собі в обрядових справах й нашої Церкви, що ніхто без його згоди не може навіть частинно змінити східного обряду” [3, с.320]. Завдяки цій певній свободі вибору відбувалося впровадження слов’яно-візантійських мистецьких зразків у Греко-католицькій церкві, основною концепцією яких було домінування ідеї над образом у зображальному мистецтві. Як писав Й.Сліпий, “перевага духа над матерією – ідея як звершення над усім земським – оце головна ціха культури Сходу. Тому візантійська культура є доповненням і протиположністю західній” [5, с.11].

Свідоме впровадження та плекання елементів візантійської традиції відбувалося під гаслом повернення до автентичних зразків староукраїнської культури, захисту її від експансії латинства. На думку патріарха Й.Сліпого, “зовсім безпідставним є погляд начебто культура Сходу була чимось згрідлим і засудженим на смерть. Нищити цей старий доробок, над яким працювала стільки століть Христова Церква не лежить зовсім ні в інтересі католицизму, ані східних народів. Усувати її і насаджувати нову культуру, значило би ломити 1000-літню традицію слов’янського Сходу і ще старшу решти Орієнту. Рівно ж однобічний є погляд, що животворність католицької Церкви проявилася тільки в західній культурі” [5, с.13]. Отож патріарх відкидає стереотип про винятковість культури латинського Заходу як культури католицької церкви, наголошує на важливості культурних здобутків кожної цивілізації.

Ще одним аргументом Й.Сліпого на захист збереження автентичності візантійських традицій є теза про більшу прийнятність із боку вірних учення церкви у звичній для них формі. Він, зокрема, зазначає: “Висміювати цю культуру і відкидати її як щось осоружного, значить замикати католицькій Церкві доступ до тих народів” [5, с.5]. Йосип Сліпий наводить слова митрополита А.Шептицького: “...до нашого народу не можемо йти з програмою легковаження або й висміювання всього, що рідне, що наше, що східне, що нам питоме, що нам батьки передали, бо таким представленням речі зробимо їм правду Христової науки зненавидженою. Тим менше з такою програмою можемо йти до відлучених, що свої обрядові звичаї (і свою культуру) можуть цінити більше, ніж віру” [5, с.6]. Отож, головний акцент зроблено на двох важливих аспектах: 1) візантинізація покликана наблизити УГКЦ до давньоукраїнських традицій, близьких народів; 2) місіонерська діяльність повинна базуватися на терпимості та розумінні традицій. Варто зазначити, що збереження візантійських традицій було умовою дотримання канонічних правил священнослужителями УГКЦ, недотримання – порушенням статуту. Проте з висловлювання випливає, що в цьому випадку митрополит аргументує свою позицію саме потребою бути ближчими до народу. Окрім того, дотримання всіх практик східної традиції повинно було сприяти більшій дисциплінованості серед священників.

Значний вплив візантинізація справила на тогочасне мистецтво, зокрема малярство. До того, як митці почали звертати увагу на давні візантійські традиції іконопису, ситуація в цій сфері, як свідчить тодішня преса, виглядала так: “Дев’ятнадцятий вік ще дотепер у нашій церковній мистецтві є з малими виїмками майже порожньою картою. Поза перемальовуванням на різні лади різними мазунами солодко-бездушних

монахійських взорів ... та різних плитких вишивково-рушниково-полтавсько-малоросійських декорацій ... нічого помітного у нас не повстало. Перервалися традиції високого візантійсько-українського стилю на початку XVII в. західними впливами, що давши декілька дійсно інтересних іконостасів і Богородичанським закінчивши та ще у XVIII віці дещо інтенсивного видавши, в XIX віці стали зовсім плиткими формою і порожнім змістом” [2, с.437]. Ці слова прозвучали як заклик повернутися до високого стилю в малярстві, яким автор статті однозначно вважав стару візантійську традицію, оперту на місцеві традиції та здобутки.

Подібні пошуки привели, зокрема, до вивчення пам’яток іконопису, які зберігалися в Національному музеї у Львові. Наприклад, Михайло Драган подає історію творчого пошуку художника П.Холодного: “Натрапивши в Національній Музею на неоцінені скарби ікон XV–XVI віків, під їх впливом рішучо пішов дорогою, на яку схилився. Віднині ніякий мистець, до якого напрямку, чи школи він належав би, не може пройти мимо збірок Нац[іонального] Музею, бо в тих на око дуже скромних і обірваних іконах міститься так багато творчих потенцій, що кожний артист знайде там своє і багато дечого такого досконалого, що нелегко йому буде на ту висоту піднятися” [2, с.438]. На думку автора, саме традиції українського іконописання XV–XVI ст., ще не підданого впливам західного малярства, мали стати зразком для тогочасних митців.

Проте поворот до традиції XV–XVI ст. не був простим копіюванням давніх зразків. Як зазначає М.Драган, “мальовила П.Холодного лише формою візантійські, змістом вони зовсім нові, новочасні. Під цю візантійською стилізацією криється сучасне змагання до виразу експресіоністичних течій європейського мистецтва” [2, с.438]. Таке поєднання він вважає природним для українського митця, твердячи: “А що артист стоїть одною ногою в східній, а другою в західній культурі, – то тим більше він український мистець, бо від віків українське мистецтво – це творча синтеза двох культур” [2, с.439]. Таким чином, під візантинізацією сакрального мистецтва слід розуміти не абсолютне акцептування зразків візантійського мистецтва, а повернення до традиції власне української культури як результату симбіозу культур Заходу й Сходу.

Одним із феноменів візантинізму в українському малярстві є творчість М.Бойчука та започаткованого ним напряму – “бойчукізму”. Уперше назва “школа Бойчука” з’явилася 1910 року на виставці в Парижі. Презентуючи роботи під загальною назвою “Відродження візантійського мистецтва”, тоді до групи М.Бойчука ввійшли С.Налепінська, С.Сегно, С.Бодуен де Куртене, М.Касперович, Я.Левановська, Х.Шрамм, О.Шагінян [6, с.14].

Як згадував Михайло Бойчук, його мистецький світогляд сформувався саме на основі народного мистецтва, не зміненого ще європейськими впливами: “Маємо там, в Теревовельщині, наче досі князівську культуру, перед’європейську, на чисто національному українському ґрунті” [1, с.17]. Ще під час навчання у Львові М.Бойчук глибоко відчув особливості власне українського стилю, базованого на візантійських зразках, на відміну від більш популярного тоді західноєвропейського мистецтва: “Познайомився з церковними малярами і з їх працями, які більше схожі на візантійські, ніж на сучасні. І от мене зацікавило, порівнюючи їх твори з польськими: чому ті церковні маляри все хочуть бути схожими на польських?” [1, с.17].

Хоч сам Михайло Бойчук і визнавав, що українське мистецтво є спадкоємцем візантійського (“Переходить (візантійське мистецтво. – Н.К.) до інших країв, особливо на Русь-Україну... У половині XV ст. Візантію завоювали турки. Але саме тоді візантійське мистецтво процвітає на Україні” [6, с.15]), він не вважав його просто продовжувачем візантійських традицій, зазначаючи, що “ми настільки є школою візантійського відродження, наскільки наша українська культура була під її впливом. “Неовізантинізм” це лише термін для легшого порозуміння” [6, с.15]. Таким чином, візан-

тинізація “бойчукістами” розглядалася швидше не як повернення до Візантії, а як до власне української мистецької традиції, розвинутої в тому числі й під впливом візантійського мистецтва.

У статті “Українське малярство” М.Драган, підсумовуючи розвиток “бойчукізму”, зазначив, що вплив візантинізму почав проявлятися у роботах Модеста Сосенка, а вже Михайло Бойчук довів до остаточного синтезу перші пошуки в цьому напрямі, створивши в Україні школу монументалістів. П.Холодний, продовжуючи працювати в стилі цієї школи, заснував у Львові ГДУМ (Гурток діячів українського мистецтва).

Пошуки оптимального варіанта синтезу сучасних мистецьких тенденцій і давніх українських (візантійських) традицій відобразились у творчості художників Я.Музики та М.Осінчука. Я.Музика більше схилився до першого, М.Осінчук – до другого [6, с.15].

Візантинізм у сакральному мистецтві підтримувався митрополитом А.Шептицьким, про це свідчить і фінансова допомога українським митцям (зокрема, М.Бойчуку [6, с.13]), і його виступ на посвяченні молитвениці Духовної семінарії 1929 року. Перш за все митрополитом схвалювався символізм в іконописі: “У мистецтві ми не визнаємо реалізму. ... релігійне малярство має передовсім ту ціль, щоби якимось змислам приступними засобами представити те, що змислам вже не є приступне...” [7, с.447]. Окрім того, А.Шептицький уважав, що мистецтво повинно бути ланкою між поколіннями, особливо в той час, коли: “...з численних оглядів наше покоління відчуває потребу живого зв'язку з живим ще переданням батьків” [7, с.449]. Такий підхід до трактування мистецтва висловив і М.Бойчук: “Об'єктивний зміст – у формах мистецьких, не реалістичних... Суть ідеї в найбільш закінченій строгій формі. Мистецтво у фактурі образу, а не в темах... Виступ проти сучасної, механічної цивілізації. Вільна дисципліна, яка виникає з індивідуалізму й опирається на старому стилі” [6, с.16].

Трактування католицизму як універсальної форми релігійності дозволило відмовитися від застарілого розуміння католицької культури як культури латинського Заходу й по-новому характеризувати східний обряд Греко-католицької церкви. Візантинізація, яка передбачала наближення обрядових форм Греко-католицької церкви до зразків східної, візантійської традиції, надзвичайно позитивно вплинула на образотворче мистецтво, зокрема малярство, Галичини першої половини ХХ ст. Поєднуючи традиції автентичного староукраїнського малярства, зразків візантійської мистецької спадщини з найновітнішими світовими підходами та техніками, школі українського малярства вдалося досягнути цілком унікальної форми вираження, яка отримала назву “нео-візантинізм”.

1. Бачинський Є. Мої зустрічі та силуети українських малярів і різьбярів на чужині: Спомин старого емігранта за роки 1908–1950 / Є. Бачинський. – Торонто : Нові дні, 1952. – 245 с.
2. Драган М. Мистецький подвиг (газета “Діло”, 1 березня 1929 р., № 45; 2 березня 1929 р., № 46) / М. Драган // Записки НТШ. Праці секції мистецтвознавства. – Львів, 1994. – Т. ССХХVМ. – С. 437–441.
3. Митр. Андрей (Шептицький). Про обряди (19.05.1941) // Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Церква і Церковна Єдність. Документи і Матеріали (1899–1944). Т. I. / за ред. Г. Генгало, М. Яніва. – Львів : Свічадо, 1995. – С. 320–330.
4. Митр. Андрей (Шептицький). Про обрядові справи (23.12.1937) // Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Церква і Церковна Єдність. Документи і Матеріали (1899–1944). Т. I / за ред. Г. Генгало, М. Яніва. – Львів : Свічадо, 1995. – С. 252–257.
5. Патр. Йосип (Сліпий). Візантинізм як форма культури. Доповідь на IV Унійній конференції (Пінськ, 1933 р.). – Львів, 1933. – 13 с. – (Препринт / Львівська академія мистецтв. Кафедра мистецтвознавства).
6. Ріпко О. У пошуках страченого минулого. Ретроспектива мистецької культури Львова ХХ ст. / О. Ріпко. – Львів : Каменяр, 1996. – 285 с.

7. Свято Духовної Семінарії. Слово Високопреосвященного о. митрополита Андрея Шептицького при посвяченні молитвениці (газета “Діло”, 17 лютого 1929 р., № 35) // Записки НТШ. Праці секції мистецтвознавства. – Львів, 1994. – Т. ССХХVМ. – С. 446–449.

The article is about the influence of the ideas of Vizantinism on Ukrainian sacral art in the first half of XX century. These processes was characterized by the attempt to use the folklore painting techniques, examples of folklore art and architecture in the high art.

Key words: vizantinizatsiya, sacralne art, Galichina, culture, ceremony.

УДК 94 (477.8)
ББК 63.3 (4 Укр) 624

Г. В. Стефанюк

УКРАЇНСЬКЕ ШКІЛЬНИЦТВО СТАНІСЛАВЩИНИ В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОГО “НОВОГО ПОРЯДКУ” (1941–1944 рр.)

У статті проаналізовано організацію українського шкільництва в 1941–1944 рр., визначено роль і місце педагогів у навчальному процесі, а також висвітлено шляхи виховання учнів у національному й релігійному дусі.

Ключові слова: освіта, нація, національна ідея, “новий порядок”, Організація українських націоналістів, українська школа.

Інтегрування освіти незалежної України у світову освітню систему, її демократизація й гуманізація потребують ретельного аналізу її розвитку в різні історичні періоди. Успішне вивчення даної проблеми можливе на підставі звернення до власного історичного досвіду та його об'єктивної оцінки. Лише уникаючи зайвої ідеалізації й драматизації цього досвіду в певні історичні періоди, можна реально оцінити надбання та втрати системи освіти. Зростання ролі освіти, що неминуче відбувається на етапі сучасного державотворення, спонукає сьогодні звернутися до минулого, незаангажовано вивчаючи його уроки. Саме з огляду на це в статті розглядаються історичний та етнополітичний аспекти українського шкільництва Станіславщини під час німецької окупації. Дослідження цієї проблеми сприятиме відновленню повноти історичної пам'яті, поверненню духовних надбань, які понад півстоліття фальсифікувалися або замовчувалися з ідеологічних причин.

Мета дослідження полягає в комплексному вивченні й об'єктивному висвітленні становища й головних тенденцій розвитку шкільництва Станіславщини в період німецької окупації.

Аналізуючи основні наукові праці з проблеми дослідження, слід відзначити, що питаннями українського шкільництва Західної України в період Другої світової війни займалися Н.Антонюк, Б.Єржабкова, В.Косик, С.Сворац, В.Ухач. Використавши здобутки історичної науки з проблеми дослідження, вважаємо одним із важливих завдань залучити до наукового обігу нові джерела. Основна частина документів із даної проблематики зосереджена в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України, зокрема у фонді 3833 “Крайовий провід Організації українських націоналістів на західноукраїнських землях”, у фонді Р–87 “Луцька обласна управа” Державного архіву Волинської області, фонді Р–38 “Станіславська окружна шкільна рада дистрикту Галичина” Державного архіву Івано-Франківської області, фонді Р–8 “Школи Львівського і Самбірського округів дистрикту Галичина” Державного архіву Львівської області та фонді Р–204 “Кременецький окружний шкільний інспекторат дистрикту Галичина” Державного архіву Тернопільської області.

Розвиток шкільництва в Україні під час німецької окупації проходив два основних етапи. На першому етапі (1941–1942 рр.) було здійснено ряд важливих заходів

організаційного характеру, що супроводжувалися труднощами, а в кінцевому підсумку – збереженням існуючої школи й перебудовою її роботи відповідно до умов і вимог режиму “нового порядку”. Для другого етапу (1943–1944 рр.) характерна акцентація уваги на організаційно-педагогічному зміцненні школи, піднесенні якості всієї навчально-виховної роботи [18, с.270].

У Генеральному Губернаторстві, до якого була приєднана Галичина, генеральний губернатор Г.Франк намагався надати окупаційній освітній політиці зовнішніх форм, які дозволяють окреслити її як “освічений колоніалізм”. Згідно із цією доктринаю рівень освіти мешканців краю, з одного боку, не мав перевищувати або навіть наближатися до рівня освіти в Німеччині, з іншого, – не повинен був знижуватися до такої межі, яка б загрожувала паралізувати нормальне господарське життя окупованих територій, що мало функціонувати в інтересах воєнної економіки Третього райху. Тому основними елементами нової освітньої політики стали народні та професійні школи, які мали забезпечити мінімальний рівень освіти молодшого покоління й підготувати його до найпростіших функцій у сільському господарстві та промисловості.

З приходом до влади нацистського окупаційного режиму розпочалося будівництво “нової”, на цей раз проницької школи як для українців, так і для поляків. Усі середні, неповні середні й початкові школи перетворювались у так звані “народні”. Зокрема, у Станіславській окрузі в період німецької окупації діяло 379 таких шкіл, у яких працювало 970 учителів і навчалося 50 тис. учнів. Бережанська округа нараховувала 229 народних шкіл із 523 вчителями та 40898 учнями, а лише один Рогатинський повіт мав 100 шкіл. Окрім народних шкіл, у Рогатині діяла вчительська семінарія з п’ятьма класами, учительська семінарія для вихователів дитячих садків, де навчалося 49 учениць, торговельна та промислова школи [20, с.748].

З метою підготовки шкіл до нового навчального року, у серпні 1941 р. місцеві органи державного управління видали відповідні розпорядження, згідно з якими необхідно було “зладити список дітей шкільного віку із зазначенням національності, przeprowaditi інвентаризацію шкільного майна та подати інформацію, у якому стані воно знаходиться, а також стан шкільних будинків” [2, арк.43]. У зв’язку із цим міський Відділ народної освіти в Станіславі перевіряв документи й забезпечив майном школи та провів реєстрацію вчителів, намітив мережу шкіл у місті. На засіданні Відділу обговорювалися навчальний план і реорганізація шкільництва, проекти яких затверджувалися владою. Місцеві органи державного управління разом зі шкільними інспекторами адміністративних округів у визначений термін подавали статистичні дані про стан шкільництва. Зокрема, робилися звіти про: а) кількість шкіл та їх тип на території округу в порівнянні з періодами польської і радянської окупації; б) кількість у кожній школі учнів (див. додаток А) і вчителів із поділом їх за національністю [10, арк.1]. А Рогатинська управа на основі постанови німецької влади вимагала від новопризначених директорів шкіл: 1) негайно передати до управи відомості про персональний склад учителів школи, указавши національність, кваліфікацію і стаж роботи (в усіх управах західноукраїнського регіону на кожного вчителя була заведена особова справа [8, арк.17]); 2) якщо в школі директором був призначений учитель зі східних областей України (тобто комуніст, а також росіянин чи єврей), тоді тимчасовим керівником ставав найстарший за стажем роботи вчитель-українець; 3) припинити самовільне змінування вчителями (без огляду на національність) місце праці без попередньої згоди або дозволу повітової шкільної управи, яка мала право остаточно призначати вчителів для шкіл чи проводити зміни в особовому складі працівників школи; 4) “кандидатів учительського звання” (бажаючих працювати вчителями) направити в повітову шкільну управу для реєстрації [12, с.63].

Згідно з розпорядженням губернатора дистрикту Галичина О.Вехтера, Відділ науки і навчання 26 серпня 1941 р. оголосив реєстрацію вчителів. Зокрема, усі вчителі

Станіславської округи, які в 1941–1942 навчальному році хотіли працювати в народних школах, повинні були “зголоситися особисто зі своїми документами в канцелярії окружних шкільних радників в Станіславі, Надвірній і Делятині в днях 18, 19 і 20 вересня від 8 до 12 години” [18, с.270]. Під час реєстрації кожний учитель повинен був мати при собі свідоцтво про народження, свідоцтво зрілості або кваліфікаційний диплом, посвідчення з місця праці або номінаційний учительський декрет.

За таких обставин у 1941–1942 навчальному році в народних школах Галичини із 7 тис. педагогів майже половина працювала без повних учительських кваліфікацій. Усі вони вважалися “допоміжними” вчителями.

“Допоміжні” вчителі, незважаючи на те, що були без кваліфікацій, усе ж виконували свої функції. Однак німецька шкільна влада прагнула замінити їх кваліфікованими спеціалістами. Адже більшість із них працювала лише тимчасово і, якщо знаходили собі краще оплачувану роботу або отримували можливість продовжувати навчання, залишали школу. У 1941–1942 навчальному році для забезпечення навчально-виховного процесу в українських школах потрібно було 7 тис. учителів, а стало до роботи приблизно 5 тис. [22, с.119]. Тільки в одному Станіславському окрузі не вистачало 200–300 учителів для роботи в початкових народних школах [25].

Щоб змінити кадрову ситуацію, необхідно було створити певну систему підготовки та підвищення фахового рівня вчительства. Дві педагогічні школи, які існували до початку війни в Станіславі й Коломиї, не могли забезпечити підготовку достатньої кількості вчителів. Тому в липні 1941 р. оголошувала прийом студентів новостворена трирічна Рогатинська педагогічна школа. Умови прийому на навчання були такі: на перший курс приймалися учні, які закінчили восьмий клас середньої школи або “восьмий клас середньої школи освіти дорослих” (вечірня школа). На другий курс приймали тих, що закінчили перший курс педагогічної школи до початку війни, а також випускників восьмих–дев’ятих класів радянської середньої школи або десятих класів вечірньої школи. Як виняток, відмінників залучали до навчання в педагогічну школу після здачі іспитів з української мови, математики, природознавства й географії [24].

Нацисти вважали, що виховувати українських дітей у потрібному “новому” дусі може тільки український учитель. Адже діти в українських школах “мусять забути все те, що в чужій школі вложив у голови польський чи комуністичний вчитель” [23]. Тому, на думку окупантів, праця в школах мала базуватися на нових програмах, у яких основним завданням було б насамперед перевиховання. Шкільна влада наголошувала, що, крім поляків, у деяких школах працювали також учителі-росіяни, однак вони могли займати посади вчителів фахових предметів, але доручити їм виховання українських дітей заборонялося. На підтвердження цього типовим є такий факт: учителька Текля Кароліна в с. Королівка повіту Товмач звернулася до шкільного інспекторату в Городенці з проханням надати їй номінацію вчительки: “В моїй декларації вказано, що я є обряду римо-католицького і належу до польської національності. Оскільки мій батько був українцем, я прийняла обряд греко-католицький і належу тепер до української національності” [4, арк.19]. Однак шкільний інспекторат ніяк не відреагував на прохання. А окружний шкільний інспекторат Вишневецького району 1 вересня 1943 р. повідомив референта шкільного відділу, що “звільнені за підозрою у антинімецькій пропаганді вчителі Гродзіцький М., Дробішевський С., Шиманська В. мають бути викреслені з ґрундалісти” (списку. – Авт.) [9, арк.19].

У перші дні серпня 1941 р. нацисти почали змінювати структуру управління освітою, підпорядковуючи її Відділу науки і навчання, який у Львові очолював А.Гасселіх. Керівником справ шкільництва у Львові був професор Мак. Поруч із німецькими урядовцями, здебільшого галицькими німцями, у А.Гасселіха працювали окремо в секторах українського й польського шкільництва українські та польські інспектори.

Інспекторами українського шкільництва призначалися в грудні 1941 р. ті особи, що почали працювати в освітній сфері з приходом німецької окупаційної влади на українські землі. Зокрема, роботою народних шкіл керував Л.Ясінчук, середніх шкіл – М.Білик (перед тим – директор гімназії в Холмі), учительськими семінаріями – С.Білинкевич, сільськогосподарськими школами – М.Холєвчук, торговельними жіночими – І.Лежогубська. У тих округах, де було небагато українських шкіл, функції інспектора виконував один з учителів [22, с.356]. В округах створювалися окружні шкільні ради. Так, Станіславська окружна шкільна рада займалася організацією навчання в початкових українських і польських школах, вела листування з учителями [4, арк.2].

Німецька влада хотіла, передусім, мати добрих хліборобів, ремісників і робітників для воєнних потреб Третього райху. Саме тому вона розбудовувала професійні школи, а як “підбудову” для них – народні школи. Проте, на думку окупантів, “з політичних міркувань, як поступку для українців, давала доволі щедро теж дозвіл на відкриття гімназій” [11, с.292]. Зокрема, у листопаді 1941 р. Головний Відділ науки і навчання в Кракові доручив професорові О.Левицькому переїхати до Станіслава й організувати там функціонування української гімназії, добираючи вчителів для продовження навчання на основі програм, установлених у період окупації для українських гімназій. У даному навчальному закладі більшу перевагу мали хлопці над дівчатами, незважаючи на те, що до 1942–1943 навчального року не було жодних обмежень відносно вступу до школи дівчат. Учнів приймали до окремих класів на підставі вступного іспиту. Оплата в школі становила від 6 до 48 злотих у місяць. Загальна кількість учнів за весь час діяльності Станіславської гімназії під німецькою окупацією коливалася між 350 і 450 [11, с.295].

Відділ шкільних справ мав багато клопотів у зв’язку з тим, що міста, де не відкрили гімназій, провели акцію з підписами батьків за відкриття такого типу навчальних закладів. Як згадує К.Паньківський, Український допоміговий комітет також просив німецьку владу дозволити відкриття нових гімназій, семінарій. Однак гімназійна акція зустріла повну відмову. “Нам довелося знову переживати часи підозріння, що ми не використовуємо як слід свого впливу, і що “при бажанні”, напевно можна було б добитися корисного рішення. Німці були непоступливі і покликалися на те, що для поляків взагалі гімназій не було” [22, с.121].

Незважаючи на заходи місцевого громадянства й УЦК, нацисти не пішли на поступки та не відкрили додаткові середні школи. Їхня освітня політика полягала в тому, щоб після закінчення початкової народної школи спрямувати молодь на навчання до фахових шкіл. Свідченням цього була відмова німецької влади відкрити гімназію в Городенці [15, с.88]. За весь час нацистської окупації кількість гімназій залишилася незмінною: десять у Галичині й дві українські гімназії в Генеральній Губернії [7, арк.2].

Розпорядженням райхсміністра А.Розенберга від березня 1942 р. і постановою А.Гітлера про адміністративний устрій у новоокупованих східних територіях від 17 липня 1942 р. гарантувалася всім мешканцям свобода релігійних переконань. Дозволялося навіть об’єднуватися в релігійні громади. Німецька влада сподівалася, що, дозволивши свободу віросповідання, “свобідне виконання релігійних практик відвертатиме увагу українського населення від політичного думання та серйозних проблем” [16, с.1488]. У зв’язку з вищезгаданими обставинами, шкільна влада постановила, що обов’язком українських народних шкіл є вивчення Закону Божого по дві години (в деяких випадках по одній годині) на тиждень у класі (або в з’єднаних класах) [3, арк.16]. Водночас вона наказувала церковнослужителям забезпечити викладання релігії в навчальних закладах, яке мало проводитися українською мовою. Шкільні відділи просили духовну консисторію створити комісію з отців-законовчителів, яка б розробила програму вивчення релігії по класах. “Матеріал, що його треба проробити в кожному класі, поділений на чотири більш-менш рівні чвертьріччя, додаються молитви і цер-

ковні пісні. Треба долучити всебіблійну історію, катехизм і літургію в одну органічну цілісність. Це новітня, так звана мюнхенська метода” [2, арк.5]. Дану програму затверджував шкільний відділ. А міський Відділ народної освіти м. Станіслав повідомив, що “1941–1942 навчальний рік в усіх народних школах міста розпочнеться 1 жовтня торжественним Архієрейським Богослуженням о 9 годині ранку. Шкільна молодь разом зі своїми вчителями відповідно до обряду відправиться до костелу і до греко-католицької катедри” [27]. Окрім того, учні мали ходити в церкву кожної неділі та свята.

Митрополит А.Шептицький звертався до духовенства західноукраїнського регіону із закликом “обняти всі ерекціональні ґрунти і мастки та організувати школи, а також заключити з учителями службові договори” [1, арк.4]. Він уважав, що в період німецької окупації потрібно приділяти особливу увагу навчанню та вихованню молоді. Митрополит проголошував, що “у виховній справі зараз поруч родини стоїть церква та школа, а до деякої міри бурси, гуртожитки і верстати праці, де перебуває львина частина молоді. У багатьох випадках вони просто не почувають себе до обов’язку вести виховну діяльність” [26]. Учителі релігії вважали, що “учень, закінчивши семикласну школу, повинен винести з неї основне знання правд віри і моралі, які допоможуть йому утривалити християнський світогляд” [2, арк.5].

У процесі навчання й виховання, за наказом німецької влади, українські педагоги значну увагу приділяли учнівській дисципліні. Зокрема, директор школи в Станіславі О.Глібовецька на вчительській конференції 20 грудня 1941 р. виступила з доповіддю “Про потребу карності в школах”. Окупаційна влада вважала, що без покарання не можна собі уявити ніякого навчання. Навчання, на їхню думку, буде дисциплінованим тільки тоді, коли вчитель користується авторитетом серед дітей, а також зацікавлює їх навчальним матеріалом. “Тут потрібне також совісне приготування учителя до лекції. Хто не потрафить удержати дисципліни серед дітей, не надається до вчительської праці” [4, арк.3]. Відсутність авторитету вчителя і недисциплінованість учнів, як вважали окупанти, мали місце в радянській школі тому, що багатьох батьків цих дітей радянська влада депортувала. А це призводило до бідності, яка часто була причиною крадіжок серед учнів. Учень мав твердо пам’ятати, що за порушення шкільних порядків він мусить бути покараний.

У системі виховання учнівської молоді в період німецької окупації поряд із методами переконання вживалися також методи примусу. Нацисти наполягали, що, особливо після того, як “українська школа поспробувала більшовицького, розхлябаного, повного анархії життя, обговорення вчинку порушника перед класом або перед учнями цілої школи повинно бути застосоване в школі, але це не виключає, а навпаки підкреслює необхідність покарати тих, хто на це заслужив” [17]. Добре організований клас мав виробити методику впливу на недисциплінованих учнів, тобто міру покарання порушника шкільної дисципліни.

Уже з раннього шкільного віку учні “нової” школи повинні набувати певних умінь і навичок вести громадську роботу. Окупаційна влада відзначала, що головним недоліком радянської школи було якраз те, що творча робота й ініціатива активних учнів не об’єднувалися, не спрямовувалися на загальні завдання школи. Адже вміло організовувати дитячу творчість – значить виховувати відповідальність за доручену справу, уміння самостійно розв’язувати ті чи інші завдання, поглиблювати свої знання, виховувати навички організованості, уміння контролювати себе та виховувати свідому дисципліну в інших. Кожен учитель у період німецької окупації мав пам’ятати, що “на оновлених українських землях він повинен виховувати нове покоління, дисципліноване, здібне до громадського життя та сильне духом” [17].

Головною організацією, яка мала сприяти дисциплінованості молоді в період німецької окупації, була “Виховна спільнота української молоді”. У Станіславі референ- том молоді при УДК був В.Ковальський. ВСУМ продовжувала діяльність “Куренів

Молоді”, заснованих у Кракові. У народній школі Станіслава ВСУМ мала власну кімнату, де відбувалися сходи, а також окрему бібліотеку. Організація поділялася на три курені (2 хлоп’ячі й 1 дівочий), у кожному з них – по 50–80 учнів. Опікуном хлоп’ячих куренів було призначено професора С.Никифоряка, дівочого – професора Г.Морозівну. Курінь складався з двох чот, чота – з двох або більше роїв. Слід відзначити, що діяльність ВСУМ була близькою до діяльності ОУН. Зокрема, учні Т.Семеген, Я.Флис, Л.Зорій, Крушельницький, Дякон вступили до УПА [11, с.299].

Українська громадськість Галичини, яка спочатку обурювалася тим, що німецька влада дозволила відкрити тільки 10 гімназій (вищі школи заборонялись), урешті зрозуміла, що існують важливіші питання шкільництва. Основною проблемою стала опіка над учнями. Зокрема, Станіславський батьківський кружок при УОК у 1943 р. улаштував у Карпатах вакаційні оселі для шкільної молоді віком від 7 до 20 років. Усі учасники поділялися на три частини: одна частина проживала в оселях безкоштовно, друга – з оплатою 50 злотих місячно, третя – по 100 злотих. До осель приймалися учні, які були членами ВСУМ. Безкоштовними місцями користувалися діти, батьки яких загинули на війні або були депортовані більшовиками, а також учні, батько або мати яких працювали в Німеччині. Пільгові місця надавалися дітям удів, а також учням, батьки яких працювали на посадах учителів, урядовців, державних робітників [13].

За ініціативою та сприянням Союзу батьківських кружків усіх українських шкіл Станіславського округу, головою якого був п. Самоверський, створено “Домівку учня” з бібліотекою й читальнею. Кухня “Домівки” видавала сніданки, обіди й вечері 800 учням за незначну оплату. Бідніші учні отримували їх безкоштовно, зате допомагали в навчанні менш здібним товаришам. Відкриття “Домівки учня” в Станіславі відбулося 19 вересня 1943 р. у присутності єпископа І.Лятишевського, прелата М.Луцика, посадика Голембйовського, голови Союзу громад Яшана. Від президії УЦК громадськість Станіслава вітав керівник Відділу молоді професор З.Зелений. До виховних установ належав також Інститут для дівчат (фондація Т.Білоуса в Коломиї), відкритий 30 травня 1943 р. [22, с.357]. У той самий час нацисти активізували вивіз юнаків та дівчат на роботу в Німеччину, влаштовували на них справжнє полювання. Зі свого боку українські націоналісти закликали молодь не йти до “німецьких шкіл”, а приєднатися до ОУН і боротися за самостійність України. Як наслідок – почалися арешти учнів середніх шкіл. Так, під час прем’єри вистави “Шаріка” в театрі імені І.Франка в Станіславі, облава захопила й кількох учнів місцевої гімназії. Заарештованих незабаром випустили, а учня сьомого класу Т.Семегона, якого звинуватили в провіді групи УПА, що діяла в “Чорному лісі” в Загвізду, було розстріляно [11, с.297].

Таким чином, у 1941–1944 рр. на Станіславщині українська школа організовувалася на зразок німецької. Навчальні заклади були змушені позбутися всього, що нагадувало про більшовицький режим. Так освіта ставала засобом здійснення “нового ладу” на захоплених окупантами територіях.

Навчання в народних школах тривало сім років. Навчальні програми в них не переважували загальноосвітніми навчальними дисциплінами, хоч здебільшого вони розроблялися українськими вчителями, що створювало можливості для надання їхньому змісту національного характеру. Діяльність українського вчителя була спрямована на реалізацію своєї фахової функції, своєї місії освіти народу, навчання й виховання нового покоління за будь-яких обставин. Важливою була поява можливості виховувати молодь у національному й релігійному дусі, оскільки німецька влада особливо не втручалася у внутрішні шкільні справи. Зрозуміло, що це не відповідало реальним потребам українців, однак відчутно впливало на підвищення освітнього рівня населення, що створювало відповідний ґрунт для збереження культури.

Додаток А
Звіт про кількість учнів
Станіславської народної школи на початку
1941–1942 навчального року

Клас	Записаних дітей	У тому числі		Народжених у роках									Примітка	
		укр.	пол.	1934	1933	1932	1931	1930	1929	1928	1927	1926		
I а	40	40	-	11	26	2	1							Прийде, мабуть, багато дітей, народжених у році 1934
I б	40	40		13	27									
I в	40	40		22	18									
II а	39	39			7	23	8		1					
II б	39	39			3	19	14	3						
III а	35	35					27	6	2					
III б	35	35					25	8	1		1			
IV а	35	35						27	7		1			
IV б	35	35						20	8	5	2			
V	43	42	1					1	32	8	2			
VI	36	36								23	10	3		
VII	20	19	1								15	5		
Разом	437	435	2	46	81	44	75	65	51	36	31	8		

2.10.1941

ДАІФО, ф. Р-38, оп. 1, спр. 1, арк. 4.

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ), ф. 3833., оп. 1, спр. 15.
2. Там само, ф. 3959, оп. 2, спр. 69.
3. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф. Р – 87, оп. 1, спр. 12.
4. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. Р – 38, оп. 1, спр. 1.
5. Там само, ф. Р – 204, оп. 1, спр. 1.
6. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. Р – 8, оп. 1, спр. 1255.
7. Там само, ф. Р – 35, оп. 12, спр. 231.
8. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО), ф. Р – 204, оп. 1, спр. 2.
9. Там само, спр. 52.
10. Там само, спр. 115.
11. Альманах Станіславської землі. – Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1975. – 959 с.
12. Андрухів І. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959) / І. Андрухів, А. Француз. – Рівне ; Івано-Франківськ, 2001. – 335 с.
13. Вакаційні оселі для шкільної молоді // Станіславське слово. – 1943. – 4 липня.
14. Виховання української молоді // Українське слово. – 1942. – 13 березня.
15. Городенщина / Історично-мемуарний збірник. – Нью-Йорк ; Торонто ; Вінніпег, 1978. – 871 с.

16. Єржабкова Б. Освіта і німецька шкільна політика в Райхскомісаріаті Україна / Б. Єржабкова // Визвольний шлях. – 1986. – Кн. XII. – С. 1479–1492.
17. Завдання школи // Волинь. – 1941. – 23 жовтня.
18. Кравець В. П. Історія української школи і педагогіки / В. П. Кравець. – Тернопіль, 1994. – 360 с.
19. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії (1939–1941). Історія Українського Центрального Комітету / В. Кубійович. – Чикаго : Вид-во М. Денисюка, 1975. – 664 с.
20. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. – К. : Наукова думка, 1995. – Т. 1 : 1939–1953. – 742 с.
21. Оголошення про реєстрацію вчителів та вписи до народних шкіл // Українське слово. – 1941. – 21 вересня.
22. Паньківський К. Роки німецької окупації / К. Паньківський. – Нью-Йорк ; Торонто : Життя і мислі, 1965. – 480 с.
23. Про роботу шкіл // Волинь. – 1941. – 30 жовтня.
24. Рогатинська Педагогічна школа // Рогатинське слово. – 1941. – 24 вересня.
25. Українське шкільництво в Галичині // Українське слово. – 1941. – 24 вересня.
26. У перехресному вогні // Краківські вісті (Український щоденник). – 1943. – Ч. 4 (742).
27. Шкільний рік 1941–1942 // Українське слово. – 1941. – 30 вересня.

In the article the organization of the Ukrainian Schooling in 1941–1944 is analysed, the role and plan of pedagogists in the educational process are determined, and also the ways of education of pupils in the national and religious spirit are revealed.

Key words: education, nation, national idea, "new order", Organization of Ukrainian Nationalists, Ukrainian school.

УДК 930.2 (477. 83 / . 86)

ББК 63. 3 (4 Укр)

О. І. Єгрешій

ДЕПОРТАЦІЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА НА ДАЛЕКИЙ СХІД (1950 р.)

У статті звернено увагу на умови депортації родини греко-католицького священика Антіна Сірецького на Далекий Схід. Розглядаються побутові умови, харчування, лікарське обслуговування депортантів.

Ключові слова: депортація, родина, греко-католицький священик, побутові умови.

Проблема “деперсоніфікації”, дегуманізації суспільства є, на наш погляд, однією з ключових проблем, що постають перед сучасним українським і світовим громадянством. У вирі суспільно-політичних і економічних подій сьогодення, проблем глобалізації, науково-технічної революції, особливої інтенсифікації життя нерідко втрачається конкретна людина, особистість, котра живе в сучасних умовах споживацького, “секуляризованого” суспільства.

Масова культура, що наповнює повсякдення людини початку ХХІ ст., призводить до своєрідного уподібнення людей, формує “нового героя нового часу”, що заради гедоністичного способу життя, легкого заробітку нерідко відмовляється від багаторічних традицій, цінностей, що формувалися століттями. До речі, нівеляцію традицій у сучасних умовах констатували автори історико-культурологічного видання “Прикарпаття: спадщина віків” на чолі з головним редактором, доктором історичних наук, професором Миколою Кугутяком. Авторський колектив цієї книги намагався якраз повернути увагу суспільства до тисячолітніх культурних надбань наших країн [3].

Проблему “деперсоніфікації” й дегуманізації сприймаємо як своєрідний виклик усім гуманітаріям, а не лише науковцям. У цих умовах перед істориком-науковцем постає проблема пошуку “історичної людини”, доскіпливого вивчення життя осіб, причому не обов’язково видатних, а й “непримітних”, “малих” людей, що жили в різний

Єгрешій О.І. Депортації греко-католицького духовенства на Далекий Схід (1950 р.)

хронологічний проміжок, в умовах різних суспільно-політичних обставин. Вважаємо, що через пошук “історичної людини”, історичну регенерацію їхнього життя можливо й значно глибше, багатогранніше вивчити історичну епоху, у якій жили означені люди. Переконані, що тим самим конкретна людина опиниться безпосередньо в центрі наукового дослідження, а не буде “губитися” за окремими цифрами, датами, сухою статистикою тощо.

У цій розробці ми торкнемося однієї із засадничих ознак галицькоукраїнського суспільства, яка складалася впродовж століть – релігійності. Адже ніхто не заперечуватиме, що віра в Бога, дотримання норм християнської моралі в повсякденні для багатьох поколінь українців були загальноприйнятими й такими, що в жодному випадку не повинні піддаватися ревізії та сумнівам. Симптоматично, що на Синоді Української греко-католицької церкви, що проходив упродовж 2–9 вересня 2008 р. у Брюховичах, що біля Львова, питанню секуляризації та релігійного індуферентизму сучасного українського суспільства вдіялася особлива роль. Наводились уривки з енцикліки Папи Римського Івана-Павла II – “Redemptoris Missio”, де йшлося про евангелізацію в сучасних умовах, залучення до неї не лише священнослужителів, а й широкого кола суспільства, особливо тих людей, що можуть більшою чи меншою мірою впливати на народні маси. Пріоритетними евангелізаційними принципами проголошувалися: свідчення, проповідництво, інкультурація, “наповнення християнською вірою повсякденного життя” та діалог [2, с.1]. Думається, що науковці-історики через екскурси в історичне минуле, акцентуючи увагу передусім на повчальних сюжетах релігійно-церковного життя, спроможні принаймні якоюсь мірою реалізувати окреслене. До речі, про потребу пошуку протидій загрозливим тенденціям руйнації християнських моральних вартостей констатував у своїй статті “Витоки й становлення Третього чину мирян Згромадження Воплоченого Слова УГКЦ” івано-франківський учений, доктор історичних наук Олег Жерноклеєв [4].

Крім того, вважаємо, що такі наукові та науково-публіцистичні розробки на релігійну проблематику мають право на існування, ідуть у руслі останніх тенденцій історичної науки нинішньої доби. Адже не секрет, що останніми роками в середовищі науковців гуманітарного спрямування помітно зріс інтерес до вивчення історичної людини, досліджень життя суспільства в усіх його проявах, антропологізації історії тощо. Разом із тим останнім часом на сторінках вітчизняних наукових видань з’являється інформація про вивчення доль не лише видатних осіб, а й пересічних людей. Так, наприклад, у Києві 5 червня 2008 р. відбулася наукова конференція під назвою “Великі і “малі” українці: особа в історії і сучасності”. У своїй науковій доповіді директор Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В.Вернадського Володимир Попик відзначав потребу ширшого вивчення життєдіяльності якраз “малих” українців. А провідний науковий співробітник цього ж інституту Світлана Ляшко на прикладі вивчення життєдіяльності українського вченого й громадського діяча І.Забеліна переконливо аргументувала, що “життя людини глибше ніж його життєпис”.

Причому видається, що така постановка проблеми не звужує, не спрощує дослідження, а, навпаки, розширює й урізноманітнює його. Наприклад, українська дослідниця Ольга Коляструк, котра є автором низки статей про історію повсякденності, зауважує, що історикам варто скеровувати свої дослідження на способи життя й екстремального виживання людей в умовах війн, революцій, терору, голоду тощо [5, с.180]. Одно слово, варто багатогранніше, глибше вивчати життєдіяльність непримітних людей у специфічних соціально-політичних умовах, котрі виникли внаслідок бруталного втручання держави в усі сфери життя. Таким чином, у полі зору аналізу опиняться аспекти суто приватного, особистого, навіть внутрішнього світу людини. До того ж, як уже зазначалося, через вивчення життєдіяльності непримітних людей можна цілком по-

іншому поглянути й на суспільно-політичну ситуацію в країні. Поглянути на неї, так би мовити, із середини, крізь призму історичної людини того чи іншого часу.

Один із сучасних українських істориків Олександр Удод переконує, що історія повсякденності – це, перш за все, процес олюднення побуту, психологізація щоденного життя, ставлення людини до побутових проблем, до влади, держави й суспільства в цілому через призму особистісного сприйняття умов життя. Імпонує теза О.Удода, що “доля людини у конкретному суспільстві – це найоб’єктивніший критерій гуманності держави” [8, с.383]. Учений вважає, що найповніше зміст історії повсякденності стане зрозумілим на матеріалі історії України, де перетнулися кілька епох, народів, країн, що своєю чергою наклало відбиток на життя кожної людини.

Інший відомий український історик Віталій Підгаєцький, котрий оперує терміном “мікроісторія”, вважає, що мікроісторія – це не розглядання дрібниць, а розглядання в подробицях. Свою увагу, підсумовує вчений, мікроісторія звертає саме на дослідження унікальних об’єктів..., які можливо “роздивитися”, визначити лише на фоні масових явищ і процесів [7, с.368].

Звичайно, щоб регенерувати життя “непримітних” чи “малих” людей минулого, варто з особливою увагою ставитися до джерел особистого походження – приватних листів, щоденників, нотаток для пам’яті. Для історії повсякденності це безумовно незамінні історичні пам’ятки, бо ці першоджерела, на думку вже згаданої Ольги Коляструк, здатні “вихопити з життя такі факти, які з офіційних позицій уже не помічаються” і тому не беруться до уваги при аналізі [6].

До речі, варто також звернути увагу на особливий напрям історичних знань – “дидактичну історію”. Переконані, що належить активніше вдаватися до історичного минулого з метою використання позитивного досвіду життєдіяльності наших предків. Іншими словами, сучасному поколінню українців, на нашу думку, варто більше вчитися в минулих поколіннях, а це дещо урізноманітнює пошукову роботу дослідників. Робота в річищі цього напрямку потребує, так би мовити, “цілеспрямованого” відбору фактичного матеріалу з прицілом під певний “повчальний сюжет”. Історія ж, як відомо, учить. У цьому контексті дуже корисними можуть видатися історичні дослідження життєдіяльності греко-католицького духовництва в місцях позбавлення волі, на спецпоселеннях Далекого Сходу тощо. Причому ці першоджерела дають можливість передати життя людини якраз “із середини”, дослідити побут, можливість виконувати богослужіння в місцях позбавлення або обмеження волі, стан їхнього здоров’я, ставлення до радянської держави, дозвілля, умови праці тощо.

Предметом нашої уваги в цій розробці є умови депортації в травні 1950 р. родини греко-католицького священика Антона Сірецького з коломийської в’язниці до Корейського мису, що в Хабаровському краї. До наших днів дійшли уривки із записника, який вів син священика – Любомир. Упродовж усього часу депортації він у подробицях записував умови їхнього перевезення на Далекий Схід. У науковому середовищі такий вид першоджерел іноді звуть нотатки для пам’яті. Збереглися також два листи, які депортанти, очевидно, спромоглися таки відправити родичам через працівника залізниці. Хоча такі листи зазвичай вилучали “конвойери” – спеціальні наглядачі, які відповідали за “порядок”. На цю думку наводять слова одного з листів: “Нема певности чи й цей лист дійде до Ваших рук... Коби поталанило як-небудь вислати цього листа то писатимемо й далі. А як пощастить наміститися, негайно подамо адресу” [1, арк.21 зв.]. Зазначимо, що саме відправлення тривало майже місяць – 5 травня 1950 р. депортантів відправили з коломийської в’язниці до потяга, а прибули вони на Корейський мис аж 4 червня 1950 р.

Джерела особового походження дають змогу визначити умови перебування депортантів у потязі, їх харчування, лікарське обслуговування тощо. Наприклад, в одному з листів, що був датований 7 травня 1950 р., натрапляємо на такі слова: “Умовини

подорожі такі прикрі, що хто цих переживань не має у досвіді, тому самі слова їх не з’ясує. Вагони зовсім невеличкі, в тому половині займає багаж, а люди (числом +/- 25 у кожному) товпляться у другій половині поверхово й партерово. Тяжко рушитися...Люди – на загаль – терплять дуже голосно, під акомпанемент майже безупинних лайок, зміїного сику і скреготу зубів...” [1, арк.20].

Вірогідно, що депортант, котрий вів записи, фіксував кількість харчувань у поїзді впродовж їхньої депортації. Додамо, що йдеться про “казенні” харчування. Усього ми нарахували дев’ятнадцять: перше – у Гомелі на п’ятий день (!) поїздки, друге харчування – у Брянську 10 травня, третє – 11 травня в Тулі й т. д. Востаннє, якщо вірити нотаткам для пам’яті, харчувалися депортанти в Хабаровську – 30 травня. Але після Хабаровська записи про їжу припиняються. Додамо, що воду для пиття приносили, цитуючи автора, “з рур збірника води для паровозів” або в крайньому разі по воду дозволялося виходити лише жінкам “під густим конвоєм”. В одному з уцілілих листів депортантів відзначається, що “напитися свіжої холодної води” було одним з їх “непереможних бажань”, а про “кип’яток майже не приходиться говорити” [1, арк.20 зв.]. Про незадовільні умови депортації свідчать і такі рядки: “Весь колумийський побут (ідеться про перебування родини греко-католицького священика в коломийській в’язниці впродовж березня-квітня 1950 р. – О.Є.), із вонючими, задушливими камерами, електричним світлом вночі, грязкими виходками, де треба було “отправляться” (ходити в туалет. – О.Є.) двічі на добу в законом передбаченому часі й усіми другими “удобствами” – приходиться нагадувати наче яку іділлю чи гарний сон ...” [1, арк.20 зв.].

Вірогідно, що перша баня людям була запропонована лише в Омську 18 травня (!), друга – аж 31 травня в Хабаровську [1, арк.17]. Додамо також, що 1 червня 1950 р. депортантів пересадили на баржі на ріці Уссурі – притоці Амуру, вони отримали на дорогу хліб і солону рибу. Імовірно, що з Хабаровська пароплавом людей відправили вже до кінцевої станції – Корейського мису.

Видається, що й лікарське обслуговування під час перевезення не було на належному рівні. На цю думку наводять такі слова: “Дубно (в ночі). Тут дали нашому ешелону “лікарську службу”, що лікувала засадничо пігулками від болю голови, “марганцовкою”. “Лікар” – поляк, п’яниця й батяр, йому до помочі фельдшер і медсестра” [1, арк.1 зв.].

Про умови депортації людей виразно засвідчують такі рядки: “В’їжджаємо у Забайкальські гори – Яблоновий хребет і довго-довго ідемо тими горами, маючи біля себе одну засадничу картину: обабіч гори. В середині, вузькою долиною пливе ріка, а рівнобіжно із рікою тікають кудись у невідоме залізні рейки, що наче гадюки в’ються поміж горами. Прегарний вид наче на лінії Делятин-Ворохта. Перебігаєш раз-у-раз то на одну, то на другу сторону вагону й не можеш відірватися від віконної залізної решітки чи від шпари у загиблених залізною штабою дверях. Та ба: скільки тієї краси можна побачити, коли людей у вагоні, wraz із клунками, наче оселедців у вонючій бочці й вони прямо б’ються за місце біля вікна чи за шпару у дверях ...” [1, арк.14]. Можемо лише припустити, що випадків суперечок у вагоні було немало, приміром, в Омську двоє пасажирів “билися за місце на поверхових нарах” [1, арк.9].

Розлогі цитати наводимо через те, що прагнемо якомога точніше передати атмосферу самої депортації спецпоселенців у післявоєнні роки. Такий підхід, попри певну “шаблонність”, на нашу думку, дає можливість повніше відтворити життя пересічних людей, які постраждали тільки через те, що не відмовилися від своїх переконань, ідей, традицій. Варто звернути увагу на рядки, занотовані після проїзду арештантами Челябінська: “Вбивча монотонія – все, що можна сказати про цей край коротко і стисло. Безмежні, пресумні пустарі. ... Жах збирає, що десь тут можуть нам сказати висідати, якщо, ясна річ, поїзд скоріше не вилетить із шин, бо жене наче навіжений. А рушає з місця так “енергійно, що всі пасажери хоч-не-хоч усіми кістками і всіми нер-

вами мусять відчувати, що вони власне нижча порода хохлів, чи то так “спецпоселенців”, щось наче негри країни рад ... Скільки разів силкувався я покластися на нари в часі руху поїзду, кожний раз діставав вражіння, що якийсь розсержений диявол кидає мене із садистичною насолодою за голову й немилосердно товче нею по дошках, щоби я не міг заснути” [1, арк.8].

Очевидно, що депортанти – греко-католицькі священники не мали можливості безперешкодно брати участь у богослужіннях. На цю думку наводять такі їхні записи: “Новоград Волинський. Начальник стації на русском язике під стукіт кулаків у двері вагона забороняє о. Гуз. (мабуть, Роман Гузан. – О.Є.) правити молебен до М.Б. (Матері Божої. – О.Є.)” [1, арк.1 зв.]. Нагадаємо, що перевезення відбувалося в травні – місяці Пречистої Діви Марії – Матері Божої. Причому “конвойери” намагалися не допускати спільного проїзду інтелігенції в одному вагоні, хоч у самому потязі, як пересвідчуємося з листів, їхало чимало греко-католицьких священників. Як зазначалося в нотатках: “Всю інтелігенцію, що була з нами на перес. (пересильному. – О.Є.) пункті в Коломиї – часом на спільній камері розбито на атоми й розміщено по різних вагонах. Бачитися під ніякими умовинами неможливо” [1, арк.20 зв.].

Цікаво поглянути на “світ за вікном потяга” очима депортованого, Наведемо декілька найбільш виразних нотаток без нашої аргументації: “Житомирська область дуже бідна й запущена в порівнянні із Волинською. Кругом нужда” [1, арк.1 зв.]. Тут зроблено натяк на те, що Волинь у міжвоєнний період перебувала в складі Другої Речі Посполитої, а Полісся – у складі Радянського Союзу.

У Куйбишеві (Самарі) – вражений із побаченого депортант пише: “До сусіднього поїзду всідає багато людей з мотиками й рискалями, щоб їхати за місто працювати на своїх ділянках землі. Така тут – як зрештою в цілому Союзі – неділя” [1, арк.5].

Запис у Башкирії після Уфи: “Тут ми перший раз у житті бачили як пара людей, впряжена у плуг, місто (замість. – О.Є.) коней, тягнула його під гору й так орала землю “в стране ... где так вольно дышет человек”... [1, арк.6]. Або ж нотатка, проїжджаючи Златоуст: “На камінному узбіччі гори люди веснують городи: у скіряних рукавицях, що мають захоронювати перед мозолями, б’ють залізними сапами й витинають коріння зрубів” [1, арк.7].

Насамкінець наведемо, очевидно, найбільш промовистий, хвилюючий уривок із нотаток депортантів. Ідеться про останні миттєвості перебування майбутніх спецпоселенців на території Галичини, адже станом на 1950 рік ще не всі галичани сприймали колишню радянську територію за свою батьківщину. “На все життя незабутнім спогадом залишиться благородність краснян (поїзд на певний час зупинявся в с. Красне. – О.Є.). Маніфестаційно вишли на стацію з кошиками, баньками, фляшками з молоком, просячи й благаючи конфюерів прийняти ті дари для подорожних. Бували інциденти навіть дуже вульгарні й брутальні – в питомім стилі – однак перемагала таки ота благородність і дари попадали до наших рук. Це була наче якась символічна прощальна зустріч, бо вже, мабуть, завтра ранком прийдеться сказати: “Земле Галицька – вже за шеломяним еси!” [1, арк.21]. Або ж дуже демонстративно звучать такі рядки: “Вчора Галичина попрощала нас молоком. Сьогодні Волинь привітала нас бозами. Три малі хлопчики підійшли із наруччям квіття під наш вагон, виждали пригідного моменту й зручно перекинули нам крізь решітку ці скарби” [1, арк.21 зв.]. Найпевніше, саме такі уривки можуть найвишукліше передати трагедію однієї з десятків тисяч родин галицькоукраїнської інтелігенції в післявоєнну добу.

Доволі часто доводиться чути про відсутність у нашій країні національної ідеї, ідеї, що здатна консолідувати, згуртувати націю. Вважаємо, національна ідея починається на рівні, так би мовити, “індивідуальної ідеї”. Одно слово, якщо спостерігається низький рівень ідейності конкретних людей, то годі в такому випадку сподіватися на високий рівень національної ідеї. Маємо підставу стверджувати, щоправда, на

прикладі лише одного історичного епізоду однієї галицькоукраїнської родини, що ідейність наших предків у міжвоєнний чи в перші післявоєнні роки була на порядок вищою. Ідейністю в цьому разі вважаємо глибоку релігійність наших предків, вірність християнським ідеалам, традиціям Греко-католицької церкви, котра, своєю чергою, внесла вагому лепту в збереження національної ідентичності українців. Думається, що сучасному українцеві є чого повчитися в минулих поколіннях, прагнути не нівелювати традиції, а, навпаки, плекати їх, принаймні заради збереження пам’яті про людей, для яких гасло “Бог і Україна” було не лише гарними словами, а й, вочевидь, справою їхнього життя.

Вважаємо, що такі дослідження мають майбутнє. В умовах демократизації історичної науки джерела приватного походження – щоденники, листи конкретних людей дають можливість значно глибше зрозуміти “історичну людину”, безпосередньо “зіткнутися” з особою, що жила в ту чи іншу історичну пору. У перспективі прагнимо відтворити повсякденне життя спецпоселенців на Далекому Сході, підпільних греко-католицьких священників в умовах радянського тоталітарного режиму, а також арештантів таборів у Мордовії.

1. Приватний архів родини Сірецьких, ф. 1, оп. 1, спр. 38 (Подорож на Далекий Схід. Травень 1950 рр.), арк. 1–25.
2. Підсумки Синоду УГКЦ // Нова Зоря. – 2008. – 19 вересня.
3. Прикарпаття спадщина віків: пам’ятки природи, історії, культури, етнографії. Історико-культурологічне видання [автор ідеї та головний редактор М. Кугутяк]. – Львів: “Манускрипт-Львів”, 2006. – 568 с.
4. Жерноклеєв О. Витоки й становлення Третього чину мирян Згромадження Воплоченого Слова УГКЦ / О. Жерноклеєв // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2007. – Вип. XII–XIII. – С. 58–62.
5. Коляструк О. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці / О. Коляструк // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 174–184.
6. Коляструк О. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності / О. Коляструк // Український історичний журнал. – 2008. – № 2. – С. 145–153.
7. Підгаєцький В. Мікроісторія: варіант окреслення пізнавального простору у прикладенні до історії України ХХ ст. / В. Підгаєцький // Матеріали V конгресу МАУ. Історія: зб. наук. статей. Ч. 2. – Чернівці: Рута, 2005. – С. 368–371.
8. Удод О. Методологічні проблеми історії повсякденності / О. Удод // Матеріали V конгресу МАУ. Історія: зб. наук. статей. Ч. 2. – Чернівці: Рута, 2005. – С. 381–385.

In the scientific article the attention is paid to the conditions of deportation of Greek-Catholic priest A Siretskiy's family to Far East. The condition of life, the system of nourishment and the way of people who were deported are examined here.

Key words: deportation, Greek-Catholic priest, A Siretskiy's family, the condition of life.

УДК 371.214.114:94(4) “1210-1214”
ББК 63.3(2)4

М. М. Волощук

**“ВОКНЯЖЕННЯ” ГАЛИЦЬКЕ ВОЛОДИСЛАВА КОРМИЛЬЧИЧА
(1210 – 1214 рр., 3 ПЕРЕРВАМИ): МІФИ І РЕАЛЬНІСТЬ***

*Стаття присвячена проблемі взаємовідносин Володислава Кормильчича з королем Угорщини Ендре II упродовж 1210–1214 рр. Особистісна залежність галицького боярина від монарха, витоки якої сягали кінця XII ст., увінчалася приходом Володислава до влади в Галичі у вересні 1210 р. і посиленням протекторату Арпадів від жовтня 1213 р. Приєднання Галицької землі до Угорського королівства за своїми умовами нагадувало аналогічні події 1102 р., пов'язані з підписанням угро-хорватської “*Ractam Conventam*”.*

Ключові слова: Володислав Кормильчич, Ендре II, протекторат, васалітет, Галицька земля, Угорське королівство, Арпади, бояри.

Русько-угорські відносини періоду середньовіччя, що найбільш яскраво відображені подіями XIII ст., для українського історика є чи не найскладнішою дослідницькою темою. Проблема залучення в науковий обіг маловідомих і невідомих в Україні латиномовних документів угорського, польського, німецького, римського походження досі не сприяє професійному й повному відтворенню хоча б одного з аспектів указаних стосунків. До складних та одіозних тем сучасності належить характер міжособистісних контактів угорських Арпадів (895–1301 рр.) і представників східнослов'янської знаті наприкінці XII–XIII ст., тобто на момент установаження та періодичного контролю першими Галицької та частково Волинської земель. Відтак невикористання вітчизняними вченими впродовж XX – початку XXI ст. великої кількості давно опублікованих нарративних, актових документів (дипломи, булли, епістоли) західноєвропейського походження досі завдає шкоди історичній науці, формуючи в читача й молодого фахівця заздалегідь однобокий, суб'єктивний підхід і бачення історичних процесів такої складної, специфічної епохи, як середні віки.

Давно усталена термінологія та методологія вивчення історії Галицької землі наразі вимагає кардинального переосмислення й оновлення, у процесі чого новий виток досліджень повинен базуватися на досвіді провідних європейських шкіл. Першочергове значення в цьому процесі посідає масштабне залучення нової для українського науковця джерельної бази. Цілком інноваційного характеру в цьому випадку повинна набрати історична біографістика.

Предметом висвітлення статті є найбільш дискусійні сторінки із життя й діяльності галицького боярина Володислава (Ladislaus Ruthenus, до 1188 – біля 1231/32 рр.) у контексті відображення галицького “вокняження” останнього та взаємовідносин з Арпадами.

Хронологічні рамки охоплюють період від вересня 1210 – до літа 1214 рр., де нижньою межею виступає момент установаження Кормильчича як регента й наставника малолітнього галицького князя Данила Романовича (1201–1264 рр.). Верхня межа – завершення правління представника галицької знаті та переїзд до Угорщини на постійне місце проживання.

* Стаття отримала можливість появи завдяки всесторонній підтримці Словацької Академічної Інформаційної Агенції м.Братислава (Slovenska Akademična Informačná Agentura, Bratislava, Sk), Каси Мяновського Академії наук Польщі, м. Варшава (Kasa Mianowskiego, Akademia nauk Polski, Warszawa) та Осередку досліджень античної традиції Варшавського університету (Ośrodek Badań nad Tradycją Antyczną, UW, Polska).

Факти активної участі галицької знаті та загалом усього суспільства в різнопланових напрямках життя Галицької землі давно знайшли своє належне відображення на сторінках численних видань. Історіографія XIX – початку XXI ст. сформувала кілька основних концепцій щодо статусу та політичної ролі боярського стану в житті князівства, однак до останнього часу біографії окремих, часто одіозних, персон залишалися поза увагою вчених. Відтак за загальним історичним тлом губилися деталі психології, мотивація вчинків, елементи побуту головних фігурантів указаних подій – історико-антропологічні атрибути дослідження.

Складність постановки завдань даної розвідки залежить від величезної кількості різнопланових досліджень, на сторінках яких мала місце оцінка діяльності Володислава Кормильчича. Вітчизняна історіографія цієї проблеми формувалася від початку XIX ст.*. Історики вивчали “феномен” досліджуваної персони, як правило, крізь призму, на їхній погляд, фактів безпрецедентної влади в системі політичних інституцій Галицької землі, а також у зв'язку з вокняженням “на столб”. Проте фактор зовнішнього впливу на рішення, мотивацію вчинків, поведінку Кормильчича вченими майже не брався до уваги.

Незважаючи на те, що боярин Володислав порівняно з іншими, менш представленими джерелами особами галицької знаті на початку XIII ст., залишив помітний історичний слід, його біографія й особливо тенденційно відображене в джерелах “вокняження” досі оцінені фрагментарно, безсистемно й безальтернативно. Існуючі кліше щодо вказаної постаті, на жаль, продовжують домінувати в деяких наукових працях [1, с.16–17, 171, 177; 13, с.52–59; 14, с.253–276; 22, с.10–15; 23, с.90–102; 41, с.106–116; 42, Old.107–144; 43, Old.188–210; 49, с.49–57] і популярних розвідках [16, с.135–148] на сучасному етапі. Обнадійливі спроби часткової переоцінки місця та ролі Володислава в системі русько-угорських зв'язків досліджуваного періоду наразі представлені доробком Д.Харді, О.Мазура, О.Майорова, А.Петрика [27, с.118–129; 28, с.190–200; 31, с.29–45; 32, с.105–117; 33, с.181–193; 39, с.133]. Монографія Санкт-Петербурзького історика О.Майорова в цьому випадку є одним із найбільш репрезентативних прикладів переосмислення суперечливих сторінок життя і діяльності представника галицької общини [29, с.408–436].

Джерельна база дослідження доволі незначна: Іпатіївський літопис, а також 2 дипломи угорського короля Ендре II (Andreas, Андрѣн, 1205–1235 рр.) від 1218 та 1232 рр., на підставі яких можна встановити долю боярина після 1214 р. [4, с.257; 5, с.310–311]. Жодного іншого документа нарративного або актового характеру, створеного на момент діяльності досліджуваної персони, де б фігурував Володислав, наразі нами не встановлено. Літописна спадщина Русі XIV–XVI ст., польські й угорські аннали, хроніки, пам'ятки юриспруденції; папські дипломи й булли складають блок джерел другого плану, відображаючи в цілому історичну епоху, сучасну Кормильчичу.

Найбільш інформативно повноцінним джерелом, де постать галицького боярина виглядає доволі репрезентативно, є Іпатіївський літопис, останнім часом активно досліджуваний вітчизняними та зарубіжними вченими [1; 12, с.34–35; 24, с.36–54; 26, с.33–34; 35, с.175–183; 36, с.3–17; 44, с.3–48; 45, с.149–163]. Однак, інтонаційне навантаження, емоційність при оцінюванні авторами діяльності ключових персонажів документа досі не стали предметом спеціального дослідження. Наукові судження, які появилися за тривалий період вивчення історії Галичини, на наш погляд, мають часто суб'єктивний, майже не обґрунтований характер. Боярин Володислав, як ми переконані, одна з постатей, до якої вченими, починаючи з XIX ст., не зовсім справедливо застосовувались образливі та відверто негативні формули. Представник галицького нобілітету, на думку вчених, в історичній ретроспективі виступав “самозванцем” [17, с.53–54; 18,

* Достатньо ґрунтовний аналіз указаних праць зроблений у монографії О.В.Майорова [28, с.408–410].

с.258], “коромольником” [40, с.73], “угорським попихачем” [23, с.115–116], “узурпатором” та порушником “феодальної ієрархії Давньої Русі” [21, с.172; 22, с.25–26; 37, с.86], “натхненником боярського самоуправства” [30, с.199] тощо.

Подібні оцінки, базовані на повідомленні літопису, стосувалися, у першу чергу, подій жовтня 1213 р., коли боярин на чолі угорського війська та **“со всіми Галичани”** **“бѣхавшю на передѣ”** [тобто до Галича. – М.В.] і **“вокняжися”** [2, стб.729].

Проте сам процес **“вокняження”**, еволюція міжособистісних відносин Ендре II та Володислава Кормильчича, комплекс зовнішньополітичних заходів Арпадів щодо Галицької землі впродовж 1205–1214 рр. нами уявляється по-іншому. Основні висновки досліджуваної теми зводяться до таких позицій:

1. На нашу думку, фактичне правління вищевказаного боярина в Галичі розпочалося ще у вересні 1210 р., будучи легітимізоване невідомими за змістом домовленостями з Ендре II в середині 1210 р., які, відповідно, передували широкомасштабній кампанії королівських військ, очолюваних палатином Потом проти Ігоровичів. Однак за умов, коли після повішання Святослава († вересень 1210 р.) і Романа († вересень 1210 р.) у столиці князівства знаходилися представники Романовичів, літописець не вважав за доцільне надавати факту **“вокняження”** Кормильчича відверто негативного характеру. Подібна поведінка була цілком зрозумілою і виправданою з огляду на ведення придворних записів.

Конфлікт Кормильчича із вдовою князя Романа Мстиславовича (близько 1152–1205 рр.), що змусив Анну переїхати в Белз, а відтак до Угорщини, завершився тим, що на початку 1212 р. **“Приде король в Галичъ . и приведе ятровъ свою ...створи свѣтъ со ятровью своею . и бояры Володимерьскими”**. У результаті зустрічі з Ендре **“ятоу же бившю Володиславоу и Соудиславоу и Филипоу и моученоу бившю... Володислава шковавше . ведоша и во Оугры”** [2, стб.728]. Важливим, оцінюючи обставини літописного **“ув’язнення”** боярина, є з’ясування етимологічного значення слова **“шковавше”**, яке, на перший погляд, прямо свідчить про закуття Володислава в кайдани. Однак дане поняття найвідоміший російський славіст XIX ст. І.І.Срезневський розумів по-різному. Крім значення **“закувати”**, яке могло б бути застосоване в цьому випадку, указаний термін ним перекладався ще й як **“приборкати”** [34, с.643–644]. У контексті сумбурності відображення літописних подій 1212 р. і, зважаючи на характер розвитку відносин Ендре II із Володиславом у попередні роки та після 1214 р., останнє трактування терміна **“оковати”**, на наш погляд, є найбільш вірогідним.

З огляду на вищезапропоновані аргументи, повідомлення літописця про арешт Кормильчича в контексті попередніх взаємовідносин останнього з Ендре виглядає доволі сумнівним і непослідовним, про що історики вже висловлювали свої міркування [1, с.179]. Те, що менше ніж за рік **“король же поустри Володислава”** (швидше всього, не завдавши якихось серйозних тілесних ушкоджень, чим угорські монархи в політичних і династичних цілях ніколи не гребували*), є додатковим підтвердженням у цьому випадку факту не стільки залежності боярина від Ендре II, як тенденційності оцінок автора, неточності свідчень, отримуваних у процесі написання джерела.

2. 1212–1213 роки в плані подальшого оформлення особистісної залежності від Ендре II, яка почала набирати чітких обрисів сюзеренітету-васалітету типово центральноєвропейського взірця, були особливо визначальними. Подібні стосунки формувалися за обоюсторонньої згоди обох сторін, були визначені та координовані взаємовідносинами

* Показовим у цьому плані є приклад королів Іштвана I Великого (Stephanus, 1000–1038 рр.) і Кальмана Книжника (Colomanus, 1096–1116 рр.), які осліплювали своїх родичів Вазула й Алмоша, відповідно, з метою недопущення останніх до престолу Арпадів [46, с.85–87]. Однак, Іштван занесений до сонму угорських святих.

попередніх 1205–1211 рр., становленням спорадичних, а згодом сталих проугорських симпатій серед населення Галицької землі не тільки в столиці, але й на периферії.

Спроби угорського короля і представників знаті встановити й закріпити в Галичині свій політичний, економічний вплив, а відтак позиції католицької церкви, упродовж 1205–1212 рр. постійно зводилися нанівець через невдале використання монархом генеалогічних прав на подністровську столицю з боку постійно ворогуючих між собою князів Русі та пряме правління трансільванського воєводи Бенедикта Бора (1208–1209 рр.). Персона галицького боярина Володислава в сенсі репрезентації інтересів Арпадів у Галицькій землі станом на 1213 р. була найбільш реальною та привабливою. Авторитет Кормильчича як у столиці, так і на околицях був незрівнянно вищий порівняно з іншими представниками автохтонного нобілітету.

Натомість Володислав через особисті зв’язки з угорською знаттю, які підтвержені документально [2, стб.723–725], очевидно, добре знав про характер прав і привілеїв стану баронів, з яким у країнах Європи асоціювали також і галицьких бояр*. Відносна толерантність королів у питанні управління залежними від правлячої династії південнослов’янськими землями (за прикладом Хорватії, Далмації, Боснії чи Сербії), упроваджувана в Галичі ще Белою III у 1188–1189 рр., за певних умов продовжувала приваблювати місцеву східнослов’янську знать. Верховний сюзеренітет угорського короля за обставин, коли **“весь народъ”** (зокрема, юридичні та військові повноваження, збереження впливу в економічно прибуткових територіях) належить місцевій за походженням знаті, був значно вигіднішим, ніж зверхність будь-якого руського князя, вихованого на цезаропапістських традиціях Ромейської імперії та принципах авторитаризму в стосунках із підлеглими.

3. У процесі поширення сфер впливу династії Арпадів на Галицькі землі організація королем військової кампанії літа–осені 1213 р. виглядала закономірною, покликаною позбавити престолу князя Мстислава Німого († після 1223 р.). Однак під час походу у володіннях Ендре відбувся заколот, у результаті якого було вбито королеву Гертруду. Цей факт змусив монарха повернутися, натомість основні сили династії очолив Кормильчич.

Представляючи, на наш погляд, інтереси угорського короля, восени (жовтень) 1213 р. **“Володислав же воѣха в Галичъ . и вокняжися и сѣде на столѣ”** [2, стб.729]. Указане літописне повідомлення історики сприйняли надзвичайно емоційно й образливо на адресу боярина, в основному констатуючи узурпацію князівської влади [29, с.408–410]. Учені не враховували, що наведена цитата з’явилася з-під пера особи, яка в сенсі етнопсихології та менталітету відрізнялася від об’єкта своєї уваги. Крім того, численне військо, яке привів з Угорщини Володислав, виступало гарантом його влади в Галичині крізь призму васальної залежності від короля. В іншому контексті той факт, що Ендре II **“поустри Володислава”** [2, стб.728] ще до початку виправи на схід, зрозуміти непросто. Для населення Галицької землі перебіг кампанії сприймався, вочевидь, позитивно, оскільки джерела не повідомляють про які-небудь заворушення та незадоволення, що, за умов волинського авторства, на нашу думку, неодмінно потрапили б на сторінки літопису, а засвідчують прихильність до особи боярина.

Не виключено, що урочисте повернення останнього на чолі королівських сил спростувало поширену з другої половини 1212 р. суспільну думку, нібито з ініціативи Ендре **“ятоу же бившю Володиславоу”**, а тому й до угорців ставлення впродовж кінця 1213–1214 рр. було толерантним.

* У латиномовних документах Центральної Європи на адресу галицької знаті періодично використовувалися поняття **“primis Russorum”**, **“milites nobilesque Ruthenorum”** [3, с.199, 204].

4. Розглядаючи обставини “вокняження” Володислава в Галичі, учені неодноразово звертали увагу на певні історичні паралелі зі встановленням у Болгарії династії Асенів (1187 р.). Зокрема, М.Кордуба, Л.Войтович та А.Петрик припускали, що Кормильчич під час відвідин Угорщини був поінформований про перебіг повстання болгарської знаті, намагаючися згодом реалізувати подібні задуми в Галицькій землі [10, с.34; 20, с.18; 31, с.33; 33, с.185]*. Серед істориків також побутує версія щодо так званого “хорватського варіанту” приєднання Галицької землі до складу володінь Арпадів [11, с.386; 19, с.143], однак і вона досі не знайшла належної аргументації.

У цілому, підтримуючи останню версію, ми переконані, що Ендре II, починаючи від середини 1208 р., розглядав можливість саме подібного розвитку подій. Персона Володислава та малолітнього Данила Романовича в планах короля посідали чільне місце, оскільки реалізувати подібний задум за умов правління в Галичині Ігоревичів, як переконався монарх, було нереально.

Розширення територіальних меж Угорського королівства, починаючи з XI ст., постійно супроводжувалося включенням суміжних із Паннонією земель на особливих умовах. У роки правління Іштвана I Святого (Stephanus, 1000–1038 pp.) статус воєводства отримала Трансільванія. Ласло I Святий (Ladislaus, 1077–1095 pp.) і Кальман I Книжник (Colomannus, 1096–1116 pp.) за рахунок Хорватії і Далмації розширили кордони Угорщини до Адріатики. У 1102 р. із представниками місцевої знаті було укладено угоду, відому в історії під назвою “Pacta Conventa”, покликану регламентувати обоюсторонні стосунки [50, s.165–204].

Одним із положень документа було збереження існування посади бана (“banus Dalmatie et Croatiae” або ж “banus maritimus”), який уособлював відносний суверенітет землі (в межах від р. Драва, а іноді й від р. Дунай до моря), залишаючи за собою військові та судові повноваження [48, s.184; 50, s.177; 53, s.183; 55, Old.123]. У процесі приєднання до складу володінь Арпадів цілого ряду інших південнослов'янських територій, інститут банства поступово розширював свої впливи. Згідно з даними джерел і дослідженнями М.Вертнера, станом на XIII ст., крім хорвато-славонських, існували боснійські, сербські, мачванські бани та цілий ряд інших прикордонних банів [54, Old.377, 472, 478, 480, 555]. Указані персоналії не завжди були місцевого походження (показовий приклад руського князя Ростислава Михайловича (біля 1223 – після 1264 pp.), як бана Мачви). За умов переходу Хорватії і Далмації під владу одного із синів правлячого монарха (подібна практика в XIII ст. використовувалась Арпадами постійно), інститут банства функціонував і надалі, будучи залежним від позиції нововстановленого герцога. Так було, зокрема, у випадку з Белою і Кальманом – синами Ендре II [52, s.70–71], які стосовно правлячого монарха (як і пересічні бани некоролівського походження) зберігали помітний суверенітет [47; 55, Old.81–82].

Широка мережа залежних від Корони територій типу банств була вигідною Арпадам і в контексті широко впроваджуваної ще від Кальмана I ідеї переселення у свої володіння вихідців із найрізноманітніших земель – hospites (гості). Однак особливістю процесу імміграції було розселення всіх бажаних виключно поза межами Паннонії, етнічне ядро якої складали самі угорці. Дослідження М.Мілоша, присвячене, зокрема, Словаччині, є типовим тому підтвердженням [51].

* Висуваючи подібне припущення, історики натомість не наводили яких-небудь аргументів, тоді як один з актів канцелярії Бели IV (Bela, 1235–1270 pp.) від 1250 р. опосередковано засвідчує наявність у середовищі боярства відповідної інформації. Зокрема, комес Івахін (Iwachino comes Scibiniensi), будучи одним з учасників війни в Болгарії (per Bulgaros occisis castros Budin ad manum eidem B. Asceni), станом на червень-вересень 1210 р. уже брав участь у поході “contra Romanorum ducem Ruthenorum..., in quo conflictu idem dux capite fuit truncatus” [9, s.278]. Відповідно до власного статусу Івахін повинен був володіти певним військовим контингентом, залученим до подій у Галичині. Таким чином, місцеве боярство знало про перипетії самоутвердження в Болгарії династії Асенів, однак, на наш погляд, Володислав не мав на меті продублювати подібну ситуацію в Галичині.

Галицька знать була добре обізнана з умовами та характером розвитку Хорватії, Далмації, Трансільванії тощо. У східнослов'янські землі необхідна інформація потрапляла по-різному. Літописцям було зрозуміле саме поняття “бан”, його обов'язки й повноваження, про що свідчать відповідні записи. Між представниками руської знаті та хорватськими банами мали місце навіть родинні зв'язки [2, стб.407]. Не виключено, що саме хорватські загоны, очолювані королівським бароном Могом, упродовж вересня 1205 – червня 1206 pp. повинні були гарантувати безпеку малолітнім Романовичам. Імена учасників походу “Вълпт”, “Корочюи”, “Витомир”, “Благиня” [2, стб.717], за відсутності будь-яких згадок про них в альтернативній словацькій за походженням актовій документації Арпадів [7, s.107–113], опосередковано про це свідчать. Сам Володислав Кормильчич, очевидно, був особисто знайомий із баном Банком, оскільки вони обоє були учасниками кампанії проти Ігоревичів у серпні-вересні 1210 р. [2, стб.723].

У сенсі реалізації в Галичині аналогічного з Хорватією договору для Ендре II була зручною й вигідною персона малолітнього “милаго сина свого...” Данила [2, стб.717]. Розглядаючи старшого Романовича як легітимного претендента на галицький престол, а Володислава як свого роду опікуна, наставника, регента, угорський король, без сумніву, ще від 1210 р. розраховував зберегти таким чином свій контроль над князівством. Заплановане одруження Романового сина з донькою Ендре Марією [1, с.176] в перспективі повинно було тісно пов'язати Данила з королем не тільки узами прямого васалітету, але й шлюбними зв'язками.

Однак активна позиція Анни в питанні управління Галицькою землею та неопступливість у взаємостосунках із Володиславом, до 1213 р. звела нанівець частину задуму короля. Проте, особа Кормильчича та його зв'язки з Арпадами продовжували залишатися сталими, що, з іншого боку, не перешкоджало Ендре розірвати обоюсторонні зобов'язання з Романовичами. Правлячий монарх, попри зміни в стосунках зі східнослов'янськими князями, продовжував титулуватися “Andreas Dei gratia Hungarie, Croatiae, Dalmacie, Rame, Seruie, Galicie Lodomerieque Rex in perpetuum”, про що свідчить актовий матеріал від 1213–1214 pp. [4, s.147, 151, 153, 161, 167–169; 6, №65; 7, s.139–153], залишаючи за собою таким чином номінальні претензії щодо Волині.

5. Галицьке правління Кормильчича впродовж осені 1213 – літа 1214 pp. здебільшого невідоме. Те, що від жовтня 1213 р. боярин як репрезентант влади Арпадів володів певними повноваженнями військового характеру, засвідчили події, датовані весною 1214 pp. У сутичці з краківсько-сандомирським і волинськими князями “на рѣкоу Бобрѣкоу ...Володиславъ выеде съ Оугры и Чехы своими” [2, стб.730]. Частина вчених, на підставі аналізу поняття “своими...”, була переконана, що в цьому випадку автор джерела мав на увазі наймане військо, сформоване задля власних потреб представника галицької знаті [14, с.276; 15, с.30; 22, с.27; 25, с.171; 33, с.185]. Проте ми категорично не згодні з таким твердженням.

Безумовно, організовані Ендре й спрямовані в Галичину війська впродовж літа – осені 1213 р. зазнали відчутних кількісно-якісних змін. Перша, очевидно, найтісніше пов'язана з королем присягами вірності частина армії, покинула загальний табір під Лелеським монастирем після 28 вересня 1213 р., будучи змушена на чолі з правлячим монархом повертатися задля придушення заколоту знаті (“матѣжю же бывшю”). Те, що представник правлячої династії повернувся у всеозброєнні, засвідчує літописець: “королеви швратившюся . мнозѣ извити быша . а друґниа развѣгшася” [2, стб.729].

Не виключено, що після успішного завершення походу в Галичину табір залишила наступна група угорських військ (можливо, десь на рубежі 1213–1214 pp.). Про ослаблення збройного потенціалу Володислава засвідчують і невдачі у війні з волинськими князями навесні 1214 р. В аналогічних зіткненнях 1205–1206, 1208, 1210, 1213 і

навіть 1214 рр. східнослов'янські (як і польські) князі та знать, як правило, пасували перед силами угорських королів, намагаючись вирішити будь-які непорозуміння в дипломатичний спосіб або відмовляючись приймати відкритий бій, здаючи міста без пролиття крові. Тому повідомлення літописця про те, що **“БЫВШИ ЖЕ СЪЧИ ВЕЛИЦЪ . И ШДОЛЪША ЛАХОВЪ И РОУСЬ ... А ВОЛОДИСЛАВЪ БЪЖА МНОЗИИ ИЗБИТИ Ш ВОИ ЕГО”** може бути додатковим підтвердженням запропонованої вище тези. Неспроможність захистити від ворога околиці **“Теребовла... Моклекова . и Збыража и Быковенъ”**, взяття Лешеком Білим і волинськими князями численного полону [2, стб.730] переконають про дійсно страшні наслідки поразки для Володислава*, однак у жодному випадку не свідчать, що боярин після жовтня 1213 р. вдавався до найму війська. Для цього фактично не було часу.

У цьому випадку рішення Ендре II підтримати свого васала й організувати похід у Польщу виглядає абсолютно закономірним (**“потом же король поиде на Лестька”**), про що зазначав, зокрема, О.Майоров [29, с.414].

Окрім вище проаналізованих військових подій, які стали наслідком повернення Кормильчича в Галичину, інші обставини його правління джерела майже не відображають. Іпатіївський літопис, як головний у цьому випадку наративний документ, характеризує перипетії вокняжіння Романовичів на Волині, коротко зазначаючи про угорсько-польські перемовини на предмет усунення боярина від влади.

Установити позитивні або ж негативні наслідки його урядування з осені 1213 до літа 1214 рр., на наш погляд, украй проблематично, якщо взагалі можливо. Єдина літописна цитата (**“(Володислав. – М.В.) нашедъ зло племени своегоу . и дѣтемъ своимъ . княжения дѣла . вси бо князи не призрѣху дѣтии его”**) [2, стб.731], що лягла в основу здебільшого негативних оцінок істориків, як ми вважаємо, не є репрезентативною, оскільки має у своєму змісті відбиток серйозного тривалого особистісного несприйняття автором джерела (точніше, замовника написання) персони боярина. Така емоційна констатація вкотре доводить, що Кормильчич отримав управління Галицькою землею за схожими (якщо не тотожними) умовами, як це сталося з Хорватією в 1102 р.

Зрозуміло, що намісник Арпадів був одружений і мав кілька (мінімум двоє) дітей. Проте цей факт, на нашу думку, абсолютно не свідчить, що Володислав намагався створити власну династію. Згадка у вищевказаному реквіємі про боярина та його нащадків і теза, ніби Кормильчич **“нашедъ зло племени своегоу... княжения дѣла”**, швидше відображають спроби останнього впровадити в Галицькій землі систему управління, аналогічну до хорватської чи мачванської. Діти банів південнослов'янських володінь Угорського королівства зазвичай отримували частину володінь батька, після смерті якого обіймали його посаду. Приклад *Dominum de Machou* Ростислава Михайловича та його сина Бели є типовим тому підтвердженням [8, с.626].

Цитата **“княжения дѣла”** засвідчує, як ми переконані, про наміри Володислава негайно (адже заключний етап його перебування в Галичі був доволі коротким) передати своїм синам певний земельний ресурс, який усе рівно залишався б у сфері загального впливу й контролю угорської королівської династії. Однак невідомо, чи подібні рішення боярина були прийняті за згодою Ендре. Зрозуміло, що для літописця та інших руських князів подібні зміни були дивними й неприйнятними, такими, що супе-

* За даними літопису, це був перший випадок прямого командування боярина військами та його безпосередньої участі в бойових діях. Під час походу в серпні–вересні 1210 р. Кормильчич виконував дипломатичні доручення, однак про його присутність серед учасників штурму Звенигорода немає жодних свідчень. Тому не виключено, що невдачі на р. Бібрка були спричинені недостатнім військовим досвідом Володислава, тим паче, що його супротивниками були загартовані в боях **“бодре велици”** Романа Мстиславовича.

речили будь-яким міжкнязівським домовленостям кінця XI – початку XIII ст., викликавши відповідну реакцію – **“князи не призрѣху дѣтии его”**. Не виключено, що певні незадоволення політикою угорського намісника мали місце й серед автохтонної знаті, про що у своїй *“Історії Польщі”* натякав Я.Длугош*: **“...rex Hungariae ... motus intestinos compressurum et regnum Ruthenorum apud Haliczienses accepturum transmittit”** [3, с.199, 353].

Те, що, за словами М.Грушевського, у перспективі **“не знайшло ся охочих іти за даним прикладом”** [15, с.482], свідчить не про відсутність з боку інших боярських родин бажання уподібнитися Кормильчичеві, а про практичну реалізацію Арпадами в Галицькій землі впродовж 1214–1238 рр. (з перервами) абсолютно інших форм і систем управління.

Таким чином, попри відсутність детальної інформації в сенсі відображення правління Володислава, зрозуміло – його місце та роль у Галичині значною мірою залежали від позиції і симпатій Арпадів. На нашу думку, Ендре II, ураховуючи події кінця 1213 – початку 1214 рр. (заколот баронів в Угорщині та вбивство королеви, примусове призначення співправителем старшого сина Бели, військові невдачі Кормильчича, польсько-угорські протиріччя та ін.), поступово усвідомлював складність внутрішньополітичної та міжнародної ситуації для власних володінь і для себе особисто. Щойно встановлена в залежній від монарха Галицькій землі особа місцевого за походженням боярина, замість бажаного спокою та забезпечення стабільності, у черговий раз викликала спротив сусідніх руських і польських князів, які вбачали в цьому акті нехтування засадами феодальної ієрархії, таким чином піддаючи сумніву права короля на вказані території, здобуті ще в серпні 1205 р. Не виключено, що втрата угорським володарем певного військового контингенту в битві на р. Бібрка також не добавила прихильності до особи Кормильчича, засвідчивши неспроможність останнього самостійно гарантувати безпеку на східних кордонах. Подібні мотиви змусили короля переглянути власну зовнішньополітичну програму, погодити з Лешеком Білим (*Lesthko Albus*, 1194–1227 рр., з перервами) переділ Галицької і Волинської земель і, відповідно, вдруге позбавити Володислава галицьких повноважень за рахунок надання земельного пожалування в Нітранському комітаті.

1. Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / [за ред. М.Ф. Котляра]. – К. : Наукова думка, 2002. – 396 с.
2. Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – Т. 2. – Изд. 2. – 938 с.
3. Щавелева Н. И. Древняя Русь в “Польской истории” Яна Длугоша (книги I–VI): текст, перевод, комментарии / Н. И. Щавелева. – М. : Памятники исторической мысли, 2004. – 495 с.
4. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Ed. G. Fejer. – Buda: Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1829. – Т. 3. – V. 1. – 480 s.
5. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Ed. G. Fejer. – Buda: Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1829. – Т. 3. – V. 2. – 495 s.
6. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus / Ed. G. Wenzel. – Pest : Magyar Tudományos Akadémia, 1860. – V. 1 (1001–1235). – 405 s.
7. Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae / Ed. Richard Marsina. – Bratislava : Sumptibus Academiae Scientiarum Slovaciae, 1971. – Т. 1 (inde ab anno DCCCXV usque ad anno MCCXXXV). – 504 s.
8. Historia critica regum Hungariae stirpis Arpadianae ex fide domesticorum ex exterorum scriptorium / Concinnata St. Katona in Regia Universitata Bvdensi historiarum doctore archidiocesis Strigoniensis presbytero. – Buda: Typis Regiae Universitatis, MDCCLXXXII (1782). – Seria II. – Т. 6. – 1253 s.
9. Regesta rerum stirpis Arpadianae critico-diplomatica: In 3 t. / Ed. I. Szentpétery. – Budapest : Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, 1923. – Т. 1 (1001 – 1270). – 576 l. L.

* Польський історик, описуючи обставини приходу в Галич герцога Кальмана, очевидно, в одній статті, помилково датований 1208 р., об'єднав події як 1214 р., так і 1221 р., коли угорське військо дійсно витіснило зі столиці князя Мстислава Мстиславовича Удатного. Коментарі Н.Щавелевої, яка є автором останнього з перекладів Я.Длугоша, не відображають даної хронологічної різниці [3, с.447].

10. Войтович Л. Генеалогія династії Рюриковичів і Гедиміновичів / Л. Войтович – К. : НАНУ ІУ, 1993. – 199 с.
11. Войтович Л. Король Данило Романович. Загадки та дискусії / Л. Войтович // Terra Cassacorum. Студії з давньої та нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора В. С. Степанкова. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – С.383–403.
12. Голик Р. Галицько-Волинський літопис: лексикон слів, образів і стереотипів / Р. Голик // Осмислення спадщини Давньої Русі: Галицько-Волинське князівство в історіографії. Міжнародна наукова конференція 26–27 жовтня 2007 р. : програма і резюме доповідей / Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАНУ. – Львів, 2007. – С. 34–35.
13. Головка О. Б. Боярська “фронда” в Галичі / О. Б. Головка // Пам'ять століть. – 2002. – № 5. – С.52–59.
14. Головка О. Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя / О. Б. Головка. – К. : Стило, 2006. – 575 с.
15. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 10 т., 11 кн. / М. С. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1993. – Т. 3. – 640 с.
16. Драбчук І. Три портрети найвпливовіших представників галицької знаті кінця XII – початку XIII ст. / І. Драбчук // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України : матеріали Міжнар. наук. конф. (Галич, 10–11 жовт. 2008 р.). – Галич : Інформаційно-видавничий відділ Національного заповідника “Давній Галич”, 2008. – С. 135–148.
17. Зубрицький Д. Історія древнього Галицько-Руського князівства : в 2 ч. / Д. Зубрицький. – Львов : Інститут Ставропігійський, 1852. – Ч. 3. – 368 с.
18. Иловайский Д. И. Периоды Киевский и Владимирский // История России : в 5 т. / Д. И. Иловайский. – М. : Издательство АСТ, 1996. – Т. 1. – 775 с.
19. История Венгрии : в 2 т. / под ред. В. Шушарина. – М. : Наука, 1971. – Т. 1. – 644 с.
20. Кордуба М. Суспільні верстви та політичні партії в Галицькій князівстві до половини XIII століття / М. Кордуба // Записки НТШ. – Львів, 1899. – Т. 31–32. – С.1–42.
21. Котляр М. Галицько-Волинська Русь / М. Котляр // Україна крізь віки : в 15 т. – К. : Альтернативи, 1998. – Т. 5. – 336 с.
22. Котляр М. Данило Галицький / М. Котляр. – К. : Інститут Історії України НАНУ, 2001. – 153 с.
23. Котляр М. Данило Галицький. Біографічний нарис / М. Котляр. – К. : Альтернативи, 2002. – 328 с.
24. Котляр М. Ф. О возможной природе нетрадиционности структуры и формы Галицко-Волынской летописи / М. Ф. Котляр // Древняя Русь. – 2006. – № 2(24). – С. 36–54.
25. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство / І. Крип'якевич; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 1999. – 220 с.
26. Криса Б. Галицько-Волинський літопис: реальність написаного / Б. Криса // Осмислення спадщини Давньої Русі: Галицько-Волинське князівство в історіографії. Міжнародна наукова конференція 26–27 жовтня 2007 р. : програма і резюме доповідей / Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАНУ. – Львів, 2007. – С. 33–34.
27. Мазур О. Володислав Кормильчич: Шлях до княжого столу / О. Мазур // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2002. – Вип. 6. – С. 118–129.
28. Майоров А. В. О некоторых психологических закономерностях традиционного сознания в Древней Руси (боярин Володислав Кормильчич, князя Игоревичи и городская община Перемышля в коллизиях начала XIII в.) / А. В. Майоров // Историческая психология и ментальность. Эпохи. Социумы. Этности. Люди / [ред. колл. Л. М. Шипицина и др.]. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского государственного университета, 1999. – С. 190–200.
29. Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община / А. В. Майоров ; [под ред. И. Я. Фроянова]. – СПб. : Университетская книга, 2001. – 640 с.
30. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / В. Т. Пашуто. – М. : Изд-во АН СССР, 1950. – 330 с.
31. Петрик А. До історії боярських родин Кормильчичів, Доброславичів та Дядьковичів / А. Петрик // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич : Вимір, 2001. – Вип. 5. – С.29–45.
32. Петрик А. До історії боярства та боярських родів Перемишльської землі / А. Петрик // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич : Вимір, 2002. – Вип. 6. – С. 105–117.
33. Петрик А. Угорська партія в контексті політичного розвитку Галицько-Волинської держави // А. Петрик // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич : Коло, 2005. – Вип. 9. – С. 181–193.
34. Срезневский И. И. Словарь древнерусского языка / И. И. Срезневский. – М. : Книга, 1989. – Т. 2. – Ч. 1.(Л-О). (Репринтное издание : в 3 т.)
35. Толочко А. Как выглядел оригинал Галицко-Волынской летописи / А. Толочко // Rossica antiqua. Исследования и материалы. – СПб. : Изд. Санкт-Петербургского университета, 2006. – С. 175–183.
36. Толочко О. Замітки з Галицько-Волинського літописання / А. Толочко. – К. : Національна Академія наук України, Інститут історії України, 2005. – С. 3–17.

37. Томашівський С. Історія України: старинні і середні віки / С. Томашівський. – Мюнхен : Вид-во УВУ, 1948. – 146 с.
38. Франчук В. Галицько-Волинське літописання з погляду лінгвістики / В. Франчук // Осмислення спадщини Давньої Русі: Галицько-Волинське князівство в історіографії. Міжнародна наукова конференція 26–27 жовтня 2007 р. : програма і резюме доповідей / Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАНУ. – Львів, 2007. – С. 33.
39. Харди Б. Наследники Кишова између кравске круне и татарског царства: студија о државно-правном положају Галиче и Галичко-Волинске кнежевине до 1264. године. / Б. Харди. – Нови Сад : МБМ плас, 2002. – 239 с.
40. Шараневич І. Історія Галицко-Володимирської Русі оть найдавніших времен до року 1453 / І. Шараневич. – Львов : Накладом автора, 1863. – 348 с.
41. Bartnicki M. Elita polityczna księstwa halicko-włodzimierskiego w XIII w. / M. Bartnicki // Ruthenica. – К. : Інститут історії України Національної академії наук України, 2006. – Т. 5. – С. 106–116.
42. Font M. II. András király politikája és hadjáratai // Századok. – 1991. – Évf. 125. – Sz.1–2. – Old.107–144.
43. Font M. Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek / M. Font. – Szeged : Szegedi Középkorász Műhely, 2005. – 330 L.
44. Font M. Geschichtsschreibung des 13. Jahrhunderts an der Grenze zweier Kulturen. Das Königreich Ungarn und das Fürstentum Halitsch-Wolhynien / M. Font // Abhandlung der Geistes- und socialwissenschaftlichen Klasse Jahrgang. – Mainz : Akademie der wissenschaften der Literatur; Stuttgart : Franz steiner Verlag, 2005. – № 3. – S. 3–48.
45. Font M. “Gesta Danielis regis” / M. Font // “Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő F.Makk tiszteletére / Szerk. P.Ferenc. – Szeged, 2000. – Old.149–163.
46. Font M. Koloman the Learned, king of Hungary / M. Font. – Szeged : Szegedi Középkorász Műhely, 2001. – 110 L.
47. Fügedi E. Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése / E. Fügedi. – Budapest : Magvető Könyvkiadó, 1986. – 424 L.
48. Guldescu S. History of medieval Croatia / S. Guldescu. – The Hague : Mouton & Co, 1964.
49. Krupa K. Bojarzy w Haliczu (koniec XII – I poł. XIII w.) / K. Krupa // Z dziejów Średniowiecznej Europy Środkowo-Wschodniej. Zbiór studiów [pod red. J.Tyskiewicza] // Fasciculi historici novi. – Warszawa : DIG, 1998. – Część 1. – T. 2. – S. 49–57.
50. Mandić O. “Pacta Conventa” i “dvanaest” hrvatskih bratstava / O. Mandić // Historijski zbornik. – Zagreb, 1958–1959. – XI–XII. – S. 165–204.
51. Miloš M. Cudzie etniká na sredovekom Slovensku / M. Miloš. – Martin : Matica slovenska, 2006. – 519 s.
52. Prochásková N. Postavenie haličského kráľa a slavonského kniežata Kolomana z rodu Arpádovcov v uhorskej vnútornej a zahraničnej politike prvej polovici 13. storočia / N. Prochásková // Medea – Studia Mediaevalia Et Antiqua [red. rada M.Demko]. – 1998. – T. 2. – S. 64–75.
53. Šišić F. Povijest Hrvata. Pregled povijesti hrvatskoga naroda 600. – 1526 / F. Šišić. – Split : Marjan tisak, 2004. – D. 1. – 272 s.
54. Wertner M. Az Árpádok kori bánok. Meghatározások és helyreigazítások / M. Wertner // Századok. – Budapest : Kiadja a magyar történelmi társulat, 1909. – Évf. XLIII. – Old. 378–425, 473–495, 555–570, 656–668, 747–757.
55. Zsoldos A. Az Árpádok és alattvalóik (Magyarország története 1301-ig) / A. Zsoldos. – Debrecen : Csokonai kiadó, 1997. – (9/1. Ispánások, megyék, tartományok). – 281 L.

The article is devoted to the problem of relationships between Volodislav Cormilchich and the king of Hungary Endre II during 1210 – 1214. Personality dependence of Galician boyarin from a monarch (from the end of the XIIth) was crowned by ascension of Volodislav's power in Galich in September 1210 and strengthening of protectorate from Arpads in October 1213. The joining of Galicia to the Hungarian kingdom reminded similar events in 1102, when was signed the Hungarian-Croatian “Pacta Conventa”.

Key words: Volodislav Cormilchich, Endre II, protectorate, vassalitet, Galicia, Hungarian kingdom, Arpads, boyars.

УДК 94 (947 : 943)
ББК 63.3 (4Укр)52

Ю.В. Плекан

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКО-АВСТРІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статті дається характеристика ставлення австрійського уряду до українського питання в Галичині наприкінці XIX – на початку XX століття і його вплив на польсько-українські відносини, беручи до уваги внутрішні та зовнішні чинники.

Ключові слова: Австро-Угорщина, парламент, Галичина, обструкція, українсько-польські відносини, виборча реформа, сейм.

Протягом останньої третини XIX ст. відбувалася модернізація польського й українського національних рухів. На основі засвоєння європейських емансипаційних ідеологій створювалися власні доктрини національного й соціального визволення. Якщо загальний розвиток польських модерних течій характеризувався лівим спрямуванням, то українських – правим. У результаті національно-політична думка обох народів розвивалася в зустрічному напрямку, створюючи, таким чином, ґрунт для порозуміння. Значне зближення польських і українських політиків відбулося в другій половині 80-х рр. і завершилося підписанням у 1890 р. у Галичині польсько-української угоди, яка за тодішньою традицією отримала назву “нова ера”.

Будучи нетривалою за часом (1890–1894 рр.), угода мала далекосяжні наслідки. Вона сприяла інтенсивному політичному структуруванню українських сил у Галичині, у якому українці стали випереджати поляків, незважаючи на те, що останні мали більш глибокі державно-політичні традиції. У той самий час політика “ нової ери”, спричинивши політизацію народних мас, сприяла поступовому загостренню відносин між новими польськими й українськими політичними течіями, які незабаром перетворилися в супротивників, оскільки всі вони поступово еволюціонували в напрямку до інтегрального націоналізму.

Спочатку політичне структурування в українському таборі народовців призвело до його розколу на три угруповання: радикалів, незалежних (обидва виступили проти “ нової ери”) та новокурсників, або угодовців (саме вони на чолі з О.Барвінським у 1890 р., за посередництва австрійського уряду, уклали угоду з поляками й дотримувалися її). Поляки, бачачи роз’єднаність українських сил, зберігали впевненість у собі. Крім того, до середини 90-х рр. XIX ст. українські радикали подібно до польських ліберальних демократів стояли на федералістичних засадах побудови Австро-Угорщини. І лише згодом, як і націонал-демократи (1899 р.), кінцевою метою своєї боротьби стали вважати створення самостійної української держави. Проте й тоді польська громадськість здебільшого ставилася до цього спокійно та стримано. Адже наприкінці XIX ст. поляки зосередили у своїх руках усю повноту влади в Галичині [10, с.123]. Думки польських політиків підтвердили перші після укладання угоди вибори до галицького сейму 1895 р., тоді їх головні політичні угруповання (консервативне та ліберально-демократичне), розуміючи, що український чинник, унаслідок розпорошеності своїх сил, не становить загрози польським інтересам у краї, не проявляли значного зацікавлення передвиборною діяльністю в Східній Галичині, зосередивши увагу на внутрішньополітичній боротьбі в західній її частині [1, с.130]. Таким чином, у наступне після “ нової ери” десятиріччя польські політичні сили стали менше цікавитися українським питанням, використовуючи його лише у своєму внутрішньополітичному протистоянні. Традиційно прихильниками компромісу з галицькими українцями залишалися краківські консерватори (станьчики) й ліберальні демократи. Але розв’язати українське питання, яке постало в Австро-Угорщині як політична проблема після так званих “ кривавих” баденівських виборів (К.Бадені – галицький намісник. – Ю.П.) у 1897 р., вони намагалися

шляхом дрібних поступок культурно-національного характеру: створенням русинських гімназій, запровадженням української мови в державних установах і навчальних закладах. Іншими словами, вони не змінили своєї тактики, яскравим прикладом якої була угода 1890 р. Проте ні на які соціально-економічні та політичні поступки українцям консерватори не йшли. Станьчики намагалися діяти в рамках 19-ї статті австрійської конституції 1867 р., згідно з якою всі народи Австро-Угорської держави проголошувалися рівноправними. Така поміркована позиція польських консерваторів влаштувала й центральний австрійський уряд. Правда, у середовищі консерваторів існував праворадикальний напрям, представники якого, так звані “ подоляки”, займали найбільш негативну позицію стосовно українців.

Це політичне угруповання польських поміщиків зі Східної Галичини – нащадки багатих магнатських родів узагалі не визнавало русинів (українців. – Ю.П.) за окрему націю, а тому виступало проти будь-якого польсько-українського компромісу. Проживаючи в Західній Галичині, станьчики, на відміну від подоляків, не відчували на собі всієї напруги польсько-українських протиріч, а їх соціально-економічні інтереси знаходилися в іншій площині, що й зумовило їх відмінні позиції в українському питанні.

На рубежі століть на політичній арені Галичини з’являються нові українські й польські політичні партії. Одні з них сприяли загостренню міжнаціональних відносин, інші намагалися їх вирішити, а деякі, не маючи своєї власної думки, часто змінювали позиції. До перших належали націонал-демократи – ендеки, до других – соціалісти й соціал-демократи, до третіх – “людовці” (представники селянської партії – Ю.П.). Треба відмітити, що всі ці партії брали свої витoki з “Ліги польської”, яка у 80-х рр. XIX ст. тісно співпрацювала з українцями й стояла на позиціях створення білорусько-литовсько-польсько-української федеративної держави [13, с.114]. Після “ нової ери” відбувається організаційне перегруповання й польського національного руху. Саме з “Ліги Польської” у 1897 р. виникла націонал-демократична партія спочатку в Королівстві Польським, а в 1905 р. і в Галичині. Утворена переважно дворянською інтелігенцією, вона охоплювала середні прошарки міського й сільського населення, а також дрібну буржуазію. Її молоді члени (Р.Дмовський, Я.Поплавський і З.Каліцький), відкинувши свій соціальний радикалізм, створили ідеологію інтегрального націоналізму, у якій не було місця для приязні з українцями. Колишня співпраця та знайомство з українськими проблемами сприяли тому, що значна частина творчої спадщини присвячена обґрунтуванню необхідності боротьби саме з українським сепаратизмом [13, с.118]. Вони проголосили найвищою святістю польські національні інтереси й висунули гасло захисту національних надбань у Східній Галичині. На противагу консерваторам-поміщикам, ендеки опиралися переважно на професійну інтелігенцію та чиновництво й негативно ставилися до будь-яких національних поступок усім непольським народам Галичини [7, с.285–290]. У перші роки XX ст. ендеки не виступали проти політичних і соціальних реформ, вважаючи, що вони не порушують польських національних надбань на русинській території. Проте у своїй національній пропаганді вони не випускали з поля зору жодної групи польського суспільства. У першу чергу звернули увагу на культурну роботу серед селян Східної Галичини, якими до того часу ніхто не цікавився. Скориставшись великим страйком українських селян у 1902 р., націонал-демократи змусили поміщиків виділити кошти на організацію національної культурно-освітньої діяльності й антирусинську пропаганду серед польського селянства східної частини краю. Особливу увагу вони звертали на тих селян, які тривалий час жили серед українського населення й асимілювалися з ним, але залишалися римо-католиками [4, с.11–13]. Ендеки спрямували свою діяльність на розвиток національної свідомості народних мас. Вони першими зрозуміли й помітили, що ситуація розвивається не на користь, адже дедалі ширші верстви українського народу трактували польський елемент у Східній Галичині як чужий. Це змушувало польських переселенців – “парцелянт”

швидко переймати українську мову, а в умовах єдиної церкви переходити на східний обряд, утрачаючи головні ознаки самобутності. Масовими стали парцеляція польських дворів і перехід землі до українських селян [1, с.86]. До того часу польських земле-власників Східної Галичини це мало цікавило, адже вони думали лише про збереження свого панівного становища в соціальній та економічній сферах й експлуатували польське населення, як і українське. І тільки з появою польських націонал-демократів постало питання про культурну роботу серед сільського люду.

Посилення національної агітації серед широких народних мас із боку представників українських і польських національних сил сприяло не лише зростанню їх національної свідомості, а й загостренню між ними відносин. У результаті антиукраїнські настрої захоплюють навіть “людовців”. Проте польські національні демократи не задоволилися піднесенням національної свідомості серед польських селян Східної Галичини, згодом головну увагу вони зосередили на поширенні антирусинських настроїв серед польської інтелігенції. Наприкінці 90-х років XIX ст. українці – випускники гімназій, учительських семінарій, університету – займали “низові” посади, творячи в кожному селі та містечку досить потужну групу місцевої інтелігенції. Українську мову сприймало місцеве населення, навіть польське чиновництво. З розширенням прав української мови зростала чисельність і сфери діяльності українських інтелігентів. Ендеки вважали це загрозою, яка із часом могла б витіснити поляків з усіх посад в адміністративних і судових установах і закладах східної частини краю. Широка мережа українських читалень, українська преса та публіцистика були явним тому підтвердженням. У результаті антиукраїнської ендеківської пропаганди польська інтелігенція стала виступати проти створення нових українських гімназій та окремого університету у Львові. Укріпивши свої позиції серед інтелігенції, націонал-демократи отримали можливість впливати на польську суспільну думку загалом.

Таким чином, на початку XX ст. у польсько-українських стосунках найбільш непримиренними були позиції представників національних партій та угруповань. Але взагалі треба відмітити, що майже одночасне звернення уваги українських і польських національних партій на необхідність використання широких народних мас у досягненні своїх планів не було випадковим. Із другої половини XIX ст., під впливом поширення ідей позитивізму, стало зрозуміло, що сила й майбутнє кожного народу залежать від усіх його суспільних груп і, у результаті, від свідомості кожної людини, її готовності відстоювати національні ідеї.

Характерним явищем у розвитку національних рухів Європи стала реалізація концепції “органічної праці”. Вона передбачала глибоку інституалізацію суспільного життя в ім’я формування єдиного, свідомого своєї мети та засобів національного організму [3, с.85–86].

Українська концепція органічної праці була розроблена гуртком українофілів на чолі з О.Барвінським. Але оскільки діяльність останнього та його оточення в українській історичній науці розглядається як “угодівський” напрямок, то ставлення до нього було здебільшого негативне. Насправді ж їх програма відповідала новим потребам часу та політичним обставинам.

Вона являла собою чітку систему поглядів на подальший напрям розвитку українського національного руху та впливаючі з нього завдання інтелігенції. Передбачаючи й усвідомлюючи неминучі зміни в міжнародних відносинах найближчим часом, українофіли бачили слабкість і невідповідність до них народних мас, а тому перш ніж залучати простий люд до активної політичної діяльності, пропонували інтелігенції зайнятися його освітою, покращанням економічного становища та формуванням національної свідомості, без чого, на їх погляд, політична робота була б приречена на постійні невдачі, апатію та зневіру, які розбивають суспільство на ворожі партії, бо люди в такому випадку неспроможні знайти спільний ґрунт поза політикою. Їх програма

мала об’єднати народ і піднести його до “вищої культури та цивілізації”, утвердити його внутрішню силу і, зрештою, сприяти формуванню державної ідеї [2, с.73–74].

При висуненні на перший план національної політики програми “органічної праці” особливого значення набували часткові і найменші здобутки, такі як: матеріальна допомога народним інституціям, заснування шкіл, отримання посад людьми, відданими національним ідеалам. Головна мета даної концепції – розбудова національного життя, а реально можливим засобом її здійснення була тактика, спрямована на угоду з поляками й австрійським урядом. На думку українофілів, здійснення програми “органічної праці” відкривало б у майбутньому шлях до національної державності. Для польських інтересів у Східній Галичині реалізація народовцями цієї програми була не менш небезпечною, аніж українське самостійництво, радикалізм чи москвофільство. Це швидко зрозуміли польські націонал-демократи. Так, у 1898 р., виступаючи з трибуни галицького сейму, Е.Торосевич закликав польську сеймову більшість визнати, що, добившись заснування ряду українських інституцій, О.Барвінський став для неї “найдорожчим послом”. Це усвідомлювали й самі “угодівці”, тому намагалися тримати програму в таємниці. Але водночас вона залишалася такою ж таємницею і для власного народу, який бачив лише її зовнішній бік – демонстративну підтримку угодівців урядом, разучі виборчі зловживання та мізерні здобутки утилітарної політики [2, с.73–74].

Українська програма “органічної праці” була розроблена за аналогічною програмою польських лібералів, яку було створено в 60–70-х рр. XIX ст. Остання спочатку здійснювалася під гаслом “Економіка важливіше політики” й згідно з якою не держава, а нація є цінністю, поляки сподівалися забезпечити виживання нації та змінити співвідношення сил на свою користь через економічну сферу [12, с.335]. Запроваджена Бісмарком політика “культуркампфу” на польських землях у складі Німеччини змусила поляків включити до програми “органічної праці” й культурну сферу.

І все ж у 90-ті роки українське національне відродження зростало швидкими темпами, воно захопило всі сфери й прояви народного життя, звернуло увагу на всі дрібниці в культурній, адміністративній і господарській діяльності. А галицькі радикали примусили українську більшість краю здійснити еволюцію в бік визначеної національної політики та безкомпромісної боротьби в сеймі й парламенті, стати в опозицію до віденського уряду, який продовжував відвертатися від русинів, полишивши їх віч-на-віч із сильнішим польським супротивником [14, с.51].

У результаті, як вважає Я.Грицак, українсько-польські стосунки на початку XX ст. набрали гостроконфліктного характеру неоголошеної війни [5, с.80]. Діяльність різноманітних українських організацій та угруповань ставала все більш цілеспрямованою. Підтвердженням цього була боротьба всіх станів українського населення. Спочатку студенти зайняли рішучу позицію в боротьбі за Львівський університет.

У 1901 р., протестуючи проти зволікань австрійського парламенту у вирішенні питання про створення українського університету, а також проти національних обмежень у ставленні до українців у Львівському університеті, 440 студентів залишило навчальний заклад, поклавши початок виходу з нього всіх студентів-русинів протягом 1901–1902 рр.

Студентський акт протесту знайшов підтримку з боку частини українського народу в його матеріально-економічному забезпеченні. Це свідчило про зростання національної свідомості народних мас, розуміння ними значення боротьби за український університет [11, с.47]. Улітку 1902 р. селянські страйки та виступи охопили Східну Галичину (страйкувало понад 100 тис. селян у більше ніж 500 селах 26 повітів) [8, с.308]. Організаторами страйку були українські радикали, згодом до них приєдналися і націонал-демократи, проти виступали русофіли. У 1903 р. українські делегати демонстративно залишили галицький сейм після того, як польські депутати відмовилися

підтримати їхню пропозицію про створення української гімназії в Станіславі (тепер – Івано-Франківськ. – Ю.П.) [6, с.59].

Ці та інші події змусили польських людовців і більшість демократів, зокрема соціал-демократів, які підтримали українських страйкарів, перейти на позиції ендеків. Події 1902–1903 рр. у Східній Галичині засвідчили про появу українського національного руху й змусили всі польські політичні угруповання і партії звернути увагу на вирішення українського питання. До того часу більшість із них, за винятком ендеків, недооцінювала розмаху українського руху. Проте й тоді єдності поглядів серед них не спостерігалось. Подоляки, націонал-демократи й навіть людовці стали на шлях активної боротьби з українцями, що було свідченням зростання польського національного руху. Зокрема, перехід на антирусинські позиції польська селянська партія пояснювала тим, що українська радикальна партія, прийнявши на з'їзді в 1895 р. ідеї самостійності українського народу, сприяла поширенню у своїй пропаганді закликів викинути всіх поляків за ріку Сян. А лідер людовців Стапінський заявив у парламенті, що оскільки справа стосується захисту польських інтересів у Східній Галичині, то його партія солідарна з усіма іншими. У той самий час краківські станьчики зазначали, що тільки діалог і розумний компроміс з українцями зможуть зберегти польське домінування в краї. Така їх позиція була схвально прийнята австрійським урядом. Однак ще в 1902 р., з метою протистояти українському національному рухові та німецьким впливам, з ініціативи польського діяча Войнаровського було вирішено об'єднати основні польські національні сили на основі національної ідеї. З цією метою в 1903 р. у Львові відбувся “національний з'їзд” провідних польських політичних угруповань Австро-Угорщини, Росії та Німеччини. На ньому було схвалено рішення про політичне єднання всіх польських таборів навколо ідеї відновлення національної державності, основою якої мала стати Галичина, включаючи її східну частину. До прийнятої на з'їзді резолюції ввійшли основні положення доповіді лідера ендеків С.Гломбінського, суть яких полягала в тому, що поляки власне національне життя прагнуть будувати за рахунок інших народів, насамперед українців. Доповідач відстоював єдність краю й збереження за ним польського характеру. Наукові заклади та Львівський університет, за його словами, також мали бути виключно польськими, а польські політичні сили повинні працювати для добробуту свого населення Східної Галичини [9, с.110–111].

Проте з'їзд не став загальнопольським. Від участі в ньому відмовилися “станьчики” й соціал-демократи. Перші тому, що не бажали ускладнювати відносини з короною, мали інші підходи до відновлення польської державності та взагалі вважали демократів усіх відтінків своїми головними опонентами в боротьбі за владу в краї. Офіційно вони заявили, що виступають проти ідеї формування нових політичних об'єднань і вирішення політичних справ краю не на засіданнях сейму. Соціалісти керувалися класовим підходом, тому не хотіли мати нічого спільного з партіями пануючого класу, які не цікавилися справами простого люду. З'їзд мав і антинімецький характер, тому ставлення до нього центральної влади було негативне, про це свідчать факт відсутності на ньому намісника Галичини подоляка Л.Пінінського й майже одночасна заміна його на цій посаді “станьчиком” А.Потоцьким.

Схваливши ідею відновлення польської національної держави, об'єднуючим центром якої мала стати Галичина, включаючи східну її частину, з'їзд виявив усю свою антиукраїнську спрямованість. У результаті це сприяло загостренню польсько-української конфронтації. У відповідь українські політики в серпні 1903 р. провели нараду всіх українських депутатів галицького й буковинського сеймів та австрійського парламенту. Вони висловили невдоволення національною політикою австрійського уряду, зазначивши, що русини в Галичині розглядаються ним як другорядний народ, а тому вимагали задоволення всіх конституційних прав українців в Австро-Угорщині. Українські народовці згідно з рішеннями наради розпочали серед селян і робітників

кампанію на захист власних національних інтересів. У 1903 р. по всій Східній Галичині прокотилася хвиля масових народних віч, на яких висловлювалася підтримка українським політикам і висувалися вимоги задоволення політичних і національних прав русинів краю. Українська політична еліта цими діями сподівалася привернути увагу віденського уряду, щоб при підтримці центральної влади зупинити наступ подоляків. Проте ці дії виявилися марними. Наприкінці листопада прем'єр-міністр Кербер в одному зі своїх виступів заявив, що скарги українців на своє становище в Галичині є безпідставними, і вони повинні задовольнитися рішеннями, які приймаються більшістю сейму [10, с.125]. Ці слова не поклали край сподіванням українців на підтримку з боку центрального уряду, але вони ще раз засвідчили правильність того рішення, що в боротьбі за свої конституційні права треба покладатися лише на себе. У той самий час українські політики, ніби прислухавшись до слів міністра, стали все більше уваги приділяти політичним методам боротьби: виборам до парламенту й сейму, їх діяльність ставала різнобічною.

Австрійський уряд хоч і був стурбований зближенням подоляків і людовців з ендеками та загостренням міжнаціональних відносин у Галичині, але, напевно, у той момент ще не зовсім усвідомлював, яку небезпеку для нього це може становити в майбутньому. До того ж його більше хвилював німецько-чеський конфлікт, а тому, залишивши фактично поза увагою польсько-українське протистояння, він удався до чергової і традиційної підтримки станьчиків. Узагалі протягом 90-х рр. XIX ст. і на початку XX ст. польський елемент залишався важливим для австрійської корони фактором збереження рівноваги з огляду на домінуючий чесько-німецький конфлікт, на фоні якого польська лояльність була необхідною умовою збереження хоча б часткової стабільності. Сильне Коло Польське в парламенті (національне представництво в рейхсраті. – Ю.П.) могло в будь-який момент створити парламентську більшість, без якої нормальне функціонування законодавчого органу ставало неможливим [1, с.153].

1. Аркуша О. Галицький сейм. Виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. / О. Аркуша. – Львів. – 1996. – 173 с.
2. Аркуша О. Документи “Гуртка українофілів” як джерело до вивчення модернізації українського руху в 90-х рр. XIX ст. / О. Аркуша. – Львів, 1997. – 176 с.
3. Аркуша О. Від “подоляків” до “ендеців” (еволюція польсько-українських взаємин на зламі XIX–XX ст.) / О. Аркуша // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 85–86.
4. Василевській Л. Польско-русинські отношения в Галиции. (Письма из Австрии) / Л. Василевській. – К., 1908. – 24 с.
5. Грицак Я. Нариси історії України: Формування модерної української нації XIX – XX ст. / Я. Грицак. – К., 1996. – 356 с.
6. Гунчак Т. Україна: перша половина XX ст. / Т. Гунчак. – К., 1993. – 288 с.
7. Залевський К. Бойкот жидів в Польщі / К. Залевський // Дзвін. – 1913. – № 4. – С. 285–290.
8. История Украинской ССР : в 10 т. – К., 1983. – Т. 5. – С. 308.
9. Михальський Ю. Всепольський з'їзд політиків у 1903 р. та суспільно-політична ситуація в Галичині / Ю. Михальський // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 110–111.
10. Михальський Ю. Польські демократи та українське питання в Галичині наприкінці XIX – на початку XX століття (до 1914 року) / Ю. Михальський // Вісник Львівського університету. – Вип. 33. Серія історична. – Львів, 1998. – С. 122–131.
11. Мудрий В. Боротьба за огнище української культури в Західних землях України / В. Мудрий. – Львів, 1923. – 47 с.
12. Общественное движение на польских землях. Основные идейные течения и политические партии в 1864–1914 гг. – М., 1988. – 335 с.
13. Чорновол І. Польські та українські політичні доктрини / І. Чорновол // Україна модерна. – 1997–1998. – Ч. 2–3. – С. 114–122.
14. Яринович А. Галичина в еє прошлом й настоящем: очерки истории национальной жизни русинов в Австро-Венгрии / А. Яринович. – М. : Задруга. – 1915. – 51 с.

Attitude of Austrian government to Ukrainian problems in Galychyna at the end of the 19th century to the beginning of the 20th century and its influence on Polish and Ukrainian relations taking into account internal and external factors.

Key words: *Austro-Hungary, parliament, Halychyna, obstruction, Ukrainian-Polish relations, electoral reform, seym.*

УДК 94 (470 + 477)
ББК 63.3 (4 Укр) 52

Л. В. Щербін

ДІЯЛЬНІСТЬ М.П.ВАСИЛЕНКА ЯК ЧЛЕНА КОНСТИТУЦІЙНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПАРТІЇ РОСІЇ

Стаття присвячена висвітленню політичної діяльності відомого українського громадського діяча, історика держави й права Миколи Прокоповича Василенка як представника Конституційно-демократичної партії Росії. З'ясовано позицію М.Василенка щодо українського питання протягом 1906–1916 рр., вплив партійної приналежності на його погляди під час подій 1917–1918 рр.

Ключові слова: *М.П.Василенко, Конституційно-демократична партія Росії, російські кадети, українське питання, українські ліберали, Гетьманат, федералізм, автономія.*

Російські політичні партії на початку ХХ століття мали численні місцеві комітети на Наддніпрянській Україні. Чимало прихильників серед українців було в ліберальної Конституційно-демократичної партії Росії, до якої належали такі відомі діячі, як І.Луцицький, М.Василенко, І.Шольп та інші.

Актуальність дослідження зумовлюється потребою висвітлення маловідомого аспекту громадсько-політичної діяльності М.П.Василенка, з'ясування його позиції як кадета щодо українського питання.

В історіографії традиційними стали дослідження, присвячені його науковій і громадській діяльності [21–24; 26; 31; 32]. Окремі аспекти його політичної діяльності з'ясовано істориком В.Верстюком, проте акцент зроблено тільки на періоді 1917–1918 рр., який він визначає як “ходіння у владу” [20].

Однією з малодосліджених сторінок біографії М.Василенка залишається членство в Конституційно-демократичній партії Росії, його політичні погляди, діяльність як члена цієї політичної сили.

Метою статті є дослідження політичної діяльності відомого українського громадського та політичного діяча, історика держави й права Миколи Прокоповича Василенка (1866–1935 рр.) як члена Конституційно-демократичної партії Росії.

Микола Прокопович Василенко народився в с. Есмань Чернігівської губернії (нині – смт Червоне Глухівського району Сумської обл.). У 1890 р. закінчив історико-філологічний факультет Юр'євського (Тартуського) університету й переїхав до Києва, де працював педагогом і журналістом. Як член Київської громади (згодом – Товариство українських поступовців) брав активну участь в українському національному русі. Плідно співпрацював із журналом “Киевская старина”. У 1904 р. став членом “Союза освобождения”. У 1905 р. редагував газету національно-демократичного напрямку “Киевские отклики”, на сторінках якої відстоював ідею української державності, за що був засуджений до однорічного ув'язнення. Після звільнення склав екстерном екзамен за курс юридичного факультету в Новоросійському університеті (Одеса). Від 1908 р. – член Українського наукового товариства в Києві, редактор його “Записок”. У 1909 р. був обраний приват-доцентом Київського університету, але позбавлений права викладати [27, с.106].

Сучасники відзначали вроджену м'якість його характеру. За словами Д.Дорошенка, “особисто це була дуже лагідна й мила людина. Близькі особисті зв'язки серед поступового російського громадянства робили те, що він був своїм як серед українських, так і серед російських поступових кіл” [9, с.317].

Велике значення на “формування його української самосвідомості мало те середовище, в яке потрапив М.Василенко в Києві, стара громада” [2, арк.381]. Проте він не писав українською мовою: “Розмовляти розмовляю, реферати читаю, але пишу завжди російською”, – писав 21 березня 1911 р. М.Василенко Модзалевському [2, арк.382].

У грудні 1905 р. у Києві було засновано український політичний клуб для широкої пропаганди національних ідей, до якого поряд з І.Луцицьким, В.Науменком, М.Могиланським увійшов і М.Василенко, який на той час був членом Конституційно-демократичної партії. Клуб сприяв запровадженню викладання українською мовою в школах, а пізніше на кафедрах вищих навчальних закладів [19, с.33].

Як член Конституційно-демократичної партії та товариш (заступник) голови Київського обласного комітету партії М.Василенко брав участь у партійних конференціях, у спільних нарадах між представниками парламентської фракції і провінційних груп, аналіз виступів на яких надає можливість з'ясувати його партійну діяльність.

На конференції Конституційно-демократичної партії 14–15 листопада 1909 р. М.Василенко від імені обласного Київського комітету, позитивно оцінюючи діяльність і тактику фракції в Думі, звернув увагу на певні недоліки: недостатній зв'язок із національними групами й невизначене ставлення до їх потреб [5, л. 7]. Неясність ставлення кадетів до національного питання, на його думку, могла стати каменем спотикання, посягти зерна сумніву й недовіри серед поляків, українців, євреїв, які “складають три великі національні групи прихильників партії, і вплинути на результати майбутніх виборів” [5, л.10 об.]. М.Василенко своєю позицією та виступами засвідчував небайдужість до українського питання.

У 1912 р. у листі до В.М'якотіна він писав: “У ставленні до українського питання твоєму і моему є істотна різниця ось в чому. Для тебе, у зв'язку з твоїм походженням, умовами життя, літературної і громадської діяльності – це питання чуже. Ти можеш ставитися до цього лише розумово, більш менш холоднокрівно, розмовляти з приводу його. Ми, українці, так ставитися не можемо, тому що нас в цьому відношенні торкається саме життя і ми міцніше почуваємо його шипи...” [4, арк.41 зв.]. У цьому листі є слова М.Василенка, з якими було б варто ознайомитися всім тим, хто пізніше буде звинувачувати його у русофільстві, наприклад, С.Русова [10, с.139]. Він писав: “... в той же час дає нам ту “живу душу”, якої не маєте ви, великоросіяни, як би ви не співчували вільному розвиткові українства” [4, арк.41 зв.]. Як бачимо, незважаючи на те, що йому приписували комплекс “малоросійства”, сам М.Василенко вважав себе українцем.

7 жовтня 1913 р. відбулося засідання ЦК із представниками Київського комітету, метою якого стало з'ясування прагнень і думок із національного й обласного питань. М.Василенко переконував російських кадетів, що недержавні народи (українці, грузини, латиші) треба урівняти в правах на самостійне існування з державними національностями (поляками й фінами) [6, л.132].

Загострення уваги до українського питання як членами ТУПу, так і українськими кадетами змусило лідера партії П.Мілюкова прийняти запрошення й приїхати до Києва. Він мав на меті ближче ознайомитися з національно-культурним рухом в Україні, з'ясувати перспективи його розвитку. На зустрічі в Києві з П.Мілюковим українці запропонували 11 доповідей, що висвітлювали різні аспекти української проблеми. Серед виступів виділявся “Сепаратизм і федералізм” М.Грушевського.

М.Василенко доповідав про ставлення кадетської преси до українського питання. Він підкреслив, що “під час ювілею “Русских ведомостей” в адресі від української преси було підкреслено, що ця ліберальна газета за все своє 50-літнє існування

майже ніколи не звертала уваги на національні питання в російській державі взагалі, а на українське особливо” [12, с.311]. На думку доповідача, поступово російська преса просто “прогавила” питання, які хвилюють більшу частину населення Росії та які вже так значно виросли, що не помічати їх стало неможливим. Але й досі кадетська преса не ставить українського питання, не дебатує його, не полемізує, а наче не помічає, наче ігнорує його, і це дає привід думати, що вона до нього ставиться байдуже [12, с.311].

У листі від 16 січня 1914 р. до П.Мілюкова М.Василенко переконував, що на Наддніпрянщині немає австрофільських течій, але існує потреба захисту національних досягнень українців, радив П.Мілюкову звернути увагу на культурне життя України, українську пресу, літературу, театр, наукові установи. На його думку, заборони “сприятимуть інтересові до П’ємонті (Галичини. – Л.Щ.) і тієї країни, в якій українській П’ємонт знаходиться. Тому в інтересах цілісності Росії репресивна політика шкідлива” [7, л.5]. М.Василенко повідомляв лідера кадетів, що про його перебування в Києві багато говорять, “розмова з Вами справила глибоке й відрядне враження”, оживила середовище українців, партійну роботу, створила передумови для наступних переговорів, але вже в Петербурзі” [7, л.6 об.]. М.Василенко стверджував, що для українців дуже важливо, щоб “з трибуни думи було з особливою силою підкреслено, що автономія і навіть як розвиток її федерація не є сепаратизмом. Це по-перше, а по-друге, що це є ідея, здійснення якої бачимо в дуже віддаленому майбутньому шляхом еволюції і державних форм життя” [7, л.8].

Цей лист свідчить не тільки про розуміння М.Василенком українського національно-визвольного руху, але й про тісні відносини з П.Мілюковим.

19 лютого 1914 р. П.Мілюков виступив у Думі з промовою, проте в його словах прозвучала двозначність щодо українських прагнень, тому 24 березня 1914 р. відбулося спільне засідання ЦК та українців, на якому українську сторону представляв поряд із М.Грушевським, М.Славинським, С.Івановим, Ф.Штейнгелем, Д.Григоровичем-Барським і М.Василенко, який брав активну участь в обговореннях питань національних вимог українців, автономії України [14, с.309–310].

На партійній конференції 6–8 червня 1915 р., обговорюючи важливі проблеми воєнного часу, кадети не могли обминути національної. Розробкою українського питання займався Київський комітет. М.Василенко досить критично виступив щодо позиції партії й уряду з українського питання під час війни: “Сучасна війна називається визвольною. По відношенню до України – російської і галицької – це виразилось у визволенні її від ... української культури” [16, с.96]. Його турбувала роздвоєність, яка виникла в партії щодо українського питання: П.Мілюков позитивно висловлюється, а деякі інші члени партії і навіть ЦК борються з українським рухом, доводячи, що українська культура не має права на існування. Історик-кадет обґрунтовував особливе становище Галичини до початку Першої світової війни, наголошував на українських досягненнях в освіті, економіці. М.Василенко назвав ліквідацію цих здобутків російською адміністрацією здійсненням давньої ідеї російських націоналістів. Від імені Київського комітету партії він запропонував прийняти низку резолюцій: “1) конституційно-демократична партія, визнаючи за українцями право на культурно-національне самовизначення і в силу угоди з ними, укладеної перед виборами до IV Думи, буде підтримувати права місцевої мови на використання як в школах, на університетських кафедрах, так і в місцевому суді й адміністрації; 2) у разі приєднання до Росії Галичини необхідно зберегти за галичанами всі їх громадські і політичні права, як і повну рівність всіх національностей; 3) необхідне негайне припинення переслідування української преси, різних українських представницьких і культурних установ, переслідування мови і взагалі всіх тих заходів, які не викликані вимогами воєнного часу і мають на меті знищити українську культуру; 4) необхідне припинення насильства над свободою совісті уніатського населення в окупованих областях, оскільки таке на-

сильство суперечить основним законам Російської імперії” [16, с.100]. Однак П.Мілюков визнав постановку українського питання в такому обсязі неможливою.

Проте не тільки національні питання ставали темою виступів М.Василенка як члена партії. На шостому з’їзді партії 18–21 лютого 1916 р. він акцентував увагу на становищі країни в цілому: проблемах у селі, соціально-економічному стані населення, біженцях. Він був переконаний у хибності такої внутрішньої і зовнішньої політики Російської імперії: “Ми жаліємося на звірства німців, а самі що робимо? Так до перемоги не йдуть. Так можна тільки занапастити країну” [16, с.248].

Не зважаючи на такі його різкі заяви, на цьому з’їзді 102 голосами М.Василенка було обрано до нового складу Центрального комітету партії [15, с.304]. Уже 21–22 лютого 1916 р. він брав участь у пленарному засіданні ЦК [15, с.207]. Рішеннями пленарного засідання ЦК від 10 та 11 травня 1916 р. його було включено до складу комісії з литовського питання [15, с.304]. На восьмому з’їзді партії 9–12 травня 1917 р. М.Василенка знову обрано до складу ЦК (203 голосами) [16, с.658].

22 березня 1917 р. указом Тимчасового уряду М.Василенко був призначений попечителем Київської шкільної округи [21, с.39]. 19 серпня 1917 р. він був призначений товаришем (заступником) міністра освіти й змушений був виїхати до Петрограда [20, с.120]. У середині листопада 1917 р. Микола Прокопович повернувся до Києва. 2 квітня 1918 р. Мала рада обрала М.Василенка до складу Генерального суду – найвищої інстанції судової гілки влади УНР.

Не зважаючи на зміну політичної кон’юнктури, події Лютневої революції, утворення Української Центральної Ради, погляди М.Василенка на державний устрій Росії та майбутнє України залишалися незмінними – федералістичними. У листі від 11 жовтня 1917 р. до М.Требинської він писав: “Я переконаний федераліст... я мислю Україну як частину федеративної Росії. Я ворог всяких сепаратистських течій. Це заявляю і буду заявляти завжди” [3, арк.64]. Власне через його федералістичні переконання сучасний український історик В.Верстюк називає М.Василенка “людиною з подвійною культурною ідентичністю, яка намагалася поєднати в собі українське і російське культурні начала, єдність і неподільність Росії з автономією України” [20, с.118].

29 квітня 1918 р. у Києві відбувся хліборобський з’їзд, на якому генерала Павла Скоропадського було проголошено гетьманом України, а Центральна Рада була розпущена. Так закінчилася доба існування УНР і розпочався період Гетьманату. 30 квітня гетьман доручив М.Василенку організувати уряд.

3 травня 1918 р. М.Василенко сформував перший уряд – Раду Міністрів, до якої ввійшли: голова й міністр внутрішніх справ Ф.Лизогуб, міністр фінансів А.Ржепецький, торгівлі – С.Гутник, харчових справ – Ю.Соколовський, культів – В.Зінківський, освіти – М.Василенко, юстиції – М.Чубинський, шляхів – Б.Бутенко, праці – Ю.Вагнер, державний секретар – І.Кістяківський. 9 членів уряду належали до Конституційно-демократичної партії. Є.Чикаленко у своєму “Щоденнику” одразу назвав цей кабінет кадетсько-октябристським, “в якому єсть два-три українці, чи, лучче сказати, малороси, а з такими людьми хіба можна будувати українську державу?” [13, с.25].

Історик Н.Полонська-Василенко причиною негативного ставлення до гетьманського уряду й того, що їх вважали неукраїнцями, називала те, що “ніхто з тих міністрів не належав до соціалістичних партій, а в Україні, незважаючи на всі нещастя, що їх принесли соціалісти, ще твердо трималися гасла: “непотрібна несоціалістична Україна!” [28, с.493].

8–11 травня 1918 р. відбувся Делегатський з’їзд Партії народної свободи на Україні. Завданням з’їзду було з’ясування позиції партії щодо участі в уряді кадетів і затвердження нової структури організації партії в Україні. Згідно з рішенням українських кадетів загальне управління справами партії переходило до з’їзду делегатів партії в Україні та до виконавчого органу – Головного комітету. В умовах неможливості по-

стійного зв'язку із ЦК, ураховуючи складність передачі інформації, насиченості подій в Україні, українські кадетські комітети самі перейшли до автономного управління партією.

Кульмінаційним моментом з'їзду стали виступи самих міністрів-кадетів, які не тільки окреслили майбутню програму своєї діяльності в уряді, змальовували проблеми та шляхи їх вирішення, але пояснили причини свого вибору. Міністр народної освіти М.Василенко своє рішення назвав "громадянським обов'язком, необхідним для спасіння батьківщини, оскільки бачив, що гине культура, досягнення століть, людська особистість" [17, с.160]. На його думку, Україна повинна бути незалежною, самостійною державою [17, с.161].

Історик Д.Соловей стверджував, що в 1917 р. партія кадетів "зайняла цілком відверту ворожу позицію щодо визвольних змагань українського народу й почала прямувати до відбудови централістичної єдиної невідомої Російської імперії" [29, с.46]. На його думку, це не вплинуло на кадетську орієнтацію Василенка, що означає погодження його з позицією партії. Проте ми не погоджуємося з такими твердженнями, оскільки входження частини кадетів з України до уряду П.Скоропадського зустріло негативне ставлення партії, призвело до своєрідного розколу серед них, бо це означало не просто інше бачення майбутнього внутрішнього устрою Росії, а зміну зовнішньополітичної орієнтації з Антанти на Четвертий союз, "германофільство", що для більшої частини партії було неприпустимим. Київські події дуже хвилювали російських кадетів не тільки через партійну дисципліну, через відступництво одного з найбільших місцевих комітетів, а через проблему набагато ширшу, масштабнішу – через єдність Росії. Лідер партії П.Мілюков підтримав нові орієнтири українських кадетів.

З Петрограда впливовий із багатьма зв'язками в журналістських колах публіцист писав М.Василенку: "Ми не знаємо, що робиться в Києві. Газети брешуть. Відомості, що привозять з Києва приїжджі люди обурюють своєю примітивністю. Ви в моєму уявленні не центральна фігура на сцені. Але на Вас зо всіх боків сипляться найжорстокіші нападки і звинувачення. Ви нервуетесь, це видно з Вашої промови на з'їзді к. д., і приймаєте бій на "грунті" загальних питань" [1, арк.60].

На думку Н.Полонської-Василенко, "його діяльність цілком відповідає його переконанням, а не лише його надмірній м'якості. Вважав, що всіма засобами треба запобігти збільшенню табору ворогів ще молодій українській культурі, не треба викликати ворожнечі з боку представників російської культури, а навпаки заходами поступової українізації можна зробити велику користь українській культурі, утворюючи дружнє співробітництво з російською культурою, яке поволи сприятиме поширенню української культури" [1, арк.70].

Водночас варто підкреслити, що значна більшість українських кадетів, зокрема ті, які ввійшли до гетьманського уряду, щиро підтримувала ідею розбудови самостійної держави й працювала для цього [25, с.151]. Історик і міністр закордонних справ Української держави Д.Дорошенко, згадуючи свою розмову з М.Василенком у перші дні встановлення гетьманської влади, коли той пропонував йому ввійти до Кабінету Міністрів, писав, що останній сказав йому: "Треба, щоб і при новому курсі політика держави зосталася національно-українською; треба, щоб нові форми української держави були заповнені національним змістом. Інакше не буде ніякої української держави" [9, с.250].

Український діаспорний дослідник Д.Соловей причиною підтримки провідними українськими діячами уряду Скоропадського вважає те, що вони були в полоні "традиційних російських імперських ідей", "всі вони були виховані в великоруській школі", тому "вони й ухопилися за режим Скоропадського, як за якір порятунку, як за надію майбутнього відродження тої втраченої "єдиної невідомої", основи їхнього особистого

добробуту й широкого поля діяльності для задоволення їхніх особистих амбіцій" [29, с.34].

Серед анархії і громадянської війни, утвердження більшовицької влади Київ доби Гетьманату став своєрідним островом стабільності й спокою. Столиця Української держави на деякий час стала притулком для багатьох представників російського політичного бомонду – і для лібералів, і для монархістів. Вони розглядали Київ як певний транзитний пункт на шляху до Криму й Дону, де зосереджувались основні білогвардійські сили. "Московське пекло" заради "київського ельдорадо" залишили багато російських громадян, серед яких були найвідоміші постаті Росії. До Києва прибула частина російських кадетів, які публічно висловилися на підтримку гетьмана, а вчений В.Вернадський (9 травня 1918 р. прибув до Києва) взяв активну участь у створенні Академії наук України, розробці проекту й статуту, став першим президентом Академії. Наприкінці травня 1918 р. до Києва інкогніто прибув П.Мілюков із документами на ім'я професора Іванова [30, с.103]. В.Вернадський зупинився в Києві в М.Василенка, а з П.Мілюковим М.Василенко неодноразово зустрічався.

Особливу цікавість для нас становлять характеристики міністрів-кадетів уряду в спогадах самого гетьмана П.Скоропадського. Показовим є той факт, що дуже мало уваги він приділив Конституційно-демократичній партії, не згадує і про таємні переговори Мілюкова з німцями в Києві. Навпаки, характеризуючи міністрів, негативне враження гетьмана стосується саме їх приналежності до Партії народної свободи, тому, що вони "були чистої води кадетами" [11, с.166]. Про М.Василенка П.Скоропадський згадував: "Працював дуже багато, ознайомлений ґрунтовно з українським питанням ..., ставився до українства свідомо, без шовінізму і без будь-якої нетерпимості" [11, с.166].

9 травня на засіданні ради міністерства М.Василенко задекларував програмні цілі у сфері освіти. Міністерство мало зберегти попередній курс. "Я сюди прийшов не ламати, а продовжувати тут зроблене й бажаю найширшого й найглибшого розвитку української національної школи... Я маю своїм завданням мирити національні течії, по змозі уникаючи тих суперечок, але ніяк не покидаючи гасла нашого уряду: самостійна національна Українська Держава" [20, с.127–128]. Був прийнятий закон про утворення в Київському, Харківському й Одеському університетах кафедр українознавчого профілю: мови, літератури, історії і права. У вересні 1918 р. М.Василенко вніс на розгляд уряду законопроект про можливість захисту дисертацій українською мовою, а також про україномовні титри в кінофільмах, але підтримки вони не знайшли [20, с.129].

М.Василенко опинився "між двома вогнями, двома групами в уряді: кадетів з російською орієнтацією, самостійницькою чи національною. Табір прихильників українізації вимагав негайного втілення її в життя, передачі неукраїнізованих гімназій українцям, зміни персоналу. Прихильники російської школи, яких було немало, возмущались українізацією" [3, арк.157]. М.Василенко як міністр освіти не закривав російські гімназії, сприяв заснуванню українських, яких було відкрито 150, а також навчальних закладів національних меншин.

Найбільшим досягненням діяльності М.Василенка стало відкриття Української Академії наук, що було втіленням ідеї, яку він виношував ще з 1912 р.: "... тільки тоді українці стануть нацією, коли створять серйозну українську науку" [2, арк.390]. 14 листопада 1918 р. П.Скоропадський затвердив закон Ради Міністрів про заснування Української Академії наук, президентом став В.Вернадський.

Загострення внутрішньої ситуації та зміна міжнародного становища зумовили те, що 8 вересня 1918 р. Головний комітет Партії народної свободи на Україні прийняв резолюцію, в якій висловив своє бачення політичної ситуації. Указувалося на те, що основні завдання внутрішньої політики Української держави залишаються недосягнутими. Населення на місцях не відчуває влади й суду. Замість досягнення цих елементарних завдань ідея "сильної влади" поєднується з уявленнями, притаманними старому

режимові: з використанням адміністративного апарату для переслідування вузьконаціональних і вузьокласових тенденцій і навіть для боротьби з політичними силами, визнаними неблагонадійними. Отож після 4 місяців діяльності уряду кадети дійшли висновку про певні розходження між політикою Ради Міністрів та їхніми партійними принципами, але не вважали за доцільне припинити роботу своїх представників в уряді, хоч резолюція травневого з'їзду говорила про персональне входження членів партії до кабінету.

17 жовтня 1918 р. Ф.Лизогубу подали записку 9 міністрів (М.Василенко, Г.Афанасьєв, А.Ржепецький, С.Гутник, А.Романов, В.Зінківський, Ю.Вагнер, В.Колокольцев) і державний секретар С.Завадський, у якій указувалося, що “Україна напередодні мирної конференції повинна визначитись із ставленням до інших держав, зокрема до Росії” [18, с.2]. Міністри вважали “недопустимим досягнення самобутності національної культури за рахунок зруйнування Росії та інших нових державних утворень”. Єдність із Росією розглядалась як необхідна умова зміцнення української самобутності. Абсолютизувалися спільність економіки, культури, релігії, національна спорідненість. Україна не повинна проводити політику виключності. Внутрішня політика, зорієнтована на визволення і відновлення Росії, визнавалася єдиним шляхом “до світлого майбутнього, у відповідності з усім історичним минулим” [18, с.2].

У листопаді–грудні 1918 р. М.Василенко очолював комісію з розробки проекту положення про вибори до Українського Державного Союму. У липні 1921 – лютому 1922 рр. він був президентом УАН. У вересні 1923–грудні 1924 рр. над М.Василенком відбувся судовий процес “Київського обласного центру дій”, на якому поряд з іншими звинуваченнями йому інкримінували “молитовне поклоніння перед Мілюковим” [1, арк.99].

Таким чином, вагомий вплив на громадсько-політичну діяльність відомого історика М.Василенка мала його приналежність до Конституційно-демократичної партії Росії. Він був заступником голови одного з найбільших і найвпливовіших місцевих комітетів в Україні – Київського, брав участь у конференціях і з'їздах партії, де виступав з української національної проблеми. У 1916 р. був обраний до ЦК. Членство в партії визначало його політичні погляди протягом перебування в уряді П.Скоропадського.

1. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України), ф. 542 : Василенко М. П., оп. 1, спр. 35. – 103 арк.
2. Там само, спр. 45. – 494 арк.
3. Там само, спр. 46. – 505 арк.
4. Там само, спр. 47. – 206 арк.
5. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. 523: Конституционно-демократическая партия (кадеты), оп. 1, д. 9. – 175 л.
6. Там же, д. 245. – 215 л.
7. Там же, ф. 579: Миллюков П. Н., оп. 1, д. 3899. – 14 л.
8. Вернадский В. И. Дневники 1917–1921 (октябрь 1917–январь 1920) / В. И. Вернадский. – К. : Наукова думка, 1994. – 270 с.
9. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.) / Д. Дорошенко. – К. : Темпора, 2007. – 632 с. : іл.
10. Русова С. Мої спомини / С. Русова // Український історичний журнал. – 1999. – № 5. – С. 139–145.
11. Скоропадський П. Спогади (кінець 1917 – грудень 1918) / П. Скоропадський. – К. ; Філадельфія, 1995. – 496 с.
12. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917) : у 2 т. – К., 2004. – Т. 1. – 428 с.
13. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917) : у 2 т. – К., 2004. – Т. 2. – 464 с.
14. Протоколы Центрального комитета и заграничных групп конституционно-демократической партии : в 6 т. – М., 1997. – Т. 2 : 1912–1914 гг. – 520 с.
15. Протоколы Центрального Комитета и заграничных групп конституционно-демократической партии : в 6 т. – М., 1998. – Т. 3 : 1915–1920 гг. – 590 с.

16. Съезды и конференции конституционно-демократической партии : в 3 т. – М., 2000. – Т. 3. – Кн. 1 : 1915–1917 гг. – 831 с.
17. Съезды и конференции конституционно-демократической партии : в 3 т. – М., 2000. – Т. 3. – Кн. 2 : 1918–1920. – 248 с.
18. Записка 10 министров // Киевская мысль. – 1918. – 19 октября. – С. 2.
19. Білоус А. С. Українські кадети й національне питання / А. С. Білоус // Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1992. – Вип. 173. – С. 32–35.
20. Верстюк В. М. П. Василенко: ходіння у владу (громадсько-політична та урядова діяльність 1917–1918 рр.) / В. М. Верстюк // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2007. – № 16. – С. 116–133.
21. Верстюк В. Ф. Громадсько-політична діяльність М. П. Василенка / В. Ф. Верстюк // Вісник НАН України. – 2006. – № 6. – С. 38–47.
22. Заїка В. В. Глухівський період у житті М. П. Василенка / В. В. Заїка // Вісник НАН України. – 2006. – № 6. – С. 48–50.
23. Матвеева Л. В. М. П. Василенко та його роль в утворенні Української академії наук / Л. В. Матвеева // Вісник НАН України. – 2006. – № 6. – С. 34–38.
24. Онищенко О. С. Роль М. П. Василенка у формуванні концепції та заснуванні національної бібліотеки Української держави / О. С. Онищенко // Вісник НАН України. – 2006. – № 6. – С. 17–25.
25. Павленко Ю. В. Українська державність в 1917–1918 рр. (історико-генетичний аналіз) / Ю. В. Павленко, Ю. О. Храмов. – К. : Манускрипт, 1995. – 264 с.
26. Падох Я. Микола Василенко, історик і будівничий української державності / Я. Падох // 125 років київської української академічної традиції 1861–1986 : збірник. – Нью-Йорк, 1993. – С. 359–375.
27. Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века : энциклопедия. – М., 1996. – 872 с.
28. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України : у 2 т. / Н. Д. Полонська-Василенко. – К. : Либідь. – 1995. – Т. 2 : Від середини XVII століття до 1923 року. – 608 с.
29. Соловей Д. Василенко, Мілюков і самостійність України в 1918 р. / Д. Соловей. – Вінніпег, 1965. – 68 с.
30. Стрельський Г. Секретна місія П. Миллюкова / Г. Стрельський // Київська старовина. – 1993. – № 2. – С. 103–105.
31. Усенко І. Б. Основоположник української історико-правової науки / І. Б. Усенко // Вісник НАН України. – 2006. – № 6. – С. 30–34.
32. Шемшученко Ю. С. Сторінки життя і творчості / Ю. С. Шемшученко // Вісник НАН України. – 2006. – № 6. – С. 26–30.

This article is devoted to the description of the political activity of Mykola Prokopovych Vasylenko, a prominent public figure, a historian of the state and law who was a representative of the Constitutional-Democratic Party of Russia. The author investigates the exact position of M. Vasylenko as to Ukrainian issues during 1906–1916, the impact of the membership in the party on his views during 1917–1918.

Key words: M.P. Vasylenko, Constitutional-Democratic Party of Russia, Russian cadets, the Ukrainian issue, the Ukrainian liberals, Hetmanate, federalism, autonomy.

УДК 94 (438)“1918 - 1939”
ББК 63.3 (4 Пол.)

В. Л. Комар

ПРОМЕТЕЇВСЬКІ ТЕНДЕНЦІЇ В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ПОЛЬЩІ (1918–1923 рр.)

У статті проаналізовані прояви прометеївських тенденцій у східній політиці відродженої Польської республіки в 1918–1923 рр. Керівництво Польщі на чолі з Ю.Пілсудським було переконано в неминучому розпаді більшовицької Росії під впливом національно-визвольних рухів на її окраїнах. Польща як Прометей брала на себе місію очолити цей процес, що в перспективі відкривало їй шлях до гегемонії в Центрально-Східній Європі. Головна увага відводилася українському питанню, а також співпраці Польщі з еміграційними урядами Криму, Кубані, Дону, республік Кавказу й Закавказзя.

Ключові слова: прометеїзм, східна політика Польщі, Варшавська угода, Ризький договір, Ю.Пілсудський, С.Петлюра.

Відродження незалежної Польської республіки 11 листопада 1918 р. позначилося її активними кроками в східному напрямі зовнішньої політики, який згодом одержав назву прометеїзм. Назва концепції прометеїзму походить від героя грецької міфології Прометея, який, подарувавши людям вогонь, став символом свободи й незалежності. Польща як Прометей брала на себе цивілізаційну місію вказати шлях національного визволення для поневолених російським імперіалізмом народів.

Будучи переконаними в короткотривалості існування Радянського Союзу, прихильники прометеївської концепції з табору Юзефа Пілсудського (пільсудчики) прагнули залучити в орбіту своїх політичних впливів неросійські народи шляхом створення окремих національних держав на просторі від Балтійського до Чорного морів і підпорядкувати їх Польщі на основі федераційного об'єднання.

Уперше актуалізована нами тема стала предметом дослідження польських істориків Ю.Левандовського [32] й С.Мікуліча [33]. Поряд із тим це був час створення перших історичних праць, присвячених історії міжвоєнного періоду, які значною мірою несли відбиток тоталітарної доби, що особливо простежувалося в гуманітарних науках. В українській радянській історіографії польська прометеївська політика щодо України й українців, у контексті інших проблем, була проаналізована в монографії Ю.Ю.Сливки [30]. Серед сучасних науковців слід виділити російську дослідницю Т.М.Сімонову [31], яка віднайшла й проаналізувала невідомі раніше польські документи в архівах Російської Федерації. Поза тим у вітчизняній історіографії політика прометеїзму Польщі залишається малодослідженою проблемою, незважаючи на те, що провідне місце в ній займало українське питання.

Метою нашої публікації є аналіз тенденцій у зовнішній Польщі у 20-х рр. ХХ ст., які згодом були окреслені як політика прометеїзму. Джерельною базою для дослідження стали документи й матеріали з польських і російських архівів, більшість з яких уперше вводиться автором у науковий обіг.

Ідейним натхненником політики прометеїзму Польщі став Ю.Пілсудський, який ще в 1904 р. у “Меморіалі” до японського уряду звернув увагу на необхідність використання проти Російської імперії численних неросійських народів, які проживали в Чорноморсько-Балтійському басейні, підкреслюючи, що Польща в цій боротьбі має зайняти провідне становище [23]. Він уважав це не лише виконанням цивілізаційної місії польського народу на шляху до незалежного існування, але й гарантією того, що Росія, позбавлена загарбаних нею земель, буде ослаблена настільки, що перестане бути грізним і небезпечним сусідом [26]. У 1918–1921 рр. завдяки підтримці й авторитету маршала Ю.Пілсудського – Начальника польської держави, прометеївський напрям одержав пріоритет у зовнішній політиці Польщі.

Найпереконливішим доказом розуміння й оцінки керівництвом II Речі Посполитої значення національно-визвольних рухів поневолених народів для спільної боротьби з Росією було радикальне врегулювання політичних стосунків з Україною. “Україна була і є найважливішою ланкою в ланцюгу народів, що ведуть боротьбу за незалежність” – так зазначалося в рефераті Експозитури №2, присвяченому висвітленню польсько-прометеївських стосунків у II Речі Посполитій [17]. До найважливіших політичних актів, що підкреслювали домінуючу роль українського питання в політиці прометеїзму Польщі, належать: Варшавська угода 1920 р., її складова – військова конвенція й спільний похід польсько-українських військ на Київ, який утвердив військово-політичний союз [2].

Політичні відносини між Польською республікою й Українською Народною Республікою (УНР) від часу їх утворення еволюціонували від взаємного військового протистояння до укладення союзницьких договорів. Уже на початку червня 1919 р., як згадував у своїх мемуарах Ісак Мазепа, стратегічна ситуація на українському фронті складалася так, що з півночі та сходу проти армії УНР наступали більшовики, а із заходу,

захопивши Галичину й частину Волині, поляки [28]. Під тиском зовнішніх обставин у керівництві УНР почала переважати тенденція до співпраці з Польщею.

22 квітня 1920 р. була підписана Варшавська угода, у якій відбулося визнання України Польщею і, як наслідок, надавалася допомога в боротьбі за визволення українських земель. Верховною владою УНР визнано Директорію на чолі з отаманом С.Петлюрою. Спільний кордон з УНР мав пролягати приблизно вздовж поділу земель давньої Речі Посполитої й Російської імперії. Військова конвенція була підписана 24 квітня 1920 р. і стала інтегрованою частиною угоди [22].

Польський уряд надавав УНР також і матеріальну допомогу. Зокрема, 9 серпня 1920 р. була підписана фінансова польсько-українська угода, яка передбачала призначення щомісячної позики уряду Речі Посполитої на видатки цивільної адміністрації УНР у розмірі 25 млн. польських марок [18]. Решту 50 млн. УНР мала покривати з власних джерел фінансування.

Влада II Речі Посполитої виконувала союзницькі обов'язки перед Україною й на міжнародній арені. За допомогою дипломатичних заходів було проведено низку акцій, які передбачали визнання УНР іншими державами. Фінляндія однією з перших визнала незалежну Україну й уряд УНР на чолі з отаманом С.Петлюрою. Налагодження українсько-румунських відносин відбувалося на підставі міждержавної угоди, укладеної в серпні 1919 р. Польське посольство у Вашингтоні рапортувало в департамент США про угоду, підписану із С.Петлюрою й визнання незалежності України Польщею, сподіваючись на відповідну підтримку з боку уряду США [19]. Після підписання Варшавської угоди в провідних європейських державах були створені посольства або місії України (всього – 13).

Правове, політичне, фінансове й дипломатичне забезпечення польсько-українського договору, названого пізніше “союзом Пілсудський–Петлюра”, відбувалося майже одночасно зі спільним антибільшовицьким походом на Київ, який розпочався 25 квітня 1920 р. під гаслом польських повстанців XIX ст.: “За нашу й вашу свободу” [34]. Протягом короткотривалої, але дуже успішної військової кампанії від більшовиків було звільнено більшу частину Правобережної України включно з Києвом.

В умовах неприйняття польської присутності в Україні розпочався контрнаступ Червоної армії, який був таким самим стрімким, як травнева офензива союзних польсько-українських військ [27]. Уже в середині липня 1920 р., опинившись під Варшавою, більшовицькі війська загрожували не лише Польщі, а й державам Західної Європи. Тепер уже багато залежало від позиції отамана С.Петлюри, який на чолі війська УНР стримував наступ більшовиків на Галичину.

Стійкість і героїзм армії УНР, яка зупинила просування 1-ї Кінної армії С.Будьонного до Варшави, дали можливість польським військам під керівництвом Ю.Пілсудського успішно завершити “чудо над Віслою” [14]. Польща була врятована, але кампанія 1920 р. переконала польське керівництво в непосильності поставлених завдань, що ледве не завершилася для них утратою національної незалежності.

У 20-х рр. ХХ ст., окрім України, відбулося державне відродження Фінляндії, Естонії, Литви, Латвії, Криму, Грузії, Азербайджану, Дону, Кубані, а також Північного Кавказу. Утворення національних держав “на руїнах” Російської імперії вселяло віталося польською владою, яка вбачала в цьому запоруку своєї державної незалежності. Неросійські народи імперії, які в документах польського Генерального штабу називалися не інакше як прометеївськими, відволікали на себе сили військових формувань “червоної” і “білої” Росії, надаючи молодій польській державі час утвердити свою незалежність. Під назвою прометеївські малася на увазі численна група народів, які ще перебували під владою більшовиків, але не погоджувалися зі своїм становищем і, розвиваючи власну національну свідомість, готувалися до боротьби за створення своїх незалежних держав. Серед них, передусім, українці, народи Південного Кавказу: гру-

зини, азербайджанці, вірмени; народи Північного Кавказу; кримські й поволзькі татари; народи Середньої Азії; козаки; народи західної Фінляндії: карели й інгри [29].

Усі групи так званого прометеївського фронту мали розгалужену політичну еміграцію, яка виступала активною силою в боротьбі за незалежні держави, а також являла собою центр кристалізації національної ідеології [21]. Без сумніву, еміграція неросійських народів СРСР викликала жваву цікавість із боку польських урядових чинників, які були покликані реалізовувати прометеївський напрям у східній політиці держави.

Разом із тим народи колишньої царської Росії вбачали в Польщі можливого союзника в національно-визвольній боротьбі. У 1918–1921 рр. усі без винятку представники народів колишньої Російської імперії зверталися за допомогою й пропозицією співпраці до Начальника держави Ю.Пілсудського [5]. З боку Польщі з ними були налагоджені контакти у військово-політичній сфері. На тій самій основі ґрунтувався зв'язок Польщі з народами так званого прометеївського фронту: по-перше, визволення народів, загарбаних царською Росією, вважалося історичною необхідністю; по-друге, розчленування Росії відповідало державним інтересам Польщі в її східній політиці.

Навесні 1920 р. більшовицькі війська окупували Азербайджан і Грузію. Після того настало перемир'я, яке протягом літа 1920 р. затримало більшовиків на Кавказі. У цей час на польський фронт не було перекинуто жодного відділу. До того ж із боку Північного Кавказу частини Червоної армії переживали постійні напади партизанських загонів під керівництвом Саїда Шаміля (внука Імама Шаміля із часів Великої кавказької війни 1817–1864 рр.) та інших керівників гірських народів Північного Кавказу, які у 20-х рр. ХХ ст. відновили спроби здобуття незалежності [13]. 28 жовтня 1920 р. більшовики зайняли Вірменію.

У 1918–1920 рр. були закладені початки співпраці Польщі з Туркестаном, кримськими й поволзькими татарами, кубанськими та донськими козаками. Народи Туркестану вели запеклу боротьбу з більшовиками, створили національний уряд, але не змогли утвердити власну державність. Установлення диктатури більшовиків викликало появу так званого руху басмачів [8]. У боротьбі проти радянської влади в Туркестані активну участь на боці повсталих народів брали місцеві поляки. Кров, пролита в боях проти спільного ворога, скріплювала дружбу між народами сильніше від будь-яких міждержавних договорів.

У революції 1917 р. кримські татари проголосили незалежність Криму від Росії, утворили свій парламент (курултай) і власний уряд під керівництвом поляка, колишнього генерала російської армії мусульманина Сулкевича [1]. Героїчна боротьба кримськотатарського народу в кінці 1917 – на початку 1918 рр. проти більшовиків завершилась окупацією Криму, яка згодом змінилася денікінською й, нарешті, врангелівською. У цих складних умовах 14 травня 1920 р. міністр Джафар Сейдамет від імені уряду Кримської республіки висловив пропозицію на адресу Ліги Націй здійснити протекторат Польщі над Кримом [24]. Однак вона виглядала ілюзорною, оскільки Крим на той час перебував під контролем військ генерала П.Врангеля, а татарський уряд не представляв тут реальної влади. Бажання про встановлення протекторату Польщі над Кримом мало більше моральне значення, особливо під час наступу військ Ю.Пілсудського й С.Петлюри на Київ, що було використано для польської пропаганди.

Сама ідея протекторату над Кримом і військово-політична співпраця з Польщею знайшли подальший розвиток. Зокрема, 5 жовтня 1922 р. до Відділу II Генерального штабу Польщі прибув репатріант із Криму Нойман, який від імені політичних лідерів кримськотатарського народу заявив: “Найбільше для кримських татар імпонує протекторат Польщі, а не Туреччини, Франції чи Англії. Поляки після втрати національної незалежності зуміли її відновити, а це значить можуть допомогти залежним від себе народам також здобути свободу [3]. Не зважаючи на нереальність цих політичних

пропозицій у конкретних історичних умовах, співпраця польських урядових чинників із татарською еміграцією знайшла своє подальше продовження.

Поволзькі татари або татари Ідель-Уралу в умовах розпаду Російської імперії скликали свій з'їзд, що свідчило про ступінь їх національного усвідомлення. Більшовики з метою розбиття татарських сил штучно утворили дві республіки – Татарську й Башкирську. У 1920 р. вибухнуло велике татарське повстання [11]. Випробуванням засобом боротьби з національно-визвольними рухами народів став голодомор на Поволжі 1921 р., унаслідок якого татари зазнали величезних людських утрат. За даними більшовицької статистики, від голоду на Волзі, Уралі та в Криму загинуло більше 2 млн. чоловік [12]. Після встановлення влади більшовиків переважна більшість емігрантів із татар, азербайджанців і гірських народів Північного Кавказу, які прибули до Польщі в 1919–1920 рр., служили в полках татарської кавалерії в складі польської армії.

Після проголошення державної незалежності Кубанської (5 грудня 1918 р.) й Донської (15 вересня 1918 р.) республік від їх урядів до польського керівництва висувалися пропозиції військово-політичної співпраці. Зокрема, делегація кубанських козаків на чолі з отаманом Ігнатом Білим 11 серпня 1920 р. була удостоєна аудієнції Начальника держави Ю.Пілсудського. Незважаючи на те, що пропозиції кубанської делегації в Генеральному штабі Польщі підтримував уряд УНР, унаслідок воєнних подій домовленостей не було досягнуто.

Проте окремих добровольців із кубанських, донських і терських козаків вербували в таборах військовополонених на території Польщі. Окремий козацький відділ у складі армії УНР був сформований із колишніх військовополонених армії С.Будьонного [16]. Для цього сформувалися сприятливі настрої, у зв'язку з небажанням волелюбних козаків перебувати в таборах. Одним із визначальних мотивів, що пояснював добровільний перехід козаків до лав Війська польського, було неприйняття більшовицької влади [9]. Зацікавлення керівництва Генерального штабу козаками пояснювалося тим, що територія їх споконвічного проживання була місцем формування ядра кавалерії Червоної армії [20].

Окремо в контексті розглядуваного питання необхідно розглянути складні й суперечливі відносини Польщі з лідерами так званого “білого руху” Росії. Слід зазначити, що поряд із дипломатичними місіями, що діяли в так званих прометеївських народів, функціонувала також польська місія в Добровольчій армії генерала А.Денікіна. Тим самим маскувалася спрямованість польської східної політики, яка полягала у формуванні системи союзів із неросійськими народами.

Поряд із тим польська влада активно сприяла російським емігрантам, які стояли на платформі боротьби з радянською владою. Зокрема, фінансові субсидії від уряду Польщі одержував білогвардійський “Народний союз захисту батьківщини і свободи”, члени якого здійснювали розвідувальну й диверсійну діяльність проти більшовицької Росії [6]. Він був створений під егідою Російського евакуаційного комітету (РЕК) у Польщі, яким керував Б.Савинков [7].

Головні протиріччя між Польською республікою й представниками білогвардійського руху, які унеможлилювали налагодження взаємної співпраці, полягали в абсолютно протилежних поглядах на майбутнє Східної Європи й Росії зокрема. Їх можна прослідкувати на основі доповідної записки Б.Савинкова до штабу генерала П.Врангеля, складеної на основі особистої розмови з Ю.Пілсудським. Голова РЕК дослівно передає слова Начальника держави, який не сумнівався щодо краху більшовицької влади й передбачав, що “...Росія розпадеться на окремі держави, об'єднані на основі різного ступеня федерації, включно з Фінляндією й Польщею” [10]. На переконання Ю.Пілсудського, співпраця з не більшовицькою Росією могла відбуватися лише на умовах визнання незалежності України. Від себе Б.Савинков додавав, що для Росії це є найтяжчим і неприйнятним пунктом можливої взаємної угоди. Отже,

польсько-російське співробітництво віддалялося на далеку й туманну перспективу. До того ж, як показав розвиток подій, Ю.Пілсудський більше побоювався відновлення Російської імперії, ніж більшовицької Росії, і тому він уникав координації дій із військами генерала П.Врангеля в переломний момент боїв за Перекоп.

На час підписання Польщею договору з радянськими республіками в Ризі 18 березня 1921 р. жоден із прометеївських народів уже не мав національної держави. Останньою втратила незалежність Грузія. Це відбулося саме в день підписання Ризького договору. Грузинський уряд на чолі з Н.Жорданія покинув Батумський порт, а разом із ним виїхали члени 17 дипломатичних місій і посольств закордонних держав, акредитованих у Грузинській республіці.

Грузинські політичні емігранти прибули до Польщі. Уже в 1922 р. 48 офіцерів і підхорунжих на підставі особистих контрактів були включені до складу Війська польського [4]. Запрошення грузинських, а згодом і азербайджанських офіцерів на контрактну службу відбулося внаслідок розпорядження маршала Ю.Пілсудського, який на той час очолював Генеральний штаб Польщі. Подібною була ситуація з північно-кавказькою еміграцією.

Підписання Ризького договору на деякий час призупинило польсько-радянські змагання за гегемонію в Центрально-Східній Європі. Згодом взаємна боротьба перейшла в русло прихованих локальних провокацій, партизанської боротьби й диверсій, що означало зміну тактики на шляху реалізації обраних ідеологічних постулатів.

Керівництво польського Генерального штабу вирішило підтримати національно-визвольний рух в Україні. Його каталізатором мали стати інтерновані частини армії УНР, що всупереч ризьким домовленостям продовжували залишатися на території Польщі. З цієї метою в суворій таємниці були організовані три окремі загони, перед якими стояло завдання розгорнути широке антибільшовицьке повстання в Україні. Один із них очолював генерал-хорунжий армії УНР Юрко Тютюнник, який був добре обізнаний із прометеївськими планами Польщі, називаючи їх “українсько-польською концепцією” [15]. До того ж він був прихильником цієї ідеї в питанні створення незалежної української держави над Дніпром. Після невдалих спроб розгортання повстанського руху в Радянській Україні за допомогою Польщі повертатися до подібних акцій у майбутньому вважалося недоцільним.

Проблеми в реалізації політики прометеїзму Польщі ще більше проявилися в червні 1923 р. коли Ю.Пілсудський подав у відставку з посади Начальника генерального штабу Збройних сил Польщі. Унаслідок цього відбулися зміни зовнішньополітичних пріоритетів у державі. Пілсудчиківські теорії федераційного устрою Польщі дали місце концепціям інкорпорації табору національної демократії. Ендеків влаштовувало існування “сильної Росії”, яка вже нібито задовольнила свої загарбницькі плани за рахунок земель великої України. У таборі національних демократів зазвучали заклики орієнтуватися на Радянську Росію як торгівельно-економічного партнера Польщі. Уряд СРСП був поінформований про настрої в ендецькому середовищі, про що свідчить брошура Л.Троцького “Как вооружалась революция”, видана в Москві в 1924 р. [25]. Позиції польських ендеків і радянського керівництва збіглися, зокрема, у неприйнятті прометеївських планів Ю.Пілсудського та його соратників. У 1923 р. їм видавалося, що Великий Маршал Польщі назавжди відійшов від активної політики та забрав зі собою мрію всього життя – відродження колишньої величі й могутності Речі Посполитої. Однак ці переконання не витримали перевірки часом.

Таким чином, прометеївський напрям й українське питання в ньому одержали пріоритет у політиці відродженої Речі Посполитої завдяки підтримці й авторитету Начальника держави Ю.Пілсудського. Серед найважливіших актів реалізації прометеївської політики Польщі слід назвати Варшавську угоду, її інтегральну складову – військову конвенцію й спільний польсько-український похід на Київ 1920 р. Утілення в

життя ідей “союзу Пілсудський – Петлюра” мало своє продовження й після підписання Ризької угоди у формі повстанської антибільшовицької боротьби в Радянській Україні. Вищенаведені факти переговорів польського керівництва з політичними й військовими делегаціями народів, що боролися з більшовицькою Росією, свідчили про прометеївські тенденції в політиці Польщі. Відставка Ю.Пілсудського з найвпливовішої посади в державі на деякий час призупинила реалізацію польських прометеївських планів.

1. Російский государственный военный архив (далее – РГВА), ф. 308/к, оп. 1, д. 34, л. 3 (Referat Wiadysiawa de Bondy. AIDE MEMOIRE w sprawie tatarów krymskich).
2. РГВА, ф. 308/к, оп. 1, д. 40, л. 1 (Dyspozycja referatu o zagadnieniu prometeuszowskim. Referat opracowuje Szef Ekspozytury 2 na Konferencje u Szefa Oddziału II Sztabu Głównego w dniu 19.11.1937 r.).
3. РГВА, ф. 308/к, оп. 3, д. 34, л. 2–2 об. (Kwestia tatarów krymskich. 09.10.1922 r.).
4. РГВА, ф. 308/к, оп. 4, д. 91, л. 12 (Oficerowie gruzicki w Szkole dla Podoficerów Zawodowych Piechoty w Cheimnie 1924 r.).
5. РГВА, ф. 453/к, оп. 1, д. 5, л. 42 (Польско-прометеевские отношения (перевод с польского)).
6. РГВА, ф. 461/к, оп. 1, д. 134, л. 2 (Рапорт Начальника Польского отдела при Российском Эвакуационном Комитете председателю РЭК Б. В. Савинкову. Июня 1921 г.).
7. РГВА, ф. 461/к, оп. 1, д. 138, л. 54 (Komisja likwidacyjna R.K.E. do Szefa Oddziału II Naczelnego Dowództwa Sztabu Generalnego Pana Majora Szaetcel. 07.1921 r.).
8. РГВА, ф. 461/к, оп. 2, д. 135, л. 23 (О восстаниях в Туркестане).
9. РГВА, ф. 461/к, оп. 1, д. 141, л. 7 (Докладная записка о принятии казаков на польскую службу, август 1921 г.).
10. РГВА, ф. 461/к, оп. 1, д. 155, л. 6 (Z Warszawy do Paryża. Ambasada Rosyjska. 16.VI.1920 r.).
11. РГВА, ф. 461/к, оп. 1, д. 401, л. 16–17 (Krótki zarys walki tatarów Idel-Uraiu o wyzwolenie).
12. РГВА, ф. 461/к, оп. 1, д. 403, л. 18 (Историко-политический очерк республики Идель-Урала).
13. Archiwum Akt Nowych (AAN), Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ), sygn. 6690A, k. 206 (Zarys historyczny republiki Górali Kaukaskich).
14. Biblioteka Narodowa w Warszawie, mf. 68867 (Partyzansko-Powstańczy Sztab Ukraiński), k. 55 (Рапорт начальника генерального штабу до Головного отамана від 15 серпня 1920 р.).
15. Biblioteka Narodowa w Warszawie, mf. 68868 (Partyzansko-Powstańczy Sztab Ukraiński), k. 526 (Лист генерал-хорунжого Юрка Тютюника до Високоповажаного Пана Майора з м. постою Львів від 10 липня 1921 р.).
16. Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.5550, k. 5 (Kozacy na emigracji 1920–1932 (Krytyki zarys)).
17. CAW, Oddz. II Szt. Gi., I.303.4.5561, k.8 (Stosunki Polsko-Prometeuszowskie. Referat polityczny, obrazujący genezę sprawy, założenia ideologiczne i formy organizacyjne współdziałania Polsko-Prometeuszowskiego).
18. CAW, Oddz. II Szt. Gi., I.303.4.5740, k. 55 (Ukraińcy. Źródła finansowe rządu URL w 1920 r.).
19. CAW, Oddz. II Szt. Gi., I.303.4.5740, k. 59 (Poselstwo Polskie w Waszyngtonie. Załącznik do str. 11.30.04.1920 r.).
20. CAW, Oddz. II Szt. Gi., I.303.4.5741, k.14 (Zarys wojskowej polityki zagranicznej).
21. CAW, Oddz. II Szt. Gi., I.303.4.5742, k. 31 (О Грузии и грузинской политике).
22. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. 1917–1920 / І. Мазепа. – К., 2003. – С. 546 (Військова конвенція поміж Польщею і Україною).
23. Referat o zagadnieniu prometejskim. 1940, 12 luty // Zbiór dokumentów ppłk. Edmunda Charaszkiwicza : [opracowanie, wstęp i przypisy A. Grzywacz, M. Kwieciec, G. Mazur]. – Kraków, 2000. – S. 56.
24. Monitor Polski. – 1920. – № 107. – 14 maja.
25. Троцкий Л. Д. Как вооружалась революция / Л. Д. Троцкий. – М. : Госиздат, 1924. – Т. 2. – Кн. 1. – С. 181.
26. Piłsudski J. Pisma zbiorowe / J. Piłsudski. – Warszawa, 1937. – Т. II. – S. 253.
27. Гудь Б. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 pp. / Б. Гудь, В. Голубко. – Львів, 1997. – С. 29.
28. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції... / І. Мазепа. – С. 218.
29. Сідак В. С. Спецслужба держави без території: люди, події, факти / В. С. Сідак, Т. В. Вронська. – К., 2003. – С. 175 (Витяг з аналітичної довідки “Польсько-прометеївські стосунки”, складеної “двійкою” (ксерокопії документів з Російського державного військового архіву)).
30. Сливка Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939) / Ю. Ю. Сливка. – К., 1985. – 272 с.

31. Симонова Т. М. Прометеїзм во внешней политике Польши. 1919–1924 / Т. М. Симонова // Новая и новейшая история. – 2002. – № 4. – С. 47–64.
32. Lewandowski J. Imperializm słabości. Kształtowanie się koncepcji polityki wschodniej piłsudczyków 1921–1926 / J. Lewandowski. – Warszawa, 1967. – 225 s.
33. Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej / S. Mikulicz. – Warszawa, 1971. – 314 s.
34. Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939 / E. Wiszka. – Toruń, 2005. – S. 23.

The article analyzes the manifestation of promethean trends in the eastern policy of the regenerated Polish Republic in 1918–1923. Poland's authorities headed by J. Piłsudski were convinced of Bolshevik Russia's inevitable collapse under the influence of national liberation movements in its outlying districts. Like Prometheus Poland undertook a mission to head this process which, in perspective, could lead it to hegemony in Central and Eastern Europe. The main attention was devoted to the Ukrainian issue as well as to Poland's collaboration with the emigratory governments of Crimea, Kuban, Don, Caucasian and Transcaucasian republics.

Key words: *prometheism, Poland's eastern policy, Warsaw Agreement, Riga Treaty, J. Piłsudski, S. Petliura.*

УДК94(477): 94(438) “ХХ”
ББК663.3(4Укр) 625

Н. М. Стецюк

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ Й ЕТНІЧНІ УКРАЇНЦІ ПОЛЬЩІ (КІНЕЦЬ 1940-х рр.)

У статті розкрито питання українського національно-визвольного руху кінця 1940-х років. Дано характеристику активних дій українських повстанців на територіях етнічних українських земель, що відійшли до Польщі.

Ключові слова: *український національно-визвольний рух, УПА, етнічні українці Польщі.*

Завершення Другої світової війни стало тріумфом для Радянського Союзу. Просуваючись усе далі на Захід, за відступаючими німецькими військами, він поступово утверджував свою владу в країнах Центральної і Східної Європи. Та, не зважаючи на приголомшливі успіхи на зовнішньополітичній арені, Радянський Союз мав великі внутрішні проблеми. Ними був український національно-визвольний рух, що продовжувався і після 1945 року. Діяльність цього руху завдавала не лише значних військових чи матеріальних витрат, але й морально-політичних. Завзята боротьба українців із сталінським режимом руйнувала міф про “комуністичний рай”, а це було особливо небезпечно для становлення прорадянських урядів у державах Центральної і Східної Європи.

У процесі загального національного відродження в Україні відчутно зріс інтерес до вивчення національно-визвольного руху, зокрема діяльності ОУН і УПА. Ці питання через свій драматизм не лише викликають неоднозначну оцінку та наукові дискусії, але часто стимулюють загострення політичних, національних і соціальних суперечностей. Серед великої кількості робіт із даної проблематики на особливу увагу заслуговують праці В.Сергійчука [6], П.Мірчука [4; 5], М.Трухана [8]. Досить детально та суперечливо розглядає цю проблематику й польська історіографія, зокрема такі дослідники, як А.Щесняк і В.Шота [11].

Російські історики почали вивчати ці питання лише після розпаду СРСР, але таких досліджень мало.

Метою статті є спроба проаналізувати деякі сторінки діяльності УПА в перші роки Другої світової війни й після її закінчення на Закерзонні.

Політично-збройна боротьба ОУН і УПА, при активній підтримці й участі найширших верств українського народу, стала для всього світу полум'яним островом боротьби з більшовизмом за свою волю і державність.

Особливу роль в історії визвольних змагань ХХ століття займає діяльність Української повстанської армії на чолі з її головним командиром генералом Романом Шухевичем – Тарасом Чупринкою. Ще двадцятидворічним юнаком він долучився до осмисленої звитяжної борні за державницьку мрію про незалежність. У 1929 році Роман вступає до Організації українських націоналістів, а в 1930–1934 роках займає посаду бойового референта крайової езекутиви на західноукраїнських землях. З березня 1943 р. – військовий референт проводу ОУН, а з травня – голова Бюро проводу ОУН і головний командир УПА [4, с.14].

Загальновідомо, що в період Другої світової війни й у перші роки після неї в Західній Україні й Закерзонні (етнічні українські землі, що відійшли до Польщі після війни – Лемківщина, Посяння, Холмщина, Підляшшя) розгорнулася бурхлива діяльність українських повстанців на цих теренах. Адже 16 серпня 1945 р. СРСР підписав й офіційно опублікував договір із Польщею про встановлення українсько-польського кордону по лінії Керзона та про передбачуване виселення українців.

На польському боці залишалася територія площею 19500 кв. км, на якій із прадавніх часів проживали українці, чисельність яких на 1945 р. складала 1061920 осіб [9, с.54]. Звістка про названий договір, укладений фактично ще в 1944 р., спричинила посилення антиукраїнських акцій із боку польських шовіністів.

Від рук польських злочинних і військово-міліцейських формувань гинули цілі села. Так, у церкві с. Павлокома було замордовано 365 українців, у с. Пісковичах – 720, с. Сочині та с. Березівці – 250, с. Любиличі – 200, с. Горянці – 135, с. Малковичах – 150 [8, с.70].

Безумовно, що в такій ситуації Українська повстанська армія (УПА) повинна була стати на захист свого народу. Убачаючи в особі українських повстанців єдиних захисників, місцеве населення надавало їм усебічну підтримку. Не зважаючи на нерівні сили, українські партизани діяли дуже активно й рішуче.

Упродовж одного місяця, від 15 квітня до 15 травня 1945 р., відділи УПА розгромили понад 20 дільниць польської міліції (Грьозова, Тисова, Вільшани, Брусно, Сальва та інші), спалили польські села Борівницю та Вязовницю і покарали мешканців тих сіл за участь у знищенні українців [3, с.159].

Поява й перемоги сотень УПА в Перемишльщині й Бірчанщині зробили дуже багато для духовної мобілізації населення до боротьби з польсько-більшовицькими окупантами. Про бої, що їх вели сотні УПА, знали в кожному селі й приймали звістки про них із захопленням. Вояки УПА були не лише хорошими пропагандистами, але й організаторами самооборонних відділів у своїх селах.

Першочерговим завданням СКВ (самооборонних кушових відділів) була збройна оборона українського населення перед нападами червоно-польських банд. Найбільш вдалою акцією УПА був розгром “фортеці” запеклого польського шовінізму між Бірчею, Дубецьком і Сяноком [5, с.115–116].

Унаслідок розгромів ворожих боїв у Брівниці, Грьозовій, Добрій, Лішаві, Кузьміні, весь простір Перемишльщини звільнився від контролю “червоної Польщі” й став “повстанською республікою”, яка проіснувала від травня до кінця серпня 1945 р. [10, с.43]. На території “республіки” ворожі осередки існували тільки в Перемишлі, селах Пикulichі й Бірча, але зібрані там військові сили й загони поліції навіть не з'являлися в українських селах.

Звичайно, що активні дії українських повстанців на територіях так званого Закерзоння були особливо небезпечні з огляду на географію. Адже вогнище боротьби зачіпало три країни: Польщу, де, власне, і зосереджувалося, СРСР (Закарпаття – хоч тут

повстанський рух ще був досить малоактивний) і Чехословаччину, де позиції Москви були дуже слабкими. Саме тому в посиленні повстанського руху на своїх територіях не була зацікавлена не тільки Москва, але й уряди Варшави та Праги, розуміючи, що через терени Закерзоння українські повстанці намагалися впливати не лише на ситуацію в Польщі та Чехословаччині, але й використовували їх як “вікно в Європу”, інформуючи світ про ситуацію в Україні та визвольний рух. Саме це спонукало СРСР, Польщу та Чехословаччину до спільної боротьби з УПА [2, с.194–195].

У цей час закінчилася добровільна репатріація. Навесні 1947 р. на Закерзоння прибув відомий польський воєначальник К.Сверчевський, щоб вивчити ситуацію на місці й розробити новий план дій проти УПА. Однак 28 березня 1947 р. на шосе між Балигородом і Тісною в бою з українськими повстанцями під командуванням Хріна польський генерал загинув [13]. Через два місяці 7 травня 1947 р. у Варшаві було підписано договір про спільні дії Польщі, Чехословаччини та СРСР проти УПА. Хоч, за твердженням польських істориків А.Щесняка та В.Шоти, початки антиповстанської співпраці припадають на другу половину 1944 р. і першу половину 1945 р. (обмін інформацією і встановлення спільних операційних планів, інформування відділів Червоної Армії про перехід “банд”, у разі потреби переходити кордон на 10 км углиб Польщі, блокування польсько-радянського кордону тощо). У рамках домовленостей була проведена низка спільних акцій проти УПА [7, с.21].

Аналогічна співпраця налагоджується між Чехословаччиною і СРСР. Поштовхом до цього послужив рейд сотень УПА на територію Словаччини в серпні-вересні 1945 р. Станом на квітень 1946 р. було досить докладно опрацьовано умови чехословацько-радянської співпраці в боротьбі з УПА. Проте, як указує чеський історик Я.Фіала, ця співпраця для першої сторони виглядала малокорисною. Причиною було те, що радянську сторону представляли прикордонники Закарпатського округу, де український визвольний рух був слаборозвинений, а отже, інформацією про його тактику, структуру, чисельність вони не володіли. Усі необхідні для ефективної організації протиповстанської боротьби відомості чехи отримували після налагодження співпраці з поляками [12]. Зацікавленість у спільній боротьбі проти українських повстанців була двостороння. Одні намагались отримати більше інформації та методів боротьби з УПА, інші – ліквідувати повстанські відділи, надаючи їм змоги уникнути удару, відступивши до сусідньої Словаччини.

Однак, не зважаючи на спільні польсько-чехословацькі зусилля, на територію Словаччини пробілися в червні 1947 р. три сильних сотні УПА під командою Романа Гробельського (“Бродич”), Михайла Дуди (“Громенко”), Володимира Щигельського (“Бурлака”), які намагались пробитися до Німеччини.

Примусове вивезення українського населення під час операції “Вісла” в Південну Пруссію та Сілезію з метою остаточного виселення чверті мільйона українців, які ще залишилися на Закерзонні, позбавило збройну боротьбу УПА основної мети й зробило її безперспективною. Для проведення акції “Вісла” було створено оперативну групу, що налічувала понад 20 тисяч солдат й офіцерів. Улітку 1947 року впродовж трьох місяців польські військові сили примусово переселили понад 140 тисяч етнічних українців, непокірних 1335 осіб полонили й знищили. Більшість переселенців пройшла через спеціальні табори, де над ними чинили допити й знущання. Їхнє майно було конфісковано, землі й житло відібрано, а декретом уряду Польщі 1949 року було заборонено повернення на батьківські землі [13]. Розгорнулася офіційна пропагандистська кампанія зі звинувачення етнічних українців в організації масових розправ із поляками. Їм інкримінували зв’язки з гітлерівцями, ОУН та УПА. Усе це поглибило взаємну недовіру, неприязні стосунки між поляками й українцями [1, с.58].

Через деякий час уся Лемківщина, Ярославщина перетворились у безлюдну пустелю: усе цивільне населення цього регіону було виселене. Відділи УПА чинили

мужній опір, та їхнє становище ставало надзвичайно важким не лише з причин величезного скупчення тут ворожих сил, але й з огляду забезпечення УПА продовольством. Тому головнокомандувач УПА Роман Шухевич вирішив припинити боротьбу на Закерзонні [14].

Загалом, до кінця 1947 р. повстанські відділи на теренах Польщі та Чехословаччини вдалося розбити, залучивши великі сили. І тим не менше, для остаточної ліквідації УПА ці держави повинні були об’єднатися, долучивши ще й сили СРСР.

Таким чином, збройна боротьба УПА по всій території Закерзоння припинилася тому, що була перевага збройних сил ворога, і в першу чергу через те, що не стало широких народних мас, які підтримували цю боротьбу й брали в ній участь.

Так закінчилася героїчна епопея на Закерзонні, однак УПА – це своєрідний феномен у світовій історії, діяльність якої цілком вписується в рамки загальносвітового явища боротьби народів за свободу та державність. І саме в цьому контексті боротьби поневолених націй розглядало свою діяльність керівництво українського визвольного руху, про що яскраво свідчить його головне гасло: “Свобода народам! Свобода людині”.

З погляду української історії, УПА стала найвищою фазою розвитку українського національно-визвольного руху ХХ століття і дала поштовх для розвитку наступних етапів визвольного руху – дисидентського 1960–1980-х років, масового національно-демократичного кінця 1980-х років і, зрештою, завершальної події в цьому процесі – Акта проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року.

1. Васильєва Л. Д. Українська діаспора у Польщі / Л. Д. Васильєва // Український історичний журнал. – 1992. – № 10–11. – С. 54–62.
2. Загайкевич Б. Перемишль західний бастион України : збірник документів до історії Перемишля і Перемиської землі / Б. Загайкевич. – Нью-Йорк ; Філадельфія, 1961. – 438 с.
3. Макар Ю. Політика ПОРП і органів влади щодо національних меншин Польщі після Другої світової війни / Ю. Макар // Питання нової та новітньої історії країн Північної Америки. – 1993. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 157–168.
4. Мірчук П. Роман Шухевич (Генерал Тарас Чупринка) – Командир армії безсмертних / П. Мірчук. – Нью-Йорк ; Торонто ; Лондон, 1970. – 266 с.
5. Мірчук П. Українська повстанська армія 1942–1952 : документи і матеріали // П. Мірчук. – Львів, 1991. – 448 с.
6. Сергійчук В. Становище і доля українців у Генеральному губернаторстві (без Галичини) в роки німецької окупації / В. Сергійчук // Україна-Польща: важкі питання : матеріали IV міжнар. семінару [“Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”], (Варшава, 8–10 жовт. 1998 р.) / відп. ред. М. Кучерепа. – Варшава, 1999. – Т. 4. – С. 166–184.
7. Терещук П. Роздуми над однією книжкою. Дивовижний “ребус” польських фальсифікаторів / П. Терещук. – Торонто ; Нью-Йорк, 1979. – 134 с.
8. Трухан М. Українці в Польщі після Другої світової війни 1944–1984 / М. Трухан. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1990. – Т. 208. – 404 с.
9. Українці в світі : довідник. – К., 2005. – 142 с.
10. Українська Повстанська Армія. Збірка документів за 1942–1950 рр.– Видання Закордонних частин Організації Українських Націоналістів, 1957. – Ч. 1. – 451 с.
11. Szesniak A. Droga do nikd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce / A. Szesniak, W. Szota. – Warszawa, 1973. – 218 с.
12. <http://zik.com/ua/ua/128291>.
13. <http://www.cdvr.org.ua/uvr.php?nomer=5/roz=7>.
14. <http://forum.ottawa-litopys.org/documents/doc0701>.

In the article the question of the Ukrainian national-liberation movement of the end of 1940-s is revealed. The author gives the characteristics of the actions of Ukrainian rebellions on the ethnic Ukrainian lands, which became the part of Poland.

Key words: the Ukrainian national-liberation movement, the URA, the ethnic Ukrainians of Poland.

УДК 94 (477.83.86)
ББК 63.3 (4 Укр.) 52

Л. І. Шологон

**ДЖЕРЕЛА ПРО НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ
ГАЛИЧИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. В ОСОБОВИХ
ФОНДАХ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ
УКРАЇНИ У ЛЬВОВІ**

У статті аналізуються документи приватного й офіційного характеру, що зберігаються в особових фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові та розкривають події національно-культурного життя українців Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: особові фонди, документи, Центральний державний історичний архів України у Львові.

Серед документів Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (далі – ЦДІАЛ) зберігається чимало особових документів, зокрема, автобіографії, спогади, листи, щоденники тощо. Цінність цих джерел зумовлюється особливостями їхнього походження, оскільки вони належать конкретному автору, а відтак відображають безпосереднє сприйняття ним навколишнього світу, історичних подій і явищ. По-перше, у них закладена своєрідна інформація соціально-психологічного рівня, відсутня в інших видах джерел. По-друге, матеріали особового походження містять такі відомості, яких нема в інших джерелах. Їх використання дає змогу історикові більш докладно й колоритно відтворити як окремі події, так і характерні риси й особливості певної епохи. Саме тому для дослідження національно-культурного життя українців Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. варто вивчити різнопланові документи особового походження.

Метою статті є аналіз і класифікація особових джерел, що зберігаються у фондах ЦДІАЛ і несуть інформацію про розвиток культурних процесів у краї протягом зазначеного часового проміжку.

Обрана тема стала об'єктом уваги багатьох дослідників. Упродовж 50–80-х рр. ХХ ст. з'явилися джерелознавчі розвідки А.Грицеляка, П.Фоствіка [38], О.Купчинського [40], А.Кульчицького [39], присвячені окремим документам згаданого архіву, де розкрито національно-культурні процеси в Галичині другої половини ХІХ – початку ХХ ст. У працях сучасних дослідників В.Шульгіна, Г.Юсін [43], Г.Сварник [41] також висвітлено певні аспекти зазначеної теми. Чимало відомостей про особові фонди ЦДІАЛ надають матеріали його путівника [42].

Найбільш інформаційно насиченими є документи, що зберігаються у фондах Андрія Шептицького, Володимира Старосольського, Кирила Студинського, Володимира Охримовича, Юліана Романчука, Осипа Маковея, Михайла Павлика.

Чимало інформації про життєвий шлях, професійну та громадську діяльність уміщено в автобіографіях окремих фондоутворювачів. Їхні автори нерідко писали про маловідомі факти з особистого життя, дізнатися про які з інших джерел неможливо. У контексті вищезгаданого заслуговують уваги автобіографічні твори К.Студинського [8], О.Маковея [28] та ін. У них, окрім детальної інформації про життєвий шлях відомих у Галичині літераторів і педагогів, перелік літературних і наукових праць, спогади про роки навчання в гімназіях краю, Львівському університеті та інших навчальних закладах. Заслуговує уваги їхня оцінка таких видатних політиків і вчених, як Іван Франко, Михайло Грушевський, Ватрослав Ягич.

Серед документів особового фонду М.Павлика [34] його власний життєпис у формі листа, написаний на прохання одного з наукових видань для публікації біогра-

Шологон Л.І. Джерела про національно-культурне життя українців Галичини...

фічної довідки, та велика за об'ємом автобіографія Михайла Драгоманова [33]. Обидва твори досить цікаві тим, що культурне життя краю викладено в контексті подій політичного характеру. Крім цього, у них уміщено багато маловідомих фактів із життя М.Павлика та М.Драгоманова, чимало інформації про їхні публіцистичні твори.

Щодо автобіографічних праць В.Охримовича [23] й Осипа Назарука [1], то їх, не зважаючи на назву, можна кваліфікувати як спогади з дитячих та юнацьких років, хоч у них уміщено цікаві факти про національно-культурне життя Галичини зазначеного періоду.

Заслуговують на увагу й автобіографії окремих педагогів краю, що брали активну участь у громадському житті Галичини на початку ХХ ст., зокрема, Петра Франка [32], Олександра Тисовського [31], Ольги Басараб [35] та ін. Невеликі за об'ємом вони дозволяють отримати, перш за все, інформацію біографічного характеру. Проте їхні автори приділили також увагу особливостям навчального процесу в гімназіях та університетах, своїй педагогічній праці. Саме тому згадані автобіографії можна використати при дослідженні освітнього життя краю початку ХХ ст.

В особових фондах ЦДІАЛ зберігається чимало спогадів відомих українських діячів, де події національно-культурного життя краю викладені крізь призму особистого світосприйняття їх авторів. Спогади гімназійного професора Володимира Левицького, написані 1933 р., відзначаються детальним викладом подій минулого. Тут чимало генеалогічних даних про рід Левицьких, детальна інформація про батьків. Окрім цього, виклад подій зроблено в окремих розділах: “Мої діточі і шкільні літа”, “Мої університетські часи”, “По університеті”, “Мій другий побут у Львові”, “Історія моєї промоції і габілітації”, “Наукові стипендії а габілітація” тощо, де зафіксовано згадки про роки навчання в народній школі та гімназіях у Золочеві й Тернополі, Львівському університеті, викладачів і про те, як вони викладали свої предмети; складання докторських іспитів і захист дисертації. Автор спогадів не оминув увагою розвиток українського національного руху у 80-ті рр. ХХ ст., про який писав: “Впрочім се були часи, коли щойно почало виходити “Діло” та видання “Просвіти”, коли ціла преса, як усякі Проломи та видання общества ім. Качковського були писані незрозумілим “язичієм”, коли русофільська струя охопила майже цілу Галичину” [37, арк.59]. В.Левицький, уродженець Тернополя та згодом викладач української гімназії в цьому місті, написав у мемуарній праці й про товариське життя міста, гастролі українського театру “Руської бесіди”, відкриття нових навчальних закладів, заснування філії “Українського педагогічного товариства”. Оскільки автор спогадів підтримував особисті стосунки з багатьма відомими політиками та вченими свого часу, то він зробив власну оцінку діяльності багатьох із них, зокрема, М.Грушевського, К.Студинського, Олександра Барвінського. Окрім цього, досить цікавою є інформація про міжпартійну боротьбу в студентських товариствах у 90-х рр. ХХ ст.: “Академічному брацтві”, “Ватрі”, “Академічній громаді” [37, арк.82].

Спогади політика та композитора Анатолія Вахнянина за своєю структурою є подібними до попередніх. Вони записані автором 1874 р. Виклад подій розпочинається 1848 р. А.Вахнянин досить детально написав також про роки свого навчання, педагогів, форми й методи їхньої роботи. Автор неабияк цікавився та брав активну участь у подіях українського національного життя, тому чимало уваги в праці приділено виданню гумористичної газети “Клепайло”, часописів “Слово”, “Правда”, “Зоря”, вирішенню правописних проблем, побудові “Народного дому”, заснуванню “Просвіти”, діяльності товариства “Січ” у Відні. Про створення останнього писав: “Головна ціль “січовиків” була, сходиться з славянськими студентами і репрезентувати поміж ними Русь нашу яко окремий народ, знакомити їх з нашою мовою і нашою піснею та літературою” [14, арк.28].

В особовому фонді професора Львівського університету, академіка Всеукраїнської академії наук (далі – ВУАН) К.Студинського також зберігається мемуарна література. У першу чергу завдяки своїй неординарності заслуговує уваги згадка “Вона”, що присвячена дружині. Тут спогади про знайомство з Леонтією Вахнянин, їхні заручини, весілля, подружнє життя і щирі слова подяки дружині, яка, за словами автора: “Не раз помагала добрим словом, заохотою в науковій праці, а навіть поміччю в коректі, коли друкарня понагляувала (підводила. – Л.Ш.). Вона гоїла жіночим добрим серцем, мої рани, викликані різними життєвими невзгодинами, стратою найдорожчих мені людей... Стала вона мені доброю дорадницею, вірною дружиною, печаливою, дбалою опікункою, що несла розраду в тузі, горю чи недостатку” [9, арк.8].

Досить змістовною є інша мемуарна праця К.Студинського, де йшла мова про навчання впродовж 1891–1894 рр. на філософському факультеті у Відні [9, арк.50]. Тут не лише інформація про здобуття докторського ступеня під керівництвом відомого вченого-слависта В.Ягича, але й враження від зустрічі з І.Франком, який у цей час також готувався до захисту дисертації, М.Драгомановим.

Про українське громадське життя в австрійській столиці К.Студинський написав у праці “Віденська “Січ” від 1.XI.1890 по кінець 1893 р.” [9, арк.52]. Він досить високо оцінював діяльність товариства, яке згуртувало українців за межами їхньої батьківщини та знайомило з українськими часописами, літературними творами, організувало заходи національно-культурного спрямування. Щодо відомих діячів, які в різні роки брали участь у роботі товариства, то серед них автор написав про Остапа Терлецького, Мелітона Бучинського, Євгена Озаркевича та ін.

В особових фондах відомих українських громадських діячів і вчених чимало важливих документів, зокрема, записні книжки, дипломи, посвідчення, що повідомляють про важливі події в житті їхніх власників. Серед них записники адвоката й журналіста О.Назарука [2], професорів В.Старосольського [3], К.Студинського [10]. У чотирьох томах щоденних записок останнього занотована інформація з періодичних видань Галичини, що згодом лягла в основу його наукових і публіцистичних праць. Окрім цього, збереглися посвідчення історика Степана Томашівського [20] про присвоєння йому звання дійсного члена історико-філософської секції Наукового товариства ім. Шевченка (далі – НТШ), свідоцтво про майновий стан громадського діяча та публіциста Василя Лукича [15], на основі якого він був звільнений від оплати за навчання, посвідчення про навчання Василя Лукича на юридичному факультеті Львівського університету, свідоцтва про успішно складені колоквиуми й іспити. Проте найцікавішими серед вищевказаних документів є диплом про надання В.Старосольському 1903 р. звання доктора юридичних наук у Львівському університеті, виготовлений на пергаменті й засвідчений сургучною печаткою [4], та посвідчення журналіста Богдана Ярошевського, видане Департаментом герольдії, де підтверджується його дворянське походження (визнане Подільськими дворянськими зборами й затверджене Сенатом у 1885 р.) і до котрого додається генеалогічне дерево роду Ярошевських [19].

Опрацювавши приватне листування відомих українських політиків, учених, громадських діячів, можна отримати чимало інформації про їх життєвий шлях, професійну та громадську діяльність. Немало вищевказаних епістолярних джерел зберігається в особових фондах ЦДАЛ. Зокрема, в архіві відомого політика, депутата австрійського парламенту Ю.Романчука є листи Сергія Єфремова, Івана Пулюя, Миколи Лисенка, Михайла Старицького, Корнила Устиновича, де йшла мова про видання літературних творів письменників Галичини та Наддніпрянщини, ушанування 50-х роковин із дня смерті Т.Шевченка в Києві, відкриття українського університету у Львові. Щодо останнього, то в об’ємному листі, що датується 1904 р., видатний учений І.Пулюй критикує політику Ю.Романчука в цьому питанні як недостатньо рішучу. Він

уважав, що в політичній боротьбі за український університет необхідно проявити більше наполегливості, а також віднайти необхідні кошти, оскільки українці єдині серед народів Австро-Угорщини не мають власного вищого навчального закладу. Учений запропонував і своє бачення кадрового забезпечення майбутнього університету. Він назвав українських науковців, які б, на його думку, могли обійняти професорські посади. І.Пулюй готовий був надати стипендію з власних коштів для студентів, що здобуватимуть науковий ступінь, аби зайняти посаду доцента в українському університеті [25, арк.6].

Багатий епістолярний матеріал також знаходиться серед документів К.Студинського. Він листувався з М.Грушевським, О.Барвінським, О.Колесою, М.Лисенком, Василем Стефаніком, Василем Пачовським, Андрієм Чайковським та ін. Із 310 листів М.Грушевського до К.Студинського лише 17 стосуються досліджуваного періоду. Проте вони розкривають тісну співпрацю обох учених у провіді НТШ, дозволяють стверджувати про їхні дружні взаємостосунки. Не менш змістовні й інші листи, адресовані К.Студинському, де обговорюється політична ситуація в Галичині і є чимало різнопланової інформації про літературне та музичне життя краю [12].

Відзначаються неабиякою змістовністю листи з особового фонду письменника Антона Крушельницького, зокрема, Михайла Грушевського, Володимира Гнатюка, Ольги Кобилянської, Дениса Лукіяновича. В основному в процесі листування обговорювалися справи, пов’язані з публікацією тих чи інших творів А.Крушельницького. Поряд із цим вищевказаний епістолярний матеріал розкриває процес видання “Літературно-наукового вісника” [6].

Листи вчених М.Грушевського, В.Гнатюка, І.Кревецького до історика та гімназійного професора С.Томашівського дозволяють вивчити окремі аспекти діяльності НТШ, зокрема, організаційні справи товариства, видання наукових записок тощо; прослідкувати за процесом підготовки до відзначення 40-літнього ювілею літературної праці І.Франка в 1913 р. [7].

Серед епістолярного матеріалу, що зберігається в особовому фонді Б.Ярошевського, чимало листів М.Грушевського, В.Гнатюка, С.Єфремова, К.Малицької. Вони цікаві тим, що не лише збагачують нас інформацією про становище українського шкільництва та видавничі справи зазначеного часового проміжку, але й містять чимало відомостей побутового характеру. Наприклад, учений-етнограф В.Гнатюк, якому лікарі порадили декілька місяців провести в курортному селищі Закопане, що на Поділлі, просить Б.Ярошевського надати йому детальну інформацію про умови та вартість життя. Він писав в одному з листів: “Чи можна знайти житло за 5 крон денно, бо такі пролетарі як я не можуть здобути собі щось краще, і яке воно буде за такі гроші” [18, арк.9]. З наступного листа В.Гнатюка дізнаємося, що для нього вдалося підшукати хороше й недороге житло в Закопаному, куди він вирушив у кінці 1913 р. [18, арк.10].

В особових фондах ЦДАЛ є чимало документів, що розкривають творчу та наукову діяльність відомих українських літераторів і науковців. Так, у переліку документів особистого фонду письменника та журналіста О.Маковея повна бібліографія його творів, рукописи оповідань і поезій, вирізки із часописів, де друкували твори літератора [30]. Щодо наукової діяльності професора К.Студинського, то серед матеріалів його архіву огляд часописів “Правда”, “Мета”, виписки з газет, журналів, листів, біографічні дані про українських письменників, громадсько-політичних діячів; підготовчі матеріали до праці “Кореспонденція Якова Головацького” [11]. Вищевказані документи цінні тим, що дозволяють прослідкувати за процесом його дослідницької роботи. У фонді вченого та політика В.Охримовича зберігається рукопис праці “Статистичні дані про національний склад Східної Галичини в 1900 – 1910 рр.”. У ній автор серед іншого зупинився і на причинах, що перешкождали розвитку української національної ідеї серед українців Галичини. Серед них: невирішення остаточно

питання, який ми народ і яке наше “я”; українофільство й москвофільство; брак національної свідомості серед широких мас населення, нерозуміння національних інтересів тощо [24, арк.1–2].

Листування службового характеру, що, як правило, розкриває різні аспекти громадської та професійної діяльності відомих українських діячів, також зберігається в особових фондах ЦДАЛ. Досить часто воно надає інформацію про діяльність культурно-освітніх товариств. Наприклад, серед документів С.Томашівського листування з проводом Українського наукового товариства, до якого 14 вересня 1907 р. він вступив. Воно дає можливість ознайомитися зі статутом і певними засадами його організаційної роботи. Одне зі звернень НТШ у Львові до С.Томашівського дозволяє прослідкувати за процесом підготовки до вшанування 1913 р. 40-річного ювілею літературної праці І.Франка. Йому, як і іншим діячам української науки та письменства, пропонувалося надіслати один із ненадрукованих творів для ювілейного збірника на честь Великого Каменяра [20; 22]. Інформаційно насиченим був лист від товариства “Просвіта” у Львові, де було повідомлення про те, що провід цієї організації разом із Товариством наукових викладів ім. Петра Могили розпочав роботу над підготовкою десятиденних курсів вищої народної освіти, які могли відвідувати всі бажаючі. Повідомлялося, що навчання на курсах буде здійснюватися за такими напрямками: українська філологія, історія, географія і природознавство, народне господарство, техніка тощо. С.Томашівського разом з І.Крип’якевичем, Л.Цегельським, В.Пачовським запросили читати лекції тим, хто цікавився історією. Керівником їхньої групи був М.Грушевський [21].

Матеріали з фондів Василя Лукича [16] й Івана Боберського [17] розкривають окремі аспекти діяльності філій товариства “Просвіта” у Винниках і Самборі, січової організації “Сокіл-Батько” тощо.

Серед документів А.Крушельницького звернення НТШ у 1908 р. із приводу збору коштів для допомоги хворому І.Франку. У ньому зазначалося: “Обов’язок цей святий; тут мусить замовкнути всяка особиста, партійна і конфесійна неохота до чоловіка, який вже сьогодні належить до історії, який сам є визначною частиною історії нашого національно-культурного відродження; чоловіка, який увесь величавий талант, усе своє велике знання поклав на услуги українському народові” [7, арк.3]. Кошти необхідно було надсилати до Крайового союзу кредитового у Львові, де вони зберігалися як депозит.

В особовому фонді К.Студинського чимало листів від сільських громад, міських жителів, окремих педагогів. Адже до нього як члена Крайової шкільної ради зверталися українці краю з проханнями щодо будівництва нових навчальних закладів, відкриття українських паралельних класів у вже діючих, просили посприяти в одержанні тієї чи іншої вчительської посади. Службове листування засвідчує, що далеко не всі прохання з якими зверталися до К.Студинського, були вирішені. У першу чергу це стосувалося побудови нових шкільних приміщень у селах Галичини, оскільки не завжди вистачало коштів. Проте в одному з листів народної вчительки й поетеси Уляни Кравченко знаходимо слова подяки К.Студинському, який допоміг їй отримати посаду в народній школі, де були хороші умови для праці [13, арк.6].

Чималу частку серед документів письменника та журналіста О.Маковця займає службове листування. Воно дозволяє отримати інформацію про присудження йому премії товариства “Просвіта” за історичну повість “Ярошенко”, програму святкування столітнього ювілею відродження українсько-руської літератури у Львові в 1898 р., ушанування 40-літнього ювілею письменницької праці І.Франка, призначення О.Маковця відповідальним редактором української газети “Буковина”, його працю в НТШ, у філії товариства “Руська бесіда” в Заліщиках, де був головою [29].

Про активну участь українського вченого, фахівця в галузі історії літератури Ярослава Гординського в діяльності “Українського педагогічного товариства”, “Просвіти”, січової організації “Сокіл-Батько” засвідчують матеріали з його архіву [26]. Щодо відомого в краї журналіста Семена Горука [27], то серед його документів також зберігаються листи товариств “Академічна громада”, “Сокіл”, “Просвіта” з пропозиціями взяти участь в їхній роботі.

В особових фондах ЦДАЛ чимало статутів національно-культурних товариств, оскільки фондоутворювачі, як правило, мали безпосереднє відношення до їхнього створення, затвердження в органах державної влади, розповсюдження серед непересічних представників української громадськості. Це – статuti українського драматичного товариства ім. Івана Котляревського у Львові (1899 р.), товариства студентів політехніки “Основа” (1904 р.), проект студентського товариства “Ватра” [5] тощо.

Заслужують уваги, з огляду на інформативну насиченість, протоколи загальних зборів і засідань проводу Музичного товариства ім. М.Лисенка, де зафіксована інформація про його діяльність упродовж 1903–1922 рр. Вони зберігаються у фонді музикознавця й композитора Іларіона Гриневецького [36].

Підсумовуючи огляд, слід зазначити, що в особових фондах ЦДАЛ зберігається багато різнопланових матеріалів, що розкривають як життєвий шлях відомих українських діячів краю другої половини XIX – початку XX ст., так і чимало аспектів національно-культурного життя Галичини зазначеного часового проміжку. Це – автобіографії, спогади, особисте та службове листування, записні книги, дипломи й посвідчення, матеріали творчої діяльності, статuti та інші документи, що засвідчували діяльність українських товариств краю. Вони є цінними для відтворення подій національно-культурного життя краю другої половини XIX – початку XX ст. Проте вищевказані матеріали різні за своєю інформаційною насиченістю, інколи мають суб’єктивний характер, тому їх необхідно вивчати в комплексі з іншими архівними й опублікованими джерелами.

1. ЦДАЛ, ф. 359. Назарук Осип, адвокат і публіцист, письменник, громадський і політичний діяч. 1883–1940 рр. Оп. 1, спр. 1. Свідчення про народження та освіту, паспорти, посвідчення, автобіографія та інші особисті документи. 1902–1940 рр. – 214 арк.
2. Там само, спр. 10. Записна книжка. 1914–1916 рр. – 73 арк.
3. Там само, ф. 360. Старосольський Володимир, адвокат, правник, соціолог, громадський і політичний діяч, дійсний член НТШ, професор. 1878–1942 рр. Оп. 1, спр. 4. Записні книжки. Старосольський В. 1901–1911 рр. – 116 арк.
4. Там само, спр. 5. Диплом про надання Старосольському Володимирі звання доктора юридичних наук Львівського університету (Пергамент із сургучною печаткою). 1903 р. – 1 арк.
5. Там само, спр. 47. Статті товариства допомоги молоді “Ватра” у Львові, членом якої був Старосольський Володимир 1910–1911 рр. – 20 арк.
6. Там само, ф. 361. Крушельницький Антін, письменник, журналіст, літературний критик, педагог, громадсько-політичний діяч, редактор журналів “Нові шляхи” і “Критика” у Львові. 1878–1937 рр. Оп. 1, спр. 65. Листи до Гнатюка Володимира. 1903–1926 рр. – 76 арк.
7. Там само, спр. 153. Листи, запрошення, звернення українських товариств, редакцій, установ до Крушельницького А. про співпрацю. 1906–1932 рр. – 61 арк.
8. Там само, ф. 362. Студинський Кирило, історик мови і літератури, голова НТШ (1923–1932), академік ВУАН (1924–1933, 1939–1941). Оп. 1, спр. 3. Автобіографія та список наукових праць за 1886–1940 рр. – 96 арк.
9. Там само, спр. 11. Спогади Студинського Кирила. – 97 арк.
10. Там само, спр. 16. Записні книжки Студинського Кирила. Т. IV. – 139 арк.
11. Там само, спр. 150. Стаття, листи, бібліографія, виписки до праці “Кореспонденція Якова Головацького”. 1873–1885 рр. – 55 арк.
12. Там само, спр. 280. Листи професора Грушевського Михайла. Т. I. 1894–1928 рр. – 85 арк.; спр. 345. Листи Людкевича Станіслава. 1906–1926 рр. – 6 арк.
13. Там само, спр. 321. Листи Кравченко Уляни. Б/д. – 6 арк.
14. Там само, спр. 463. Автобіографія Вахнянина Анатолія. Б/д. – 48 арк.

15. Там само, ф. 363. Левицький Володимир Лукич (псевдонім Василь Лукич), нотаріус, письменник, літературознавець, культурно-освітній діяч, дійсний член НТШ. 1856–1938 рр. Оп. 1, спр.1. Метрика про народження, свідоцтва про освіту, вінчання, посвідчення та інші особисті документи. Т. І. 1867–1940 р. – 101 арк.
16. Там само, спр. 15. Звіти, протоколи, листування та інші документи про діяльність читальні товариства “Просвіта” у Винниках. 1911–1924 рр. – 19 арк.
17. Там само, ф. 366. Боберський Іван, педагог, організатор українського спортивного руху в Галичині та за кордоном, голова товариства “Сокіл-батько” у Львові, професор. 1873–1947 рр. Оп. 1, спр. 4. Листи товариства “Просвіта” та гімнастичного товариства “Сокіл” про заснування філіалу “Просвіти” в м. Самборі. 1891, 1906 рр. – 3 арк.
18. Там само, ф. 367. Ярошевський Богдан, політичний діяч, письменник, журналіст. 1870–1914 рр. Оп. 1, спр. 11. Листи Гнатюка Володимира. 1913–1914 рр. – 9 арк.
19. Там само, спр. 30. Свідоцтва, посвідчення та інші особисті документи. 1908 р. – 11 арк.
20. Там само, ф. 368. Томашівський Степан, історик, публіцист, політичний діяч, дійсний член НТШ. 1875–1930 рр. Оп. 1, спр.1. Посвідчення, свідоцтва та інші особисті документи. 1899 – 1921 рр. – 18 арк.
21. Там само, спр. 151. Листи Наукового товариства ім. Шевченка, Українського педагогічного товариства, гімнастичного товариства “Сокіл” та інших. 1905–1917 рр. – 68 арк.
22. Там само, спр. 173. Листи Кривецького Івана. 1905–1925 рр. – 32 арк.
23. Там само, ф. 372. Охримович Володимир, адвокат, письменник, етнограф, етнолог, громадсько-політичний діяч, дійсний член НТШ. 1870–1931 рр. Оп. 1, спр.1. Автобіографічний нарис “Мое жите і мої знайомі”. Фрагмент. 1886 р. – 6 арк.
24. Там само, спр. 7. Статистичні дані про національний склад Східної Галичини, складені Охримовичем Володимиром. 1900–1910 рр. – 28 арк.
25. Там само, ф. 382. Романчук Юліан, політичний і громадський діяч, педагог, письменник, журналіст. 1842–1923 рр. Оп. 1, спр. 41. Листи Пулюя Івана. 1904–1916 рр. – 34 арк.
26. Там само, ф. 384. Гординський Ярослав, історик літератури, філолог, письменник, педагог. 1882–1939 рр. Оп. 1, спр. 61. Листи громадських організацій, товариств, редакцій із запрошенням прийняти участь в роботі засідань, нарад, зборів. 1902–1939 рр. – 149 арк.
27. Там само, ф. 385. Горук Семен, військовий діяч, отаман легіону Українських січових стрільців, начальник штабу початкової команди Української Галицької армії, журналіст. 1873–1920 рр. Оп. 1, спр. 8. Листи товариств “Академічна громада”, “Сокіл”, “Просвіта” про співпрацю. Запрошення на Шевченківські вечори (1895 р.). 1895–1916 рр. – 29 арк.
28. Там само, ф. 386. Маковей Осип, письменник, літературний критик, журналіст, громадсько-політичний діяч. 1867–1925 рр. Оп. 1, спр. 1. Автобіографія. 1924 р. – 16 арк.
29. Там само, спр. 14. Листування з редакціями “Місіонера”, “Поступу”, Українським педагогічним товариством, бібліотекою НТШ та іншими про участь у їхній роботі. 1895–1925 рр. – 75 арк.
30. Там само, спр. 46. Каталог художніх творів, статей, праць, написаних Маковеем О. з 1892–1921 рр. – 58 арк.
31. Там само, ф. 410. Тисовський Олександр, професор біології, педагог, засновник “Пласту”, суспільно-політичний діяч. 1886–1968 рр. Оп. 1, спр. 89. Автобіографія, спогади та список праць. Фрагменти. 1939 р. – 19 арк.
32. Там само, ф. 640. Франко Петро, інженер-хімік, письменник, педагог, громадський діяч. 1902–1941 рр. Оп. 1, спр. 1. Автобіографія. 1940 р. – 3 арк.
33. Там само, ф. 663. Павлик Михайло, публіцист, письменник, громадсько-політичний діяч, дійсний член НТШ. 1853–1915 рр. Оп. 1, спр. 90. Автобіографія Драгоманова Михайла. 1889 р. – 74 арк.
34. Там само, спр. 266. Життєпис Павлика Михайла у формі листа. 1902 р. – 6 арк.
35. Там само, ф. 866. Басараб Ольга, громадська і політична діячка. 1889–1924 рр. Оп. 1, спр. 16. Автобіографія та облікова картка. 1940 р. – 6 арк.
36. Там само, ф. 867. Гриневецький Іларіон, педагог, музикознавець, композитор. 1892–1962 рр. Оп. 1, спр. 24. Протоколи загальних зборів і засідань Музичного товариства ім. М. Лисенка. Т. І. 1903–1911 рр. – 63 арк.
37. Там само, ф. 771. Левицький Володимир Йосипович, математик і фізик, педагог, професор Львівського університету, голова НТШ у Львові. 1872–1956 рр. Оп. 1, спр. 2. Спогади з життя. 1933 р. – 59 арк.
38. Грицеляк А. Документальні матеріали філіала ЦГИА УССР в г. Львові о жизни и деятельности И.Франка / А. Грицеляк, П. Фоствик // Научно-информационный бюллетень АУ МВД УССР. – 1955. – № 3. – С. 36–46.
39. Кульчицький А. Марко Черемшина у документах і матеріалах львівських архівів, бібліотек і музеїв / А.Кульчицький // Архіви України. – 1974. – № 2. – С. 70–75.
40. Купчинський О. Документи львівських архівів про Івана Труша / О.Купчинський // Архіви України. – 1969. – № 4. – С. 78–81.

41. Сварник Г. Археографічна передмова / Г.Сварник // Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.). – Львів ; Нью-Йорк, 1998. – С. XII–XIX.
42. Центральний державний історичний архів України, м. Львів : путівник / [упоряд.: О. Гневищева та ін.] ; Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Державний архів у м. Перемишлі. 2-ге вид. – Львів ; Перемишль, 2003. – 492 с.
43. Шульгіна В. Архівні документи як джерело дослідження української культури / В. Шульгіна, Г. Юсін // Актуальні проблеми розвитку архівної справи. – К., 1995. – С. 202–208.

The article analyses the documents of the private and official character that keeping in the personal backlogs of the Central State Historical Archives in city Lwow that exposing events of the national and cultural life of the Ukrainians of Galychyna in the 2nd half of 19th century – beginning of the 20th century.

Key words: personal backlogs, documents, Central State Historical Archives in city Lwow.

УДК 930.1:94 (47+57)

ББК 63.1 (2)

І. В. Овчар

ІСТОРИОГРАФІЧНА СПАДЩИНА М.С.ГОРБАЧОВА

Стаття присвячена вивченню й аналізу історіографічної спадщини останнього Генерального секретаря Компартії, єдиного Президента Радянського Союзу – М.С.Горбачова. У роботі показано етапи становлення його політичної кар'єри, характеризується зміст праць й основних ідей, присвячених важливим подіям історії СРСР 1950–1990-х рр. Основний масив інформації подається про період перебудови. Звертається увага на еволюцію поглядів М.Горбачова в радянський і пострадянський час, визначаються й порівнюються ключові моменти його політичних переконань.

Ключові слова: історіографічна спадщина, М.Горбачов, перебудова, СРСР.

Постать Михайла Сергійовича Горбачова в першу чергу пов'язана з процесами перебудови (1985–1991), які спричинили трансформаційні зміни в середині країни, швидку деградацію й падіння тоталітарного режиму в СРСР і країнах Східної Європи, розпад радянської наддержави й перетворення союзних республік на незалежні держави (відновивши при цьому державотворчі традиції), утворення нової геополітичної ситуації у світі. Проте його творчість не обмежується лише зазначеними хронологічними рамками. Вона визначається тими подіями, свідком і учасником яких був М.Горбачов. Його праці вмщують у себе спогади про Другу світову війну (1939–1945), подають аналіз правління М.Хрущова (1953–1964), Л.Брежнєва (1964–1982), Ю.Андропова (1982–1984), К.Черненка (1984–1985), розповідають про непересічну особистість радянської історії А.Громика та ін. Епістолярна спадщина М.Горбачова подає характеристику важливих подій історії СРСР післявоєнної доби, називає імена творців й ідеологів цієї історії, тому ознайомлення з нею є необхідною умовою для комплексного дослідження розвитку радянського суспільства протягом 50–90-х рр. ХХ ст.

На сьогодні вже видруковано чималу кількість монографічних праць, присвячених діяльності М.Горбачова. Доцільно назвати російських дослідників А.Грачова [32], О.Давидова, [33], М.Зеньковича, [34], Б.Славіна, [35]. В українській історіографії досі немає спеціальних праць про політичний шлях М.Горбачова.

Його політична кар'єра розпочалася із часу вступу в КПРС, тобто з 1952 р. Наступні кроки діяльності пов'язані з обранням на посаду першого секретаря Ставропольського міськкому партії (1966 р.), далі – першого секретаря Ставропольського райкому КПРС (1970 р.), секретаря ЦК КПРС (1978 р.), члена Політбюро ЦК КПРС (1980 р.), Генерального секретаря ЦК КПРС (1985 р.), керівника Президії Верховної Ради СРСР (1988 р.), керівника Верховної Ради СРСР (1989 р.), Президента СРСР (1990 р.).

Підхід до визначення та характеристики подій, учасником яких був М.Горбачов, став відзеркаленням тієї фахової підготовки, яку він отримав. Нагадаємо: у 1955 р. закінчив юридичний факультет Московського державного університету (МДУ), а в 1967 р.

одержав диплом економіста в Ставропольському сільськогосподарському інституті (пройшовши заочний курс фахової підготовки). Уже з 1967 р. у радянській пресі починають з'являтися публікації М.Горбачова, присвячені питанням соціально-економічного розвитку Ставропілля (краю, у якому він провів довгі роки своєї партійної діяльності). Згодом були надруковані матеріали про виховання молоді, якій належала значна роль у здійсненні планів і завдань, що стояли перед партією та всім радянським народом, про підтримку передових методів організації праці тощо [7, с.24–29, 31].

Праці М.Горбачова доперестроєвського періоду були прямим продовженням ленінської справи на побудову соціалізму. У них не відчувається необхідність у переосмисленні ідеалів, норм, цінностей минулого, а прослідковується лише їх популяризація. Поміж тим, роботи 60–70-х років ХХ ст. цінні для читача тим, що показують, як формувався теоретичний і політичний стиль мислення автора, як склалися його підходи до вирішення назрілих суспільних проблем, до партійно-політичної, ідеологічної, економічної роботи. Так, у записці “Про деякі заходи послідовного здійснення аграрної політики КПРС на сучасному етапі”, надісланій у ЦК КПРС у травні 1978 р., на основі аналізу становища, що склалося в сільській економіці Ставропілля, робляться узагальнення з принципових проблем аграрної політики. Автор, по суті, розробляє систему заходів щодо перебудови управління господарського механізму агропромислового комплексу [7, с.197–220].

Статті й промови М.Горбачова, написані протягом 1978–1983 рр., пов'язані з роботою в Москві. У матеріалах цього періоду розглядається ряд принципових питань внутрішньої політики й міжнародної діяльності КПРС. Увага приділяється розвитку агропромислового комплексу країни, реалізації Продовольчої програми, розв'язанню соціальних проблем суспільства та ін. Матеріали за 1967–1983 рр. уміщені в першому томі багатотомного видання “Вибрані промови і статті” [7].

До другого тому ввійшли доповіді, промови, виступи та інші публікації, що належать до часу з лютого 1984 до жовтня 1985 рр. [8]. Особливе зацікавлення викликає доповідь “Жива творчість народу” на Всесоюзній науково-практичній конференції (грудень 1984 р.), у якій висунуті ідеї і завдання, пов'язані з дальшим прогресом соціалістичного суспільства [8, с.83–119].

Важливою подією став березневий (1985 р.) Пленум ЦК КПРС, на якому М.С.Горбачов був обраний Генеральним секретарем партії. Ця дата знаменувала початок переломного етапу в історії СРСР і його народу. Уже на квітневому (1985 р.) Пленумі М.Горбачов, оцінюючи та порівнюючи ситуацію в країні й світі, виголошує програму невідкладних дій і ставить завдання на перспективу. Він обґрунтовує ідею прискорення, перетворює її в концепцію, у систему поглядів і комплекс практичних заходів щодо її здійснення. Примітною рисою нової політики є органічне переплетення, взаємозв'язок економічних і соціальних завдань, розрив між якими, допущений у минулому, сповільнив розвиток країни.

Ідеї квітневого Пленуму (1985 р.) лягли в основу теоретичних висновків, політичних настанов, сформульованих у документах, і насамперед у проекті нової редакції Програми, з якими партія йшла назустріч своєму ХХVII з'їздові^{4*}. Подаючи проекти цих документів на розгляд жовтневого (1985 р.) Пленуму, М.Горбачов підкреслює, що “йдеться в них про програмні цілі, про ключові питання генеральної лінії партії, її економічну стратегію, форми і методи роботи в масах на сучасному етапі, винятково

*Характеризуючи історіографічну спадщину М.С.Горбачова, ми в основному будемо відштовхуватися від змісту тих матеріалів, які розміщені на сторінках цього видання. Це пояснюється тим, що багатотомна монографія є комплексним дослідженням проблем розвитку СРСР і вміщує той інформаційний матеріал, який також був опублікований вибірково в інших працях чи брошурах.

^{4*} ХХVII з'їзд КПРС тривав із 25 лютого до 6 березня 1986 р. На ньому М.Горбачов виступив із різкою критикою періоду правління Л.Брежнєва та наголосив на необхідності прискорення перебудови.

складному і відповідальному відрізку історії, який великою мірою – як у внутрішньому, так і міжнародному плані – має переломний характер” [9, с.5].

Доповіддю на жовтневому (1985 р.) Пленумі ЦК розпочинається третій том. У ньому вміщені твори, які відображають внесок автора в підготовку ХХVII з'їзду партії, у роботу самого з'їзду й у боротьбу за втілення в життя прийнятих на ньому рішень, щоб “перетворити енергію задумів в енергію конкретних дій” [9, с.307]. Говорячи про зміст питань, які були предметом обговорення ХХVII з'їзду КПРС, детально із цією інформацією ще можна ознайомитися в спеціальній брошурі [20]. Її головним здобутком стало формування стратегічних концепцій реформування суспільства та визначення тактичних механізмів їх практичного втілення.

У працях М.С.Горбачова дано всебічний аналіз змісту й методів перебудови, підкреслюється, що кінцева її мета – глибоке оновлення всіх сторін життя країни, надання соціалізму найсучасніших форм суспільної організації, найповніше розкриття його гуманістичного характеру в усіх аспектах – економічному, соціально-політичному, моральному. Виняткове значення має розкриття суті майбутніх перетворень, в основу яких була покладена радикальна реформа. “Зміст її в тому, щоб на ділі підпорядкувати все виробництво суспільним потребам, націлити управління на підвищення ефективності та якості, прискорення науково-технічного прогресу, розвиток зацікавленості працівників у результатах праці, ініціативи й соціальної підприємливості в кожній ланці народного господарства, і насамперед у трудових колективах” [9, с.228]. Адже перебудова – революційний процес, який означає якісні перетворення всіх сфер суспільного життя, від економічного базису до політичної й ідеологічної надбудови. Вона зобов'язує до справді революційних за своїм розмахом і глибиною дій [25; 29].

Четвертий том вибраних творів М.С.Горбачова розпочинається промовою, виголошеною ним у Владивостоку 28 липня 1986 р., і завершується матеріалами його візиту до Чехословаччини у квітні 1987 р. Між цими подіями – майже дев'ять місяців напруженого життя країни, активної діяльності партії й держави, спрямованої на реалізацію рішень ХХVII з'їзду КПРС [10]. Центральне місце в томі займає доповідь керманіча компартії “Про перебудову і кадрову політику” на січневому (1987 р.) Пленумі ЦК, рішення якого ознаменували особливу віху на шляху оновлення. Був зроблений крок у розробленні теорії й політики перебудови. Істотно поглибивши розуміння застійних явищ і прорахунків, які мали місце раніше, Пленум визначив конструктивну програму подолання механізму гальмування та створення ефективного механізму прискорення. У її основу партія поклала курс на розвиток демократії. Була запропонована розгорнута концепція демократизації всіх сторін суспільного життя як головна умова перебудови, включення до неї народних мас як гарантії її незворотності [10, с.329–390].

Важливе місце в матеріалах, що публікувалися, відведено розвитку теоретичної думки партії як головному інструменту перебудовних перетворень. Особливо ретельно цю тему розглянуто в промові М.С.Горбачова на Всесоюзній нараді завідувачів кафедр суспільних наук вищих навчальних закладів. У ній підкреслено, що для досягнення якісно нового стану суспільства необхідно досягти великих інтелектуальних перемог, істотно просунути вперед у сфері теорії. Партія, усе суспільство чекають від творчо оновленої теорії відповіді на питання, поставлені практикою перебудови [10, с.121–128].

Докладне, ґрунтовне висвітлення в томі отримали глобальні проблеми війни й миру. Генеральний секретар ЦК КПРС акцентує увагу на тому, що в бурхливий ядерно-космічний вік, коли під знак питання ставиться саме існування цивілізації, майбутнє людського роду, не можна жити й думати по-старому. Час вимагає нового мислення, нової політичної свідомості, нових норм і принципів визнання пріоритету загальнолюдських цінностей [10, с.301–302; 398–400; 413–432].

До п'ятого тому "Вибраних промов..." М.С.Горбачова включено матеріали, які охоплюють порівняно нетривалий, але насичений багатьма важливими подіями відрізок часу з квітня до грудня 1987 р. [11]. Внутрішньополітичну ситуацію в цей період характеризувала напружена робота партії, радянського народу по перетворенню всіх сфер життя суспільства. Січневим і червневим (1987 р.) Пленумами ЦК КПРС завершилося вироблення ідейно-теоретичної концепції перебудови в основному й головному, концепції політики на двох ключових напрямках розвитку – демократизації суспільства та радикальної економічної реформи. Країна вступила в другий етап перебудови, коли на чергу дня вийшло завдання послідовно й неухильно втілювати цю політику в життя.

На міжнародній арені в 1987 р. суперечливо й важко проходила боротьба прогресивних сил планети за відведення термоядерної катастрофи, за утвердження нового політичного мислення, нової філософії та практичних дій в умовах сучасного взаємозв'язаного й цілісного світу [11, с.5]. У своїх промовах, статтях і розмовах протягом 1987 р. М.С.Горбачов у черговий раз звертається до аналізу перебігу перебудови. Він показує історичну необхідність, об'єктивний характер процесу оновлення, його незворотність і глибоко соціалістичну сутність, відзначаючи разом із тим і суперечливість ходу перебудови, коли, з одного боку, наявною є широка підтримка народом нового курсу партії, коли відчутна благотворна зміна морально-політичної атмосфери в суспільстві, створено чимало духовних, економічних і соціальних передумов для ривка вперед, а з іншого, – ще немає задоволення реальними кроками в оновленні, процес іде повільно, механізм гальмування повністю не подолано [5; 18].

Важливе місце в тому займає доповідь М.С.Горбачова на червневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС "Про завдання партії по докорінній перебудові управління економікою". Відзначається, що Пленум, завершивши вироблення цілісної концепції перебудови, перевів її ідеї в практичну площину у вирішальній сфері – економічній. Стали ясними основні положення, принципи й шляхи радикальної реформи управління економікою як складової прискорення перебудови. Її суть у переході від переважно адміністративних до економічних методів керівництва на всіх рівнях, до широкої демократизації управління, активізації людського фактора, у переосмисленні співвідношення централізованого керівництва народним господарством і самостійності його окремих ланок [11, с.118–126].

Доля перебудови, відзначається у виступах генсека, залежить не тільки від успішного просування на стратегічних напрямках суспільства, але значною мірою і від розв'язання першочергових завдань соціального характеру. Ідеться про житлову й продовольчу проблеми, про роботу торгівлі й міського транспорту, про сферу послуг й охорону здоров'я, про питання повсякденного життя людей. Саме тут повинні відбуватися відчутні й швидкі зміни, щоб трудящі маси не втратили віри в єдність слова й діла партії [11, с.7].

З особливою гостротою в матеріалах тому ставиться питання про роль КПРС на другому етапі перебудови*. На першому етапі, коли вироблялася її концепція, ішов пошук шляхів, вибір напрямів, методів роботи. Роль політичного авангарду партія виконала. Потрібно рухатися далі. В умовах поглиблення процесів демократизації, радикальних змін в економіці, які зачіпають інтереси мільйонів, роль партії, підкреслював М.Горбачов, зростатиме в тому разі, якщо свою роботу вона побудує відповідно до нових вимог життя, ураховуючи конкретну історичну обстановку, масштабність зав-

* Говорячи про етапи перебудови, відзначимо, що в цьому випадку мова йде про прагнення встановити межу між теоретичним етапом і спробою практичних перетворень, тому переломним вважається друга половина 1987–1988 рр., хоч існує ряд інших періодизацій. У цьому контексті пропонуємо звернути увагу на періодизацію, яку у своїх працях подають російські й українські вчені: В.Согрін, О.Кульчицький, О.Бойко, В.Литвин та ін.

дань, виявляючи здатність узяти на себе підвищене навантаження й повну відповідальність за долю перебудови [11, с.510–522].

За різноманітністю проблем і глибиною їх розробки центральне місце в тому займає доповідь "Жовтень і перебудова: революція продовжується", присвячена 70-річчю Великого Жовтня [11, с.427–482]. Зауважимо також, що дана доповідь опублікована і як окрема брошура, яка за хронологією охоплює період 1917–1987 рр. [5]. У ній ми можемо почерпнути інформацію про пройдений історичний шлях, про внутрішню і зовнішню політику СРСР упродовж усього його існування. Перебудова розглядається як певний історичний етап у поступальному русі тогочасного суспільства, мета якого не лише у звільненні від застійності попередніх років, у виправленні допущених помилок, але й у подоланні рис суспільної організації, які жили себе.

Шостий том вміщує дані про події січня – жовтня 1988 р. Протягом зазначеного періоду генсек укотре аналізував пройдений шлях змін, акцентував увагу на тому, що ще необхідно зробити в найближчі роки. Поруч із цим він наголошував, що "перебудову здійснюємо виходячи з умов і потреб власної держави і не збираємося подавати її як певну універсальну модель, яку можуть використовувати інші країни у своєму розвитку" [12, с.123]. У цьому ж томі подається інформація про стратегічні рішення, які були прийняті на XIX Всесоюзній партійній конференції (28 червня – 1 липня 1988 р.). Були підтверджені необхідність практичного втілення положень XXVII з'їзду партії і накреслені основні завдання, над реалізацією яких мав працювати XXVIII з'їзд КПРС [20–21].

У цілому, у багатотомних працях М.С.Горбачова зібрані матеріали, які подають відомості про його суспільну діяльність, характеризують погляди на радянську історію; інформують нас про зміст і сутність процесів, що відбувалися в країні протягом 1985–1991 рр. Дослідження цих фактів важливе не лише тому, що вони змінили внутрішнє становище в СРСР, а й вплинули на подальший перебіг подій на міжнародній арені. Крім проаналізованих "Вибраних промов і статей" (1987–1990) [7–13], необхідно ще відмітити такі праці: "Жизнь и реформы" (1995) [3–4], "Годы трудных решений" (1993) [1], "Перебудова і нове мислення" (1988) [17]. У них усі дані подані в хронологічній послідовності, що спрощує можливість опрацювання певного факту чи вивчення конкретної події.

Паралельно з видавництвом загальних монографічних видань, у Союзі РСР друкувалися окремі виступи та промови М.С.Горбачова на з'їздах і Пленумах КПРС, присвячені важливим подіям, аналізу ряду проблем, які виносилися на порядок денний протягом 1985–1991 рр. [6; 15; 16; 18; 20; 21; 23; 25–29]. Важливо відмітити, що окремі праці генсека були перекладені на іноземні мови, завдяки чому населення всього світу могло ознайомитися з ідеями радянського керівництва та процесами, що відбувалися в СРСР [14; 19].

На особливу увагу заслуговують матеріали, які характеризують ті події, що відбувалися протягом 1990–1991 рр. і в підсумку призвели до розпаду держави. Указаний період багато в чому заклав підвалини для відновлення державотворчих традицій, визначив перевагу націоналістичних ідей над радянською ідеологією. Також у цей час уже можна було аналізувати досягнення й невдачі перебудови, здійснювати прогнози на майбутнє, моделювати подальші перетворення в середині держави й за її межами. Радянський Союз став державою, у якій панувала багатопартійність, була введена посада Президента, діяла виборча система, визначалась опозиція, альтернатива, відбувався процес розподілу влади за функціями та її поділ на гілки, у цілому були внесені зміни в систему управління державою. Це були результати перебудовних змін й ознака поступового переходу від тоталітаризму до демократії, адаптованої до радянських умов дієвості.

Увазі читача пропонуються роботи, пов'язані з виступами М.С.Горбачова на з'їздах народних депутатів СРСР, Президентській раді, його роздуми про причини й обставини путчу. Окрема монографія, у якій детально описано зміст розбіжностей у поглядах на розвиток країни М.С.Горбачова та Б.М.Єльцина [30]. У працях, написаних протягом указаних років, не просто аналізуються шляхи перебудови, але й визначаються прорахунки в її реалізації та вимальовуються причини її краху. Указується, зокрема, що останні рік-півтора всі зусилля щодо здійснення перебудови блокувалися жорстокою боротьбою за владу.

У констатуванні фактів, які торкалися перебудови, М.С.Горбачов приходив до висновку про те, що “ми не зможемо докопатися до змісту протікаючих, подій, якщо не відмовимося від застарілих переконань про те, що все, що відбувається в країні, залежить від центру” [28, с.7]. Це твердження є аргументом на користь розширення демократичних засад. Та якщо врахувати, що курс на демократизацію був оголошений ще в 1985 р., а спроба його практичного втілення стала помітною лише на початку 90-х років ХХ ст., то стає цілком зрозумілим мотив критики на адресу “творців перебудови”, який відчутним був саме в зазначений період. Події серпня 1991 р. підвели теоретичну риску під існуванням Союзу. М.С.Горбачов їх називає такими, що відійшли від загальної лінії перебудови, тому втратили свою поступовість й еволюційність. Також він визнає, що “з реформуванням Союзу спізнались. Якщо б раніше почали реформи, процес ішов би в нормальному руслі. Потрібно було децентралізувати СРСР і надати республікам ті права, які були визначені Конституцією” [31, с.66].

Загалом, велика кількість історіографічних праць М.Горбачова стимулювала сучасних науковців братися за аналіз процесів 1985–1991 рр., характеризувати минулі події із точки зору їх сучасного бачення й сприйняття. Проте для дослідника значимими в першу чергу є архівні матеріали. Широкий спектр неопублікованих матеріалів з історії перебудови пропонує науковцям архів “Горбачов-Фонду” (Міжнародний суспільний фонд соціально-економічних і політологічних досліджень), що діє в Москві та ряді європейських держав.

Засновано російський Фонд 23 грудня 1991 р. Офіційна презентація відбулася 3 березня 1992 р. На час створення метою діяльності Фонду було зібрання та збереження матеріалів, різного роду документів часу перебудови. У сучасних умовах “Горбачов-Фонд” займається також науковою діяльністю, вивченням й обґрунтуванням тих масштабних процесів, які пов'язані не лише з історією Росії, а й із глобалізаційними явищами, до яких привернута увага світових держав: терористичні акти, інтеграційні зміни, роль екологічних, демографічних і соціокультурних викликів і їх вплив на розвиток людства тощо. Узагальнені дані, поглиблені висновки стали надбанням монографічного видання, авторами якого виступили працівники Фонду під керівництвом М.Горбачова [2]. Перевидаються також інформативно доповнені видання часів перебудови, публікуються нові книги про перебудову аналітичного та критичного змісту [22; 24; 35; 36].

Ще одним важливим результатом роботи науковців “Горбачов-Фонду” є розроблені науково-дослідні проекти, у яких події перебудови аналізуються тогочасними політиками з позиції сучасності. Вони переосмислюють усе сказане, зроблене й написане, дають нові коментарі та визначають основні аспекти процесів двадцятирічної давнини.

Діяльність Фонду й факт його наявності є чи не найбільшим досягненням політичної та наукової праці М.С.Горбачова. Адже він уміщує весь комплекс джерел часу перебудови, у ньому проводяться науково-практичні конференції з актуальних проблем сьогодення і функціонує як науково-дослідна установа. Провідний науковий працівник Інституту загальної історії Російської академії наук, доктор історичних наук А.М.Філітов відзначив: ““Горбачов-Фонд” можна вважати аналогом “президентських бібліотек”,

які діють у США (наприклад, бібліотека Трумена в індепенденті чи Ейзенхауера в Абілені)” [37, с.45].

Методи й зміст діяльності архіву не мають принципових відмінностей і особливостей у співвідношенні з іншими організаціями такого типу. Специфіка помітна лише в структурі комплектування документації, відповідно, у формуванні фондів. Останні мають іменний характер і містять документи тих осіб, які були учасниками перебудовних процесів. В архівних матеріалах можемо почерпнути інформацію, міркування, роздуми про перебудову А.Черняєва, В.Загладіна, Є.Лігачова, О.Яковлева (що є їх самостійною епістолярною спадщиною). У багатьох випадках вони породжують нові запитання, відповіді на які знаходимо при вивченні наступних справ й опрацюванні подальших іменних фондів.

Велика й різнопланова історіографічна спадщина М.С.Горбачова, яку ми поділили на три періоди: доперебудовний, перебудовний (рубіним є 1985 р.) і сучасний (із 1991 р.). Це свого роду інформаційний щоденник про події, які відбувалися в Союзі РСР протягом 1985–1991 рр., спогади про минуле, аналіз і характеристика тих процесів, які недопустимі для повторення ні в сучасних умовах, ні в майбутньому. Як говорив сам автор, його праці (спогади, виступи, промови, статті) – це “міркування і роздуми про перебудову, про проблеми, які перед нами постали, про масштаби змін, про складність, відповідальність і неповторність нашого часу – це запрошення до діалогу” [17, с.3].

У цілому, розглядаючи історіографічну спадщину М.С.Горбачова, ми вкотре маємо змогу переконатися в тому, що історія нашого недалекого минулого описана досить детально й систематично. Залишається лише в черговий раз проаналізувати пройдені шляхи історичного розвитку й на основі комплексного вивчення подій останніх років існування СРСР досліджувати та деталізувати зміст і ступінь тих перетворень, що відбуваються на теренах пострадянських держав. Зрештою, власні прорахунки М.С.Горбачова в спробі реформування, а пізніше й реорганізації радянського простору можуть задовольнити амбітні потреби будь-якого політика-реформатора, який у своїй діяльності буде відмежовувати теорію від практики й упроваджувати зміни “для людей” “за рахунок людей”.

1. Горбачев М. С. Годы трудных решений: Избранное: 1985–1991 гг. / М. С. Горбачев. – М. : Политиздат (ИС БН), 1993. – 351 с.
2. Горбачев М. С. Грани глобализации: Трудные вопросы современного развития / М. С. Горбачев и др. – М. : Альпина паблишер, 2003. – 592 с.
3. Горбачев М. С. Жизнь и реформы : в 2 кн. / М. С. Горбачев. – М. : Новости, 1995. – Кн. 1. – 596 с.
4. Горбачев М. С. Жизнь и реформы: в 2 кн. / М. С. Горбачев. – М. : Новости, 1995. – Кн. 2. – 652 с.
5. Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується / М. С. Горбачов. – К. : Політвидав України, 1987. – 64 с.
6. Горбачев М. С. Заявление Генерального секретаря ЦК КПСС М.С.Горбачева, 15 января 1986 г. / М. С. Горбачев. – М. : Политиздат, 1986. – 15 с.
7. Горбачев М. С. Избранные речи и статьи : в 7 т. / М. С. Горбачев. – М. : Политиздат, 1987. – Т. 1. – 463 с.
8. Горбачев М. С. Избранные речи и статьи : в 7 т. / М. С. Горбачев. – М. : Политиздат, 1987. – Т. 2. – 510 с.
9. Горбачев М. С. Избранные речи и статьи : в 7 т. / М. С. Горбачев. – М. : Политиздат, 1987. – Т. 3. – 511 с.
10. Горбачев М. С. Избранные речи и статьи : в 7 т. / М. С. Горбачев. – М. : Политиздат, 1987. – Т. 4. – 511 с.
11. Горбачев М. С. Избранные речи и статьи : в 7 т. / М. С. Горбачев. – М. : Политиздат, 1988. – Т. 5. – 576 с.
12. Горбачев М. С. Избранные речи и статьи : в 7 т. / М. С. Горбачев. – М. : Политиздат, 1989. – Т. 6. – 606 с.
13. Горбачев М. С. Избранные речи и статьи : в 7 т. / М. С. Горбачев. – М. : Политиздат, 1990. – Т. 7. – 624 с.

14. Горбачев М. С. Memoirs / Mikhail Gorbachev. – London etc. : Doubleday, 1995. – 769 p.
15. Горбачев М. С. На переломном этапе перестройки: Выступление на встрече в ЦК КПСС с руководителями средств массовой информации, 29 марта 1989 г. / М. С. Горбачев. – М. : Политиздат, 1989. – 16 с.
16. Горбачев М. С. О созыве очередного XXVIII съезда КПСС: Выступление на Пленуме ЦК КПСС 19 сентября 1989 г. : О национальной политике в современных условиях: Доклад и заключительное слово на Пленуме ЦК КПСС, 19–20 сентября 1989 г. / М. С. Горбачев. – М. : Политиздат, 1989. – 48 с.
17. Горбачев М. С. Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу / М. С. Горбачев. – К. : Політвидав України, 1988. – 271 с.
18. Горбачев М. С. Перестройка – кровное дело народа: Речь на XVIII съезде профессиональных союзов СССР, 25 февраля 1987 г. / М. С. Горбачев. – М. : Политиздат, 1987. – 31 с.
19. Горбачев М. С. Perestroika: New thinking for our country and the world / Mikhail Gorbachev. – London : Fontana / Collins, 1988. – 310 p.
20. Горбачев М. С. Политический доклад Центрального Комитета КПСС XXVII съезду Коммунистической партии Советского Союза, 25 февраля 1986 г. / М. С. Горбачев. – М. : Политиздат, 1986. – 127 с.
21. Горбачев М. С. Политический отчет Центрального Комитета КПСС XXVIII съезду КПСС и задачи партии, 2 июля 1990 г. / М. С. Горбачев. – М. : Политиздат, 1990. – 62 с.
22. Горбачев М. С. Понять перестройку... Почему это важно сейчас / М. С. Горбачев. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2006. – 400 с.
23. Горбачев М. С. По пути решительных преобразований: Выступление на президентском совете СССР, 27 марта 1990 г. / М. С. Горбачев. – М. : Политиздат, 1990. – 25 с.
24. Горбачев М. С. Размышления о прошлом и будущем / М. С. Горбачев. – М. : Терра, 1998. – 304 с.
25. Горбачев М. С. Революційній перебудові ідеологію оновлення: Промова на Пленумі ЦК КПРС, 18 лютого 1988 р. / М. С. Горбачев. – К. : Політвидав України, 1988. – 44 с.
26. Горбачев М. С. Речь Президента СССР М.С.Горбачева на внеочередном третьем Съезде народных депутатов СССР, 15 марта 1990 г. / М. С. Горбачев. – М. : Политиздат, 1990. – 16 с.
27. Горбачев М. С. С ответственностью за судьбу России и всей страны: Доклад на Российской партийной конференции, 19 июня 1990 г. / М. С. Горбачев. – М. : Политиздат, 1990. – 32 с.
28. Горбачев М. С. Сохранить и обновить родную страну: Выступление в Белоруссии, 26 и 28 февраля 1991 г. / М. С. Горбачев. – М. : Политиздат, 1991. – 32 с.
29. Горбачев М. С. Социалистическая идея и революционная перестройка / М. С. Горбачев. – М. : Мысль, 1989. – 32 с.
30. Горбачев М. С. – Ельцин Б. Н. : 1500 дней политического противостояния [сост. Л. Н. Доброхотов и др.] – М. : Терра, 1992. – 464 с.
31. Гордон Д. Звезды политического небосклона / Д. Гордон. – Харьков : Фолио, 2004. – 399 с.
32. Грачев А. Горбачев / А. Грачев. – М. : Изд-во “Вагриус”, 2001. – 448 с. ; Дальше без меня...: Уход Президента: [О М. С. Горбачеве]. – М. : Прогресс. Культура, 1994. – 271 с. ; Кремлевская хроника (1964–1991 гг.). – М. : МП “Эксмо”, 1994. – 415 с.
33. Давыдов О. М. Горбачев. Тайные пружины власти / О. Давыдов. – М. : ЗАО “Издательский дом Гелиос”, 2002. – 336 с.
34. Зенькович Н. Михаил Горбачев: жизнь до Кремля / Н. Зенькович. – М. : Олма-Пресс, 2001. – 671 с. ; Покушение в Кремле: От Ленина до Ельцина: Тайны. Версии. Подоплека. – М. : ИНФРА, 1985. – 159 с.
35. Неоконченная история. Беседы Михаила Горбачева с политологом Борисом Славиним [автор-сост. Б. Славин]. – М. : Олма-Пресс, 2001. – 159 с.
36. Союз можно было сохранить. Белая книга: Документы и факты о политике М. С. Горбачева по реформированию и сохранению многонационального государства [сост. А. С. Черняев ; общ. ред. В. Т. Логинов]. – М. : АСТ, 2007. – 528 с.
37. Филитов А. Советская политика и объединение Германии (1989–1990 гг.) / А. Филитов // Отечественная история. – 2004. – № 6. – С. 45–60.

Article is devoted to studying and the analysis of a historiographic heritage of last secretary general of Communist Party, the uniform president of Soviet Union – M.S.Gorbacheva. At the robot it is shown stages of becoming of his political career, the maintenance of books and the basic ideas devoted to the important events of a history of the USSR 1950–1990-th is characterized. The basic volume of the information moves about the period of reorganization (1985 – 1991). It is paid attention to evolution of sights of M.Gorbacheva at the Soviet and postSoviet o'clock, defined and the key moments of his political convictions are compared.

Key words: a historiographic heritage, M.Gorbachev, reorganization, USSR.

УДК 930.1:94(477)

ББК 63.3 (4 Укр) 628

О. М. Наконечна

СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО НАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ В УРСР У РОКИ ПЕРЕБУДОВИ (1985–1991 рр.)

У статті проаналізовано праці сучасних українських істориків, які розкривають стан національних проблем в УРСР у 1985–1991 роках; показано, як саме перебудовні процеси торкнулися історіографічної ситуації в Україні; висвітлено основні напрями досліджень національних питань після проголошення незалежності.

Ключові слова: М.Горбачов, перебудова, УРСР, республіка, національне відродження, національне питання, національна політика, національні процеси, нація, ідеологія, історична наука, історіографія.

У теперішніх умовах значно зріс дослідницький інтерес до історії національних процесів. Своєрідність національного руху на рубежі 80–90-х рр. полягала в тому, що його стрижнем була боротьба за суверенізацію і незалежність України. Дана тема вже давно стала предметом численних досліджень. З огляду на це, актуальність дослідження та його наукове значення зумовлюються об'єктивною потребою в підбитті підсумків, осмисленні основних надбань із проблеми. Важливість теми пов'язана з провідними тенденціями сучасного історіографічного процесу, з появою численних праць, присвячених національній проблематиці, що висуває на порядок денний необхідність їх історіографічного осмислення. Дослідження теми, усвідомлення тенденцій приросту знань сприятимуть подоланню прогалів, створенню нових праць із проблеми, підвищенню їх теоретичного рівня та практичної значущості. Необхідність вивчення національних процесів рубежу 80–90-х рр. ХХ ст. продиктована й тим, що вони не припинялися і після проголошення незалежності. Разом із тим у сучасних умовах недостатньо об'єктивна інформація з розвитку національних відносин часто ставала причиною конфліктів у суспільстві. Тому особливо перспективними є дослідження, орієнтовані на підвищення рівня поінформованості політичного та наукового загалу щодо основних досягнень у вивченні національних трансформацій в Україні.

Отже, у зв'язку з вищеописаною постановкою проблеми, мета нашого дослідження полягає в тому, щоб розкрити провідні тенденції нагромадження знань з історії національних відносин у колишній УРСР, з'ясувати стан, повноту й достовірність досліджень, окреслити перспективи подальшого вивчення. Завдання нашого дослідження впливає з поставленої мети й полягає у виявленні, систематизації й характеристиці основних праць із проблеми, з'ясуванні, коли та ким були започатковані дослідження в історичній науці основних складових розвитку національних процесів і їх найголовніших здобутків.

Потрібно сказати, що вже робилися перші спроби проаналізувати опубліковану літературу з історії національних відносин в УРСР, але відповіді на корінні питання щодо стану й повноти дослідження теми відсутні. Наявні дослідження з обраної проблематики – це історіографічні вступи індивідуальних монографій і колективних праць, навчальна література, огляди та рецензії. Але більш суттєвим явищем в історіографії є огляди літератури й історіографічні розділи дисертацій, які поаспектно висвітлюють розгортання досліджень з історії національно-визвольних рухів у колишньому СРСР. Звичайно, що кожен автор подає характеристику наявних праць у рамках визначених завдань своїх власних досліджень [27; 33; 40; 43; 48; 49]. Таким чином, недостатня розробленість проблеми в історіографічному ракурсі й визначила доцільність написання даної статті.

Перебудовний процес ознаменувався різкими змінами в усіх сферах суспільного життя. Ці шість років умістили в собі величезну кількість подій, докорінно змінили перебіг вітчизняної історії та започаткували її радикальний історичний перелом.

Роль каталізатора суспільно-політичних процесів відіграла Чорнобильська катастрофа. Це стало своєрідним символом для опозиційних Москві сил і все наполегливіше й відвертіше почали порушуватися питання про мовний і духовний Чорнобиль. Першими забили на сполох українські письменники. Ю.Мушкетик, Б.Олійник, Д.Павличко, О.Гончар висловлювали незадоволення тим, що в Україні з повсякденного вжитку почала зникати українська мова, вони зверталися до своїх російських колег із проханням підтримати вивчення рідної мови в школах усіх союзних республік. Українській інтелігенції вторували їхні співвітчизники за кордоном – Ю.Бадзьо, І.Дзюба, В.Барладяну, М.Прокоп та ін. Вони взялися піднімати проблеми етнічного та національного відродження українського народу.

Останні роки горбачовської перебудови були позначені стрімким зростанням політизації радянського суспільства. У суспільно-політичному житті більшості союзних республік, у т. ч. й України, на передній план вийшли національні проблеми, розв'язанню яких у реформаторській програмі М.Горбачова відводилося останнє місце, оскільки десятиріччями радянськими пропагандистами нав'язувалися положення про остаточне й цілковите вирішення національного питання в СРСР. Та незадоволення союзних республік своїм національним статусом лунало з кожного куточка невідомого й непорушного Радянського Союзу, і М.Горбачов не приховував того, що національне питання в союзних республіках ще не до кінця вирішено. У своїй програмовій доповіді про перебудову й кадрову політику партії на Пленумі ЦК КПРС 27 жовтня 1987 р. він, критикуючи політику своїх попередників, говорив про те, що треба визнати ті помилки, яких припускалися в галузі національних відносин і котрі залишалися в тіні, адже говорити про них було не прийнято. Це призвело до негативних наслідків, з якими довелося мати справу [36, с.3].

На Пленумі ЦК КПРС, що відбувся в Москві 17–18 лютого 1988 р., Генеральний секретар ЦК КПРС повідомив, що один із Пленумів Центрального Комітету слід присвятити проблемам національної політики й що це – надзвичайно принципове, життєве питання нашого суспільства й ним треба зайнятися дуже ґрунтовно [37, с.2]. Один з українських учених у діаспорі М.Прокоп кілька років потому написав, що це повідомлення М.Горбачова було доволі дивним, оскільки цю справу вожді імперії завжди намагалися заховати під сукно, запевняючи при цьому, що національне питання в СРСР розв'язане в цілому й остаточно [35, с.251].

Цей самий дослідник розкритикував національну політику М.Горбачова, реформи котрого вважав поверхневими, щоб не зачепити життєві інтереси тисяч номенклатурних бюрократів. Він висловив припущення, що саме національна проблема загострила конфлікт між російськими й русифікованими правлячими чинниками та неросійськими народами й це остаточно похитнуло стабільність імперії. Дослідник описав з'їзд депутатів СРСР, що відбувся в Москві в кінці травня – на початку червня 1989 р., на якому чимало часу було присвячено національному питанню й де УРСР була безголосю [35, с.262–263].

Наприкінці 1987 р. – на початку 1988 р. із заслання повернулися в Україну колишні дисиденти – В.Чорновіл, С.Хмара, Л.Лук'яненко, М.Горинь та інші, котрі розгорнули широку агітаційну й організаційну роботу в масах, координуючи свою діяльність із національно-демократичними рухами в інших республіках. Вони ставили вирішення національного питання на перше місце, оскільки вважали це запорукою самого факту існування держави. Зокрема, В.Чорновіл подавав національні проблеми як найважливіші, бо йшлося про збереження цілісної держави доброю волею самих суверенних народів, він навіть закликав повернутися до ленінських тез щодо теорії нації. Таке осмислення проблеми автором не сподобалося багатьом націоналістичним силам того часу [46].

Питання національного визволення порушив також С.Хмара. Він підняв проблему про права людини в тогочасній Україні, гостро висловився проти Л.Кравчука, називаючи його троянським конем Горбачова, який створював ілюзію, буцімто відстоює інтереси України, і головне завдання якого було втримати Україну в імперії. Діяльність М.Горбачова автор називав диктаторською й навів свої пропозиції щодо покращання становища України в царині прав людини та сприяння демократичним процесам [45, с.733–734].

Подібне ставлення до особи М.Горбачова було й у М.Гориня. У своїх виступах та інтерв'ю він наголошував на вихованні молоді як політичної нації, на структуризації та перегрупуванні політичних сил, готових проводити мітингову політику. Згодом, ставши одним з організаторів Координаційного Комітету національно-визвольних рухів народів СРСР і народним депутатом України, він обрав у Верховній Раді комісію з питань суверенітету й виклав свої думки та погляди щодо українського національного відродження в невеликій, але ґрунтовній праці [6], де розглянув завдання українських національних сил та підняв завісу над міфами й обіцянками московського уряду.

Відомий своїм радикалізмом ще один політв'язень Л.Лук'яненко назвав Росію окупантом союзних республік і подвійним лихом для українців, бо вона вічно влазила нам в душу й спотворювала нашу національну сутність. Він звертався до інтелігенції, яка повинна нести ідеї національної свободи в народ, наголошуючи на тому, що право на національне самовизначення має кожен народ, і це є не злочином, а природним правом будь-якої нації [24, с.1496].

Таких революційних поглядів Л.Лук'яненко дотримувався й після проголошення незалежності України, свою точку зору він виклав у книгах, котрі й до сьогодні є актуальними [25; 26]. На думку автора, протягом 1990–1991 рр. Україна здійснила мирну національно-визвольну революцію, у якій розв'язала два великі національні завдання: вийшла з-під влади Москви та проголосила незалежність. У його спогадах велася мова про те, як окупаційна влада навіювала підвладним їй націям думку про індивідуальну слабкість і беззахисність і що ці заходи були спрямовані на те, щоб послабити інстинкт національного самозбереження, посіяти в душах українців сумнів у національній ідентичності та прищепити їм комплекс національної неповноцінності.

Офіційна історична наука на рубежі 80–90-х рр. не тільки змінювалася сама, а й дедалі відчутніше впливала на національно-культурне та державне відродження українського народу, на націотворчий рух в Україні. Узагалі перебудовні процеси безпосередньо торкнулися історіографічної ситуації в Україні. Марксистська парадигма історії не вписувалася в нові контури демократизації суспільства й це заклало основи для нових історичних знань. Прагнення громадськості до національного самовизначення повністю знаходили відображення в наукових працях і публікаціях.

Поверненню істориків до національної схеми та національно-державницького трактування історичних процесів сприяли активізація джерелознавчих, архівознавчих та археографічних досліджень, перебудова діяльності центральних, галузевих і місцевих архівів, розширення доступу науковців до їх фондів. Характерною ознакою того часу була посиленна увага науковців до гострих проблем у національній сфері, проте кожен із дослідників робив наголос на окремих аспектах національного питання. Найбільше говорилося про національне й етнічне відродження української нації та про необхідність національного самоствердження, заперечувалися теорія злиття націй, національна меншовартість, нав'язувана роками. Проте слід сказати, що прогресивні зрушення наштовхувалися на рішучий спротив не тільки правлячої номенклатури та чиновників історичних установ, а й представників старшого покоління істориків, що залишалися в полоні марксистських догм. Серед піонерів подолання стереотипів сфальсифікованої радянської історіографії поряд з опозиційними істориками було чимало й

лояльних до режиму дослідників, котрі виправдовували існуючу систему й вірили в реформування тоталітарного режиму.

Зокрема, питання зміцнення суверенітету УРСР у складі СРСР розглядали відомі дослідники С.Бритченко, Б.Канцелярук та О.Патолай. Вони називали особливою ланкою національної сфери зміцнення суверенітету Української РСР у складі радянської федерації, ставили завдання створити юридичний механізм захисту інтересів республіки, аналізували національну політику партії з точки зору права, висували пропозиції вирішення національного питання в Україні, опираючись при цьому на конституцію СРСР. Але невід'ємним атрибутом суверенітету УРСР називали факт українського громадянства без підтвердження принципу єдиного союзного громадянства [4; 10].

В основу статті про актуальні проблеми національної політики в СРСР Б.Канцелярука й О.Патолая покладено стислий виклад виступів учасників всесоюзного наукового семінару, що відбувся в Інституті політичних досліджень [10]. Зокрема, доповідь Ф.Рудича, який у своєму виступі звернув увагу на органічну дотичність національного питання до всіх найважливіших питань сьогодення, особливо щодо підписання нового Союзного договору, котрий не відповідав духові часу й не до кінця забезпечував суверенітет республік. Також у цій самій статті охарактеризовано доповідь І.Кураса, котрий зупинився на організаційних питаннях наукової розробки проблем міжнародних відносин і висловився за створення союзного наукового підрозділу вивчення національних процесів. Абсолютно тотожні думки висвітлені й в індивідуальних працях вищезазначеного автора [17; 18]. Його роботу в цьому напрямі продовжили науковці Інституту політичних й етнонаціональних досліджень НАН України В.Савельєв і Л.Нагорна. Їхні праці містили також цінні рекомендації з методології дослідження актуальних проблем національної політики, формування національної свідомості, національного характеру й психології, де зазначено, що станом на 1993 р. ми мали ще доволі односторонні дослідження вищезазначених проблем [41].

Національне питання як загроза самому факту існування радянської держави – з такої точки зору розглядали національну проблематику дослідники І.Крупник, М.Вівчарик, В.Солодько, Г.Приходько.

І.Крупник підійшов до означення національної політики, називаючи її найважливішою темою 1989 р., що вже стала об'єктом професійного наукового дослідження. На його думку, ідеологічні схеми непохитності національно-державного устрою СРСР уже піддалися ерозії, і національне питання знову стало істотним фактом для існування держави. Дослідник визначив потребу пояснення й передбачення стану національних відносин на різних рівнях. Він розглянув поняття національної культури, яку назвав фантомною метою національних рухів, оскільки культура не може бути чимось власністю, а є нескінченим процесом. Автор уважав, що потрібна така конструктивна національна політика, яка б змогла зупинити поширення національного чванства та насильства [15, с.1248].

У спільній статті київські вчені М.Вівчарик і В.Солодько намагалися узагальнити отриманий у роки перебудови досвід здійснення національної політики й висунути з нього уроки на майбутнє, а саме: пригнічення національних потреб народів призводить до сепаратизму й розпаду держави [5]. А от Г.Приходько звертався до демократичних сил Заходу, щоби вони допомогли Україні продовжити боротьбу за деколонізацію СРСР і власні національні права, ставив вимогу конкретизації ідеї незалежності як політичної мети [34].

Неупереджене вивчення національного питання запропонував професор Ю.Римаренко, який говорив про первісні підходи до розв'язання гострих проблем, що виникли в національній сфері, про необхідність іншого трактування картини національних відносин, діалектику розв'язання суперечностей між специфічними інтересами свого народу й інтересами інших народів країни. Автор розмірковував на тему нав'яз-

ваної українцям національної меншовартості, дискримінації неросійського населення, про пригнічення патріотичної та національної гордості, про зведення проблем національного розвитку лише до соціально-економічного зростання та філософію жертвності заради світлого майбутнього. Він підвів іронічний підсумок щодо ще не втрачених позицій національної соромливості, коли робилися спроби пересидіти скрутні часи, відновити, нічого не міняючи, і зберегти командно-адміністративну систему [38, с.13–14].

На противагу йому Б.Ковальський уважав, що одним із засобів регулювання національних відносин була якраз економічна політика, спрямована на підвищення ефективності суспільного виробництва, а питання оновлення СРСР, узяті в широкому історичному контексті, безумовно було й національним, і політичним [12, с.37–38]. Ним же розглянуто питання феномену етнічного відродження і його причин, необхідність усвідомлення українцями своєї самотності та національної приналежності.

Питання етнічного відродження продовжували вивчати у своїх працях В.Барладяну, В.Болубаш, І.Дзюба, С.Мечник, Л.Шевченко та ін. Названі автори критикували національну політику М.Горбачова, називаючи його диктатором, і дотримувалися думки, що саме нерозв'язані національні проблеми призвели до остаточного розвалу СРСР.

“Основоположний критерій українського національно-етнічного відродження – визнання пріоритету загальнолюдських цінностей, припинення денаціоналізації культури і всього громадського життя республіки”, – писала Л.Шевченко [47, с.46–57]. Національну визначеність феномену культури вона висувала найважливішим гарантом майбутнього кожного народу як нації й порушувала проблему гармонізації національно-мовних процесів для всіх народів, що проживали в республіці, а от у здійсненні національного відродження найважливішу роль автор відводила інтелігенції.

С.Мечник в одній із своїх статей розкрив політику М.Горбачова з національного питання як імперську, що мала за мету оновити та скріпити імперію, яка надто швидко почала скрізь тріщати. Він не вірив у демократизм сьомого генсека та його намір визнати національні права й суверенність народів СРСР [28].

В іншій своїй праці про з'їзд Компартії України й 28 з'їзд КПРС С.Мечник критикував М.Горбачова за те, що той назвав народні рухи деструктивними силами, і попереджав, що коли Горбачов не розв'яже справедливо національного питання й не викине на смітник свої утопістські ідеї марксизму-ленінізму, то зі своєю “перестройкою” він не матиме успіху, а хитрування не принесуть йому користі, бо імперія вже занепадає [29, с.1442].

У наступній роботі згаданий автор назвав М.Горбачова одним із семи диктаторів, котрий, як і його покоління, бачив, що комуністична система нежиттєздатна. Він стверджував, що національне питання М.Горбачов узагалі ніколи не порушував. Показуючи еволюцію поглядів генсека від потреби перебудови до гласності й демократизму, С.Мечник уважав, що гласність для українців приховувала русифікацію [30, с.17].

Проект платформи КПРС про національну політику партії в сучасних умовах В.Барладяну назвав велетенським ешафотом, на якому продовжувалося винищення народів СРСР. Він висміяв надане Україні право володіти власною землею, яке до всього ще й потрібно було випрошувати в Москві, і запевнив, що даний проект не залишив надії на відродження української мови, на відновлення потоптаних прав на самовизначення [2].

І.Дзюба вів мову про те, що національного відродження в Україні в роки перебудови ми не мали; він визнавав, що політика партії щодо революційного оновлення створювала сприятливі умови для того, щоб українське відродження стало реальністю й що крах перебудови став би крахом усіх наших надій; автор підкреслював, що на той

час в Україні не було реальних міжнаціональних конфліктів, і наголошував, що головне джерело національних ускладнень – це нерозв'язані об'єктивні політичні, соціально-економічні, екологічні, культурні, мовні проблеми [8, с.49–57].

В.Болубаш розмірковував на тему тоталітарної держави, яка не здатна була створити психологічний клімат для міжнаціональних спілкувань і співдружності й тому розвалилася. На його думку, почуття національності становить найвизначнішу категорію приналежності людини. Він гостро засуджував інтернаціоналістів, які інтенсивно працювали над стерилізацією української національної самосвідомості [3].

Цікавим є великий за обсягом збірник матеріалів А.Камінського, котрий наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. був керівником українського відділу радіо “Свобода” в Мюнхені й у той час мав доступ до багатьох документів. Він створив документальну працю про етапи розвитку українського суспільства останніх перебудовчих років, про національно-політичне й духовне відродження українського народу й організовані структури громадського життя України 1985–1990 рр. Його пильного ока не уникла жодна з деталей, що свідчила б про зміну важливих нюансів у позиціях і поглядах української інтелігенції. Слабкість національного відродження автор бачив в асиметрії подій на Заході й Сході України. Він розглядав питання гласності та перебудови у двох площинах: офіційного Кремля й національній, і наголошував, що в питанні суверенності республіки київський режим В.Щербицького не вийшов за рамки старого брежнєвського застійного розуміння суверенітету [9].

Тогочасну політику Москви й зокрема її теорію про злиття націй продовжували критикувати В.Лизанчук, котрий робив наголос на духовному відродженні, і С.Караванський. Останній розкрив очі громадськості на політичні трюки кремлівських стратегів і заявляв про психологічну війну, яку планувала Москва, використовуючи наявність національних забобонів у середовищі різних національностей. Однією із цілей такої війни автор уважав розпалювання національної ворожнечі, а пригнічення національного самовизначення – запланованою діяльністю в СРСР [11].

В.Лизанчук розкрив причини порушення співвідношення інтернаціонального й національного в житті народів СРСР, серед яких найголовнішою була брутальна сталінсько-брежнєвська політика про злиття націй. Він уважав, що національний нігілізм, як і шовінізм або націоналізм, приносив шкоду суспільному розвитку: якщо національна самосвідомість не спрямована на добротворчість, то це призводить до руйнівного збудження, втрати здорового глузду, що вже спостерігається, а які можуть бути наслідки – важко передбачити [20, с.25].

У документальній монографії про засоби масової інформації та русифікаторську політику в Україні В.Лизанчук розкрив руйнівну, антинаціональну суть русифікації в Україні в останні роки Радянського Союзу, використовуючи при цьому сотні документів і простежуючи магістральну лінію політиків, червоних комісарів-генсеків, спрямовану на знищення української мови й культури, витравлення духовності та ментальності нації. У вищеназваній роботі показано морально-психологічні наслідки московсько-більшовицького месіанізму “обрусенія”, який деморалізував український народ, придушив його національно-духовну самодостатність, самобутність, самоцінність, породжував почуття меншовартості [21]. У наступній праці В.Лизанчук продовжив тему руйнівної, антинаціональної суті русифікації в Україні [22].

Надзвичайно патріотична праця “Завжди пам'ятай: Ти – українець!” висвітлювала ті ж самі, абсолютно незмінні погляди дослідника. У ній автор продовжував розкривати глибинні процеси антиукраїнства й зросійщення, аналізувати складні політико-ідеологічні проблеми відродження національної культури, духовності, характеризувати морально-психологічні бар'єри на шляху українського державотворення, формування національної ідентичності, розглядати синдром анархізму, егоцентризму, вождизму, що спонукав українців до взаємного поборювання, винищування самих себе на користь

колонізаторів-чужинців, підняв питання українізації. Автор наголосив, що джерело нашої сили – у національній самосвідомості, і треба збагнути всім, що втрата національного ідеалу є однією з найважливіших причин морально-духовного занепаду суспільства. В.Лизанчук уважав серйозною перепорою на шляху до зближення з рідною історією та культурою свідоме підтримування представниками партійної еліти офіційних органів суспільно-політичних та ідеологічних чинників, які були спрямовані на нівеляцію, асиміляцію, на відмирання української нації взагалі [19].

М.Прокоп у праці “Напередодні незалежності України” зробив висновок про те, що злиття націй – це перспектива, яку ставив ЦК КПРС перед неросійськими народами СРСР, а практичних результатів щодо самої концепції національної політики можна було очікувати тільки тоді, коли, нарешті, буде проведена офіційна ревізія основних її догм, тобто передусім відкинення свідомо обманливої теорії про злиття націй [35, с.252].

Стосовно публікацій матеріалів з архівних фондів, то слід наголосити, що з проблеми національного руху цього періоду було видано лише один документальний збірник із матеріалів, зібраних у Центральному державному архіві громадських об'єднань України, які стосувалися переважно дій самої КПУ у сфері національних відносин [31]. Опубліковані документи висвітлили лінію розвитку національного руху в Україні, але до друку дійшла менша частина матеріалів, оскільки відсутні документи, котрі б торкалися програмових цілей та ідеології новостворених партій, об'єднань, громадських організацій і діяльності органів влади, особливо правоохоронних, щодо придумання національної ідеї.

Потрібно зауважити, що в наведених працях відсутній комплексний підхід до національного питання. Майже всі праці, що виходили друком у першій половині 90-х рр., прямо або опосередковано були пов'язані з комплексною програмою розвитку історичних досліджень і поліпшення вивчення історії України, затвердженою ще в липні 1990 р. Проте економічна криза, яка паралізувала видавничу справу, позначилася на переважній більшості позицій програми й майже повністю припинила роботу над підготовкою серйозних видань.

Слід сказати, що на кінець 90-х рр., коли були справедливо розкриті вади історичної науки, зроблено кроки для виходу її з кризи, ще не вдалося подолати тоталітарний стиль мислення. Адже, відкинувши односторонність одного гатунку (парадигма класового підходу), дослідники одразу ж ухопилися за односторонність іншого гатунку (парадигма національного підходу). Унаслідок цього продовжував зберігатися стиль мислення, який визначав однолінійність думок. Замість продекларованого переосмислення історичного минулого часто відбувалася проста перестановка понять: герой–зрадник, націоналіст–патріот, інтернаціоналіст–шовініст тощо.

Нинішній етап досліджень характеризується суттєвим збільшенням історіографічної джерельної бази, формуванням демократичної та плюралістичної історіографії й створює реальні можливості для визрівання поміркованого та неупередженого погляду на національну проблематику в перебудовчі роки. Науковці з'ясовують причини, перебіг і наслідки позитивних і негативних тенденцій щодо вивчення національних проблем у кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст., що допомогло з іншого боку подивитися на стан розробки національної проблематики в умовах розпаду величезної держави.

В.Кремень і В.Ткаченко в спільній монографії довели, що наприкінці 80-х рр. у жодному документі того часу не було сказано про наявність національного питання в СРСР і тим більше про ступені його розв'язання. І тому тільки підсумковий документ Пленуму ЦК КПРС, прийнятий 20 вересня 1989 р., можна було розцінювати як якісно новий теоретичний підхід, що зняв догматовану тезу [13].

Основні напрями досліджень національних проблем – розвиток української національної ідеї, еволюція національної самосвідомості, національне самоствердження народу. Тут заслугове уваги монографія С.Грабовського “Державне утвердження України у другій половині ХХ ст.”, де автор детально розглянув останні роки існування радянської імперії, окремі розділи присвятив національним питанням і процесам, відцентровим тенденціям в Україні. У своїх висновках він солідарний з українсько-канадським дослідником Б.Кравченком, який уважав, що велика російська еміграція в Україну, як і русифікація освіти, зокрема вищої, створила надзвичайно конкурентне середовище й звузила можливості соціальної мобільності українців. Це були деякі із чинників, які правили за суспільне тло відродження українського національного самоствердження. На думку С.Грабовського, М.Горбачов дозволив гласність не для відновлення націоналістичних настроїв, а щоб боротися з опонентами-консерваторами в партії. Проте процеси змін, котрі проходили в Україні, уже з 1988 р. стали відрізнятися від московської лібералізації. “Межі гласності позначилися одразу – коли вибухнув енергоблок Чорнобиля. Тоді опозиційні сили в Україні розділилися на тих, хто продовжував гру за правилами перестройки і тих, хто серйозно почав працювати над реальними проблемами України”, – такі висновки зробив автор [7, с.38].

Продовжувалися дослідження про етнічне відродження націй як факт розвалу СРСР: робилися висновки, що розпад СРСР спричинило якраз усвідомлення союзними республіками своєї національної приналежності. Зокрема О.Антонюк писав про етнічний ренесанс другої половини 80-х рр., що став одним із факторів розвалу СРСР. Критика сталінської національної політики та її наслідків змусила громадськість сумніватися в правильності теоретичних постулатів, на яких ґрунтувалася радянська національна політика. Це відкрило нові можливості для корінних змін. Крім того, на громадські сили зробила ставку реформаторська частина правлячої компартії, і це посилювало процес об’єднання невдоволених існуючим режимом і надало йому нових форм самовираження. Ідеологічний вакуум став заповнюватися такими теоретичними інтерпретаціями вузлових моментів історії, які спонукали до національного самоутвердження та незалежності [1].

Над питаннями взаємозв’язку становлення України як незалежної держави з національно-культурним відродженням етнічних меншин, політико-правовими підвалинами національно-культурного розвитку продовжує працювати А.Рум’янцева [39].

Проблеми національного відродження й поступу розглянуті в другій частині документального видання “Національні процеси в Україні”. Наведені документи засвідчили, з одного боку, послідовну політику комуністичної партії щодо національного питання в Україні, яка мала за мету не розв’язати це питання, не створити умови для повноцінного розвитку нації, а фактично знищити її шляхом репресій, русифікації, розправи з народом, що прагнув зберегти свою етнічну самість, вибудувати незалежну державу. З іншого боку, книга продемонструвала напружений розвиток української суспільно-політичної думки, нескореність духу нації. Дана джерелознавча праця містить документи про культурологічні товариства, права національних меншин й етнічний склад населення України, інформацію про громадські об’єднання [32].

У монографії про українську політичну націю В.Крисаченко, М.Степико й О.Власюка висвітлено ключові проблеми націотворення в Україні як концептуальної політичної константи. У праці показана генеза українського етносу, формування української політичної нації, на тлі процесів націотворення розглянуті проблеми політичної культури [14].

Іншу думку висловив С.Кульчицький у праці “Україна і Росія: переваги і перспективи особливих відносин”, де підкреслив, що поява незалежної України відбулася не внаслідок визвольного національного руху, а просто через розпад СРСР, оскільки ця країна була побудована в облудній формі союзу рівноправних народів, аби придушити

опір національно-визвольних сил; автор уважав, що не варто говорити про самостійну роль у піднесенні визвольного руху національно-патріотичних кіл, які стали лише матеріалізованим уособленням цього руху, що виник спонтанно [16].

Існує ще точка зору відомого історика В.Литвина. І хоч він приділив мало уваги розгляду національної проблематики з огляду на свій професійний інтерес, та позиція його така: через політичну боротьбу М.Горбачов недооцінив національний фактор України, хоч дуже добре розумів значення цієї республіки для СРСР [23].

Характерною ознакою сучасного етапу розвитку вітчизняної історіографії національного питання є спроби наукового осмислення самого поняття національної ідеї, націоналізму. У цьому плані слід виділити монографію “Українська національна ідея і сучасність” за редакцією Г.Гончарука, де зроблено спробу висвітлити думки вчених щодо української національної ідеї, її концепції, історіографічного розвитку [44].

Імпонує розуміння націоналізму А.Свідзинським як потужної творчої сили, що надихнула націю на боротьбу за незалежність, за розбудову й закріплення держави. Не заглиблюючись в історію української націоналістичної думки, він розмірковував про саме поняття “націоналізм”, уважав, що перспективи стосунків України з Росією визначатимуться тим, чи зможе Росія порвати з імперським мисленням. “Геть від Москви – це не заклик до русофобії, це заклик повернутися до власних давніх цінностей”, – такий висновок зробив автор [42, с.12].

Слід виокремити солідну наукову роботу Я.Секо, котрий запропонував власне бачення таких проблем, як: формування в надрах радянського суспільства соціальної бази під упродовження звернувши зверху реформи, яка поступово перетворювалася в організовану опозицію; осмислення ролі національного руху в процесі боротьби за незалежність крізь призму внутрішніх суперечностей між його течіями; роль суверен-комунізму в українському націотворенні; значення національного руху для подолання згубних наслідків тоталітарного минулого. Він порушив проблему місця й ролі національної еліти в утвердженні державницьких ідеалів, обґрунтував власне бачення феномену національного руху, здійснив ретроспективний огляд його впливу на формування державницької ідеї українців, показав причини його піднесення в середині 80-х рр. [43]. Актуалізацію національного руху саме в цей час автор пояснив сприятливою зовнішньою політичною кон’юнктурою. Він окреслив шляхи розриву української еліти із центром і шукав причини націотворення саме в цьому середовищі адміністративної еліти. Автор проаналізував процес формування національного руху як сукупності трьох течій (національно-демократичної, інтегрально-націоналістичної і суверен-комуністичної) та еволюцію їх програмних засад із питань культури, освіти, релігії, економіки, екології, соціальної сфери крізь призму національного державотворення, також засудив радикальні методи національного державотворення.

Провідною лінією сучасної вітчизняної історіографії є намагання дослідників зосереджувати увагу переважно на політичному боці національного руху й державотворчих процесів. Ця політизація досліджень історії України 80–90-х рр. ХХ ст. створила її образ як країни, народ якої вважав головним своїм завданням здобуття державної незалежності, що, на наш погляд, не відбивало всієї багатоманітності національних процесів. Більшість питань розглядалася майже виключно з позицій національно-державницького руху. Усунення такої односторонності, яка в кінцевому підсумку спотворює образ минулого й породжує нові міфи, вимагає від українських істориків удосконалення методологічних підходів і дослідницького інструментарію з метою отримання більш об’єктивного знання про недалеке минуле.

Характеризуючи стан української історіографії з даної проблематики, зауважимо, що найвагоміші здобутки українських істориків відображені не лише у вигляді статей і текстів доповідей, а й у численних збірниках праць, монографічних виданнях. Але й цей факт, у свою чергу, вимагає узагальнення та систематизації існуючого вже,

досить помітного, історіографічного доробку. Тому стаття, сподіваємося, буде корисною для всіх, хто цікавиться вивченням історіографії національного питання в роки перебудови.

1. Антонюк О. В. Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан / О. В. Антонюк // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1999. – № 4. – С. 3–12.
2. Барладяну В. Ешафот для народів СРСР / В. Барладяну // Визвольний шлях. – 1990. – № 1. – С. 79–85.
3. Болюбаш В. Інвазія визвольного націоналізму / В. Болюбаш // Визвольний шлях. – 1988. – № 7. – С. 806–815.
4. Бритченко С. П. Деякі питання національних відносин на Україні / С. П. Бритченко. – К., 1990. – 48 с.
5. Вівчарик М. М. Національні відносини на Україні: нові явища і тенденції / М. М. Вівчарик, В. О. Солодзько // Україна 90-х: шлях до незалежності : зб. наук. ст. – К., 1992. – 109 с.
6. Горинь М. Запалити свічку у північній темряві (Міфи, реальність і наші завдання) / М. Горинь. – К., 1994. – 88 с.
7. Грабовський С. Державне утвердження України у другій половині ХХ ст. / С. Грабовський. – К. : Знання України, 2002. – 80 с.
8. Дзюба І. Співдоповідь / І. Дзюба // Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. – / [упор. Ю. Шаповал, Я. Паньків]. – К. : Дніпро, 2001. – Т. 9 : 1989–2001 рр. – 729 с.
9. Камінський А. На перехідному етапі. “Гласність”, “перебудова”, “демократизація” на Україні / А. Камінський. – Мюнхен, 1990. – 622 с.
10. Канцелярук Б. І. Актуальні проблеми національної політики в СРСР / Б. І. Канцелярук, О. В. Патоллай // УІЖ. – 1991. – № 4. – С. 20–29.
11. Караванський С. Про політичні трюки Москви / С. Караванський // Визвольний шлях. – 1988. – № 10. – С. 1228–1229.
12. Ковальський Б. П. Етнос і міжнаціональні стосунки на сучасному етапі в СРСР / Б. П. Ковальський // Етнополітична ситуація на Україні : матеріали круглого столу, присвяченого національним проблемам у республіці / ред. Ю. І. Римаренко. – К., 1991. – 94 с.
13. Кремень В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації / В. Кремень, В. Ткаченко. – К., 1998. – 446 с.
14. Крисаченко В. С. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / В. С. Крисаченко, М. Т. Степико, О. С. Власюк. – К. : НІСД, 2003. – 632 с.
15. Крупник І. І. Національна політика: наука і практика весною 1989 р. / І. І. Крупник // Визвольний шлях. – 1990. – № 10. – С. 1247–1255.
16. Кульчицький С. В. Україна і Росія: переваги і небезпеки “особливих відносин”. Роздуми історика / С. В. Кульчицький. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. – 113 с.
17. Курас І. Ф. Етнополітологія: запити життя і відповіді вчених / І. Ф. Курас // Політика і час. – 1992. – № 3. – С. 60–66.
18. Курас І. Ф. Українська державність: історія та сучасність / І. Ф. Курас. – К., 1993. – 224 с.
19. Лизанчук В. В. Завжди пам’ятай: Ти – українець! / В. В. Лизанчук. – Львів : Мальва, 2001. – 680 с.
20. Лизанчук В. В. Засоби масової інформації і духовне відродження України (Формування національних ідеалів та інтернаціональних почуттів) / В. В. Лизанчук. – Львів, 1990. – 68 с.
21. Лизанчук В. В. Засоби масової інформації про русифікаторську політику в Україні (Факти, документи, коментарі) / В. В. Лизанчук. – Львів, 1993. – Ч. 2. – 217 с.
22. Лизанчук В. В. Навічно кайдани кували: факти, документи, коментарі про русифікацію в Україні / В. В. Лизанчук. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, 1995. – 415 с.
23. Литвин В. М. Україна: політика, політики, власть / В. М. Литвин. – К. : Альтернативи, 1997. – 335 с.
24. Лук’яненко Л. Лихо народів, який утратив політичну незалежність / Л. Лук’яненко // Визвольний шлях. – 1989. – № 12. – С. 1495–1497.
25. Лук’яненко Л. Незнищенність / Л. Лук’яненко. – К. : Діокор, 2003. – 93 с.
26. Лук’яненко Л. Сповідь у камері смертника / Л. Лук’яненко. – К. : Нора-Друк, 2005. – 136 с.
27. Марчук В. В. Національно-демократичні традиції в державотворчому процесі України (друга половина 80-х – перша половина 90-х рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук / В. В. Марчук. – К., 1996. – 22 с.
28. Мечник С. До положення в СРСР і УРСР. М. Горбачов і національне питання / С. Мечник // Визвольний шлях. – 1989. – № 8. – С. 907–915.
29. Мечник С. З’їзд компартії України і 28 з’їзд КПРС / С. Мечник // Визвольний шлях. – 1990. – № 12. – С. 1433–1443.
30. Мечник С. Імперія тріщить / С. Мечник // Визвольний шлях. – 1989. – № 1. – С. 13–20.
31. Національні відносини в Україні у ХХ ст. : збірник документів і матеріалів. – К. : Наук. думка, 1994. – 585 с.

32. Національні процеси в Україні: Історія і сучасність : документи і матеріали : у 2 ч. / [упоряд.: І. О. Кресіна, В. Ф. Панібудьласка]. – К. : Вища школа, 1997. – Ч. 2. – 704 с.
33. Пилипенко О. О. Національно-демократичний рух в Україні (друга половина 80-х – початок 90-х рр. ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук / О. О. Пилипенко. – Донецьк, 2003. – 24 с.
34. Приходько Г. Труднощі державного відродження України / Г. Приходько // Визвольний шлях. – 1989. – № 12. – С. 1492–1494.
35. Прокоп М. Напередодні незалежності України. Спостереження і висновки / М. Прокоп. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто ; Львів, 1993. – 646 с.
36. “Про перебудову і кадрову політику партії”. Промова Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова на Пленумі ЦК КПРС 27 жовтня 1987 р. // Радянська Україна. – 1988. – 28 січня. – С. 3.
37. “Революційній перебудові – ідеологію відновлення”. Промова Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова на Пленумі ЦК КПРС 18 лютого 1988 р. // Радянська Україна. – 1988. – 19 лютого. – С. 2.
38. Римаренко Ю. І. Національна соромливість: сутність, причини, шляхи подолання / Ю. І. Римаренко // Етнополітична ситуація на Україні : матеріали круглого столу, присвяченого національним проблемам у республіці / ред. Ю. І. Римаренко. – К., 1991. – 94 с.
39. Рум’янцева А. Є. Відродження та розвиток національних культур в Україні 1988–1996 рр. (на матеріалах південних областей) / А. Є. Рум’янцева. – Одеса, 1997. – 56 с.
40. Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні (1950-х – початку 1990-х рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра істор. наук / А. М. Русначенко. – К., 1999. – 42 с.
41. Савельєв В. Л. Сучасні етнічні процеси в контексті конфліктології / В. Л. Савельєв, Л. П. Нагорна // УІЖ. – 1993. – № 9. – С. 3–12.
42. Свідзинський А. Це складне національне питання / А. Свідзинський. – К. : Вид-во О. Теліги, 1994. – 67 с.
43. Секо Я. П. Національний рух середини 1980-х – початку 1990-х рр. у контексті відродження української державності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук / Я. П. Секо. – Чернівці, 2005. – 20 с.
44. Українська національна ідея та сучасність / [за ред. Г. І. Гончарука]. – Одеса : Астро Принт, 1999. – 254 с.
45. Хмара С. Про політичну ситуацію і становище з правами людини / С. Хмара // Визвольний шлях. – 1991. – № 6. – С. 731–741.
46. Чорновіл В. Про національне питання / В. Чорновіл // Визвольний шлях. – 1988. – № 10. – С. 1230–1233.
47. Шевченко Л. А. Шляхи національно-культурного відродження / Л. А. Шевченко // Україна 90-х: шлях до незалежності : зб. наук. статей. – К., 1992. – 109 с.
48. Шевчук Ж. А. Мовна політика в Україні в кінці 50-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук / Ж. А. Шевчук. – Харків, 2001. – 20 с.
49. Шевчук О. А. Український національно-культурний рух (друга половина 50-х – початок 90-х рр. ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук / О. А. Шевчук. – Запоріжжя, 1998. – 20 с.

Much attention has been paid to analyzing scientific works of modern Ukrainian historians, which are wrote about national problems in USSR in 1985-1991. They told us about historiography situation in Ukraine, to devoting discoveries of national questions after independence.

Key words: M. Gorbachev, reorganization, USSR, republic, national revival, national questions, national policy, national processes, nation, ideology, historical science, historiography.

УДК 930.22

ББК 63.2

В. В. Бездрабко

З ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ КІНОФОТОФОНОДОКУМЕНТА В УКРАЇНІ

У статті зроблено історичний огляд основних здобутків українських дослідників у вивченні кінофотофоноводокумента. Розкрито історичні умови формування кінофотофоноводокUMENTОЗНАВСТВА НА ТЛІ ІСТОРИКО-ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИХ І СПЕЦІАЛЬНИХ ДОКУМЕНТОЗНАВЧИХ СТУДІЙ.

Ключові слова: документ, історичне джерело, кінофотофоноводокUMENT, кінофотофоноводокUMENTОЗНАВСТВО.

Документознавство – багатогранна дисципліна, пов'язана з провадженням документологічних студій і “споживанням” узагальнених висновків, абстрагованих значень на ґрунті конкретних спеціальних досліджень різних видів документів у безлічі контекстів. Ця наука має історичне коріння в кількох дисциплінах, що складають зміст, з одного боку, наук документально-комунікаційного циклу, а з іншого, – історико-джерелознавчого. Відтак відмінністю новітніх документознавчих розвідок є розмаїття ракурсів висвітлення наукових проблем, що майже завжди супроводжується неоднозначним сприйняттям інтелектуальним співтовариством.

Особливо гостро перед сучасними дослідниками постало питання співвідношення загального та спеціального документознавства. Не коментуючи розширення змісту й стан документології, який, на нашу думку, найвдаліше охарактеризував С.Г.Кулешов [49], зупинимося на спеціальному відгалуженні науки, орієнтованому на всебічне вивчення окремих видів документів. І хоч наразі науковці спільно тримаються думки про єдиний його конституційований вид – управлінське документознавство, утім на шляху становлення інших ланок спеціальної частини документознавства доцільно порушити питання історії дослідження в Україні й інших видів документів.

Лєвова частка новітніх носіїв інформації припадає на кінофотофонодокумент (далі – КФФД), що, як спеціальний вид документа, “претендує” стати об'єктом *кінофотофонодокументознавства*. Не зважаючи на велику “армію” прихильників такого підходу до виокремлення часткових випадків документознавства загалом і справедливості цього висновку, у новітній українській проблемно-тематичній історіографії відсутні узагальнюючі праці, що стосувалися б висвітлення історії студіювання КФФД. Ураховуючи актуальність документознавчої проблематики й необхідність заповнення існуючої наукової прогалини, спробуємо визначити основні віхи дослідження КФФД у вітчизняній науці, передусім, архівознавстві та спеціальних історичних дисциплінах, здобутки яких є найвагомішими.

Кожен дослідник історії вивчення КФФД неодмінно вказує на твори Г.М.Болтянського, О.М.Донде, Б.Д.Грекова, С.І.Бернштейна, які з'явилися ще в першій половині ХХ ст. і присвячувалися поверхневим міркуванням науково-популярного змісту щодо особливостей і значення кінофотофонодокументів. Хоч складно назвати перші праці серйозними ґрунтовними дослідженнями документів, утім згадка про них важлива для фіксації початку студіювання КФФД у джерелознавстві й історії мистецтва.

Справжній прорив у дослідженні КФФД настає в 1960–1980-х рр. Тематика досліджень помітно урізноманітнюється, виокремлюються основні дослідницькі напрями: критичний аналіз, класифікація документа, специфіка як історичного джерела, термінологія [35; 44; 50; 53; 62]. Зростання кількості публікацій пояснюється широким освоєнням різних типів і видів історичних джерел [54, с.9]. При цьому відзначають появу в ці роки навчальних посібників варіативного змісту, дисертаційних досліджень, наукових, науково-популярних видань тощо [59, с.75]. Більшість праць – це максимально узагальнюючі за формою та змістом різноаспектні огляди процесів кінофотофонодокументування, виявлення специфіки КФФД, методики його вивчення та користування як історичним джерелом. Окремим самостійним студіям передувало введення спеціальних розділів даної тематики в загальних працях різного формату, зокрема навчальних виданнях, чи при розгляді головних теоретичних джерелознавчих проблем, наприклад, класифікації документів. Принагідно можна згадати відомі курси джерелознавства історії СРСР М.М.Тихомирова, М.М.Черноморського, М.А.Варшавчика, В.І.Стрельського, у яких із-поміж інших видів джерел розглядалися кінофотозйомка та звукозапис, і перші спроби класифікувати ці види документів у загальному джерельному контексті [33; 34; 71; 72].

Першими вітчизняними тематичними студіями в досліджуваній проміжок часу називають альбоми фотодокументів під показовою назвою – “За владу Рад” (1957,

1967), підготовка яких передбачала належну репрезентацію фотографій з усіма ідентифікаційними ознаками [37]. Ідеться про описову статтю, основними позиціями якої стали: назва, тема зображення, автор, дата створення, місце зберігання. Окреслення кола необхідних для ідентифікації реквізитів фотодокументів було першим вітчизняним досвідом планованого вивчення джерел. Маргінальне становище дослідження КФФД в історичному джерелознавстві цього часу зумовило специфіку перших робіт, які мали емпірично-теоретичний характер і стосувалися переважно тематичних описів документів, що зберігалися в архівних фондах Центрального державного архіву фонофотокінодокументів (1944) (нині – Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г.С.Пшеничного), обласних державних архівах [31; 32; 41; 42; 63–65; 73]. Лише на початку 70-х рр. доповіді про КФФД як окремий об'єкт досліджень пропонуються до розгляду учасників конференцій [70].

Цим самим періодом датуються наукові публікації сучасної відомої дослідниці – кандидата історичних наук Л.П.Маркітан, для праць якої властиве розроблення загальної характеристики КФФД (ознаки, властивості, функції), ілюстрованої конкретним тематичним матеріалом [59]. Примітно те, що Л.П. Маркітан однією з перших серед вітчизняних науковців спробувала визначити переваги електромагнітного способу фіксації інформації, класифікувати кінофотодокументи та запропонувати для них узагальнюючий термін – “відеодокументи”. Оскільки традиційне розуміння змісту цього поняття не відповідає зробленій пропозиції, тому доцільно їй заперечити. Проте на позірному рівні виразно проглядає методично правильний підхід автора – орієнтування на зображувальну інформацію [60]. Праці Л.П.Маркітан з історії, теорії КФФД, організації різних форм роботи з ним ознаменували формування нового напрямку у вітчизняному документознавстві й джерелознавстві.

Упродовж 1970–1980-х рр. значно збільшується кількість документів, створюваних у сфері управління й науково-технічного документування кінофотозйомки, диктофонні, магнітофонні та відеозаписи. Виниклий у системі діловодства, виробничих процесів, наукових досліджень, слідчої практики та інших сферах, КФФД так само став об'єктом джерелознавства [46–48; 52]. Аналізуючи невеликий доробок розвідок про КФФД в управлінській сфері в контексті технічного документування, відомий російський джерелознавець В.М.Магідов відзначив основні їх концепти – організацію та технологію процесу, визначення видів і різновидів створюваних документів, призначення й можливості користування [54, с.82]. Ці випадки підкреслюють важливість КФФД для вдосконалення технології виробництва, наукової організації праці, підвищення ефективності документаційного забезпечення управління та інших цілей, а отже, і доцільність їх вивчення [54, с.82]. Відтак цілком закономірно виглядає розгляд кінофотофонодокументування в діловодстві на сторінках одного з найавторитетніших фахових видань – “Архіви України”.

Помітними були досягнення архівістів стосовно розроблення засад комплектування державних архівів КФФД, їх класифікації, технічних умов зберігання, експертизи цінності й відбору на державне зберігання, розроблення засобів інтелектуального доступу [29; 43; 45; 46; 66; 77]. Усього за досліджуваній проміжок часу в системі Головного архівного управління при Раді Міністрів СРСР було створено більше 20 нормативно-правових документів загальнодержавного значення, які впорядковували всі ділянки роботи з КФФД в архіві [54, с.44]. Провідними спеціалістами Головного архівного управління при Раді Міністрів були укладені аналоги союзних документів, адаптовані до специфіки архівних фондів [2; 3; 7–12; 19; 24; 26–28]. Пізніше, зі здобуттям Україною незалежності, творення власної нормативно-правової бази розгорнулося набагато активніше, що привело до зміцнення студіювань КФФД із позицій проведення науково-технічного опрацювання, описування, каталогізації, створення покажчиків

документів, розроблення технічних умов зберігання, втілення консерваційно-реставраційних заходів, класифікації документної інформації тощо [1; 4–6; 13–20; 23; 25].

Крім розроблення нормативно-правової бази, пов'язаної зі створенням, функціонуванням і зберіганням КФФД, слід указати на появу низки наукових публікацій із найактуальнішої теоретичної та науково-практичної проблематики. Багатою на загальні зауваження щодо характеристики КФФД виявилася розвідка відомого архівіста, історика-джерелознавця О.А.Купчинського “Розшифрування ранніх фотодокументів та їх описування в архівах і бібліотеках” [51]. Стаття надзвичайно цікава в постановочному плані, оскільки порушила актуальні питання вивчення фотодокументів, їх обліку, опрацювання, зберігання та використання в умовах двох інформаційних систем.

Визнаючи стан наукового розроблення фотодокументів в архівній, бібліотечній системах незадовільним, посилаючись на недостатнє розроблення загальних засад описування на нормативно-методичному рівні*, О.А.Купчинський піднімає питання про важливість формування фотосправ згідно “з історичною єдиною цілісністю, сформованою в межах фондоутворювача”, організацію окремої системи обліку фотодокументів, невідкладного описування фотографій, розроблення методики роботи з ними з урахуванням специфіки й особливостей першоджерел, створення апарату каталогів, фототек негативів, інших видів довідкового апарату.

Запропонована науковцем схема опису фотодокументів базувалася на аналізі їх змісту та форми. Основними позиціями опису стали: а) зміст зображуваного об'єкта, час виготовлення фотодокумента, його автентичність; б) зовнішні атрибутивні ознаки фотодокумента: розмір, колір, спеціальні друковані та рукописні написи на ньому, стан зберігання; в) дані про техніку (способи) виконання фотодокументів [51, с.22]. Додатковими елементами опису О.А.Купчинський називає відомості про джерело надходження фотодокументів до архівів і бібліотек, фондів чи колекцій, вказівку про опублікування [51, с.22–23]. Докладний аналіз змісту фотодокумента, на думку архівіста, має відбуватися з урахуванням усієї інформації, котру містить фотодокумент – підписів, монограм, ініціалів на фотознімках тих, хто зображений, і тих, кому належать ці фотографії; дарчих надписів, присвят, екслібрисів, штампів, відбитків родових печаток, замовних рукописних чи друкованих наклеюк тощо [51, с.22–23]. Публікація О.А.Купчинського продемонструвала комплексний підхід автора в дослідженні фотодокумента, ґрунтований на принципах історизму й об'єктивності.

Незважаючи на те, що в 1960–1980-х рр. КФФД утвердився як об'єкт дослідження, сама галузь кінофотофонодокументознавство залишалася маргіальною в межах ширшої дисципліни – документознавства. Неохоче виявлення інтересу до КФФД серед науковців-гуманітаріїв пояснюють трудністю оперування спеціальною технічною й технологічною підготовкою для роботи з ним, низьким рівнем матеріально-технічного забезпечення установ, які створюють і зберігають цей вид документів; переважанням цікавості до письмових джерел, що володіють більш відкритим доступом до інформаційного потенціалу.

Організаційний і когнітивний прорив у вивченні КФФД настає в 1990–2000-х рр. Модерна “зорієнтованість” історичної науки на розширення джерельної бази дослідницької діяльності актуалізувала дослідження різних видів джерел. Тому студіювання кінофотофонодокумента підтримується завдяки цілеспрямованій науково-дослідній діяльності Центрального державного кінофотофондоархіву України ім. Г.С.Пшеничного (далі – ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного), Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, відділу спеціальних історичних

* Нормативно-методичну, джерельну базу дослідження О.А.Купчинського склали “Инструкция по научно-технической обработке и каталогизации фотодокументов в государственных архивах” (М., 1957), праця Т.М.Девель “Материалы по технике ведения фотоархива при научно-исследовательских учреждениях” (М. ; Л., 1954).

дисциплін Інституту історії України НАН України. Упродовж цього періоду з'явилися різнопланові дослідження, які можна класифікувати за змістовою чи предметно-тематичною ознаками таким чином: історичні, теоретико-фундаментальні та теоретико-прикладні, науково-технологічні, а за жанрами видань – наукові, науково-популярні, нормативно-правові, довідкові [4; 36; 55–58; 67–69; 74; 75].

До першого блоку належать розвідки, присвячені загальній історії ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного та її окремим сторінкам. Найактивнішими розробниками історичних оглядів виступили О.М.Базанова, Н.М.Слончак, Н.М.Топішко, які порушили історію комплектування архіву та зберігання документів, особливості користування ними [31; 32; 69; 75].

Література довідково-бібліографічного змісту, що з'явилася завдяки старанням ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного, Державного комітету архівів України протягом останнього десятиліття, докладно зафіксувала основні наукові досягнення архівістів стосовно впорядкування КФФД, зокрема створення засобів інтелектуального доступу, спродукованих науковою обробкою документів, їх описом, розробленням типової інформаційної моделі [30; 38; 39; 42; 61]. Чільне місце посідають анотовані каталоги кінодокументів, підготовлені ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного, у яких подано інформацію про документи окремих історичних періодів за такою схемою: назва (мовою оригіналу), дата випуску чи зйомки (для окремих кіносюжетів), порядкове число кіножурналу, кількість частин, обліковий номер в архіві, назва кіностудії (повна або за офіційно прийнятим скороченням), прізвище, ініціали режисера (лише для фільмів), описова стаття, що містить анотацію, тобто коротку інформацію про подію та її учасників, місце, де вона відбувалася [68]. Порівнюючи каталоги КФФД останнього десятиліття з першими варіантами середини ХХ ст., відмітимо збільшення обсягу вторинної інформації, що докладно розкриває зміст і зовнішні характеристики документів.

Перші узагальнюючі статті про дисципліни, що займаються вивченням КФФД, з'явилися на початку 90-х рр. у відомому навчальному посібнику Інституту історії України НАН України “Специальные исторические дисциплины” (1992). КФФД було розглянуто не тільки як об'єкт історичного джерелознавства, але й як об'єкт самостійних історичних дисциплін – кінофотознавства та фонодокументалістики. Авторами статей виступили відомі розробники тематики – Л.П.Маркітан і Н.М.Слончак, які через історію кінофотофонодокументів продемонстрували накопичення знань про них і складання відповідних галузей. Ознаки, властивості, функції, класифікація КФФД, міждисциплінарні зв'язки лягли в основу стисло розкриття теорії дисциплін.

Не зважаючи на констатацію загальновідомих фактів і положень, поява окремих статей, присвячених кінофотознавству та фонодокументалістиці як спеціальним історичним дисциплінам, стала помітною подією, що увиразнилася в історії документознавства з декількох основних причин. По-перше, ствердженням належності цих галузей знань до історичних наук, а по-друге, визнанням їх конституційованості. І хоч наприкінці 2000-х рр. ці положення не розглядаються беззастережно та викликають більше негативної критики, аніж схвалення, проте варто позитивно поцінувати спроби розглянути дисципліни в історичному дисциплінарному контексті, порушивши, таким чином, проблему розширення наукового простору вивчення КФФД.

Наявність у відомому науковому проекті Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства Державного комітету архівів України – робочих зошитів “Української архівної енциклопедії” (2006–2007) статей, присвячених фото- і фонодокументознавству, робить спокусливим порівняльний аналіз з огляду на різницю в часі появи – 15 років. Тут ми не зустрічаємо понять кінофотознавство чи фонодокументалістика. Вони вкладаються в статті ширшого змісту – фонодокументознавство та фотодокументознавство (при відсутності статті про кінодокументознавство). Їх відрізняє стрункіший виклад інформації про зміст дисциплін, зокрема

термінологічне означення. Визначальним при цьому виступає переконання автора статей – Л.П.Маркітан у тому, що фонодокументознавство та фотодокументознавство є спеціальними історичними дисциплінами, які досліджують фото- і фонодокумент, як історичні джерела [57; 58]. Зміст дисциплін подається через історію фото-, фонодокументів, зокрема, способів фіксації інформації та її відтворення. Короткими заувагами про особливості форми та змісту фото-, фонодокументів як видів історичних джерел завершується теоретична частина статей. Утім і вона, на нашу думку, далека від досконалості. Так, твердження про абсолютну об'єктивність фотодокумента не витримує критики, а виклад принципів здійснення наукової критики обмежується “загальними принципами” аналізу історичного джерелознавства. Таким чином, очевидно, що автор “виводить” їх зміст, опираючись на джерелознавчі традиції, і мимохідь продовжує вважати фонодокументознавство та фотодокументознавство розділами *історичного* джерелознавства, а не документознавства. Зрештою, відгукуючись про наукову проблематику фонодокументознавства, Л.П.Маркітан зауважує, що та “знаходиться на початковому етапі і потребує пильної уваги та розробки відповідних методик дослідження” [57, с.178]. Відтак подібне ставлення до фото-, фонодокументознавства пояснюється дослідницею триванням становлення дисциплін. Тому підміна документознавства джерелознавством виглядає скоріше не як парадокс, а як спричиненість становищем галузей наукових знань на початку ХХІ ст. Правда, розвиток самого джерелознавства в 1990–2000-х рр. відзначається складністю, зумовленою інтеграційними процесами в середовищі не лише гуманітарних дисциплін, і фраза, кинута майже чверть століття тому В.В.Фарсобіним: “На питання, що є джерелознавство, відповідають по-різному” [76, с.11], залишається актуальною.

Важливе значення для конституювання кінофотофонодокументознавства мають теоретичні наукові студії Л.П.Маркітан і Н.М.Слончак. Постійний інтерес до КФФД зробив їх одними з найвідоміших дослідників спеціального виду документознавства. Передусім варто відзначити працю Л.П.Маркітан “Фонодокументи (джерелознавчий аспект)” [56], у якій розглянуто еволюцію звукозапису та вплив форми фіксації інформації на зміст документа. Проявляючи найбільший інтерес до фонопортретистики, Л.П.Маркітан прагне сконструювати методику аналізу людського голосу як виду звукозапису та встановлення суб'єктивних і характерних якостей особистості. Так само вчена вчиняє й у випадку кінопортретистики. Динамічний розвиток сюжету в кадрі дозволяє науковцю коментувати інформативність рухів для розкриття характеру дійової особи, узалежнюючи інтерпретацію історичного джерела від психологічних чинників творця та об'єкта запису, наслідуючи при цьому відомі джерелознавчі ідеї О.С.Лаппо-Данилевського.

Безперечно, слухні міркування щодо більших можливостей об'єктивної інтерпретації джерельної інформації завдяки вищій мірі її суб'єктивізованості стали важливим висновком для новітніх дискурсів у кінофотофонодокументознавстві. Разом із цим укажемо на неправомірне вживання понять “радіожурналістика”, “тележурналістика” чи “відеожурналістика” в розумінні історичного джерела [56, с.124], що спотворює значення носія інформації й специфічного виду суспільної діяльності, пов'язаної з продукуванням інформації та її розповсюдженням.

До досліджень тематичного змісту досліджуваного проміжку часу зарахуємо студії Л.П.Маркітан, що оповідають про кінофотофонодокументи періоду Другої світової війни, які зберігаються в ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного [55]. Поцінуючи окремі “літописи, написані світлом і тінню”, Л.П. Маркітан робить важливий висновок щодо можливого кон'юнктурного спотворення відеоінформації, що відбивається на мірі її об'єктивності. Цим самим історик порушує питання відносної достовірності кінофотофонодокументів, детермінованої суб'єктивною волею їх авторів [55, с.350].

Окремому виду документа – відеофонограмам присвячено публікацію Н.М.Слончак “Відеоменталістика як історичне джерело” [67]. Звукова та відеоінформація ототожнюються з відеодокументом, який виступає головним об'єктом дослідження короткої розвідки. Визначаючи особливості зображувальних, художньо-естетичних, звукових властивостей відеодокументів, автор відштовхується від зауваги про їх більшу достовірність, “адекватність” як історичних джерел інформації, порівняно з іншими видами документів, що забезпечується “демонструванням” історичних фактів, “прямим документуванням подій” [67, с.323]. Серед актуальних проблем вивчення відеодокументів як історичних джерел дослідник виокремлює їх класифікацію. Намагаючись розв'язати це складне питання, серед критеріїв диференціації називаються масштабність поширення чи розповсюдження (загальнодержавні, місцеві), жанрово-видова специфіка (документальні, науково-популярні), форма організації відзнятого матеріалу (фільм, спецвипуск, інформаційна програма, репортаж, телевізійна передача, концертна програма), формат запису, носій інформації, техніка виконання тощо.

Пропонована Н.М.Слончак схема класифікації відеодокументів страждає формально-логічними хибами. Так, види документів, названі згідно з поділом за формою організації відзнятого матеріалу, не завжди узгоджуються між собою через різний значеннєвий обсяг. Викликає заперечення некоректне вживання терміна “відеоменталістика” в розумінні сукупності відеодокументів, що унаочнює ще одну проблему кінофотофонодокументознавства, пов'язану з неусталеністю спеціальної лексики та “термінологічними вторгненнями” кіномистецтва. Проте, не зважаючи на окремі методологічні недоліки, праці Н.М.Слончак засвідчили постійність інтересу до тих питань спеціального документознавства, які складають теоретичні засади науки, сприяючи, тим самим, розвитку дисципліни.

Таким чином, упродовж другої половини ХХ – початку ХХІ ст. в Україні відбувається зародження кінофотофонодокументознавства як науки про особливий вид документа – кінофотофонодокумент. Утім, напевно чи можна говорити про повноцінне конституювання дисципліни. Хоч започатковані історичні, теоретичні, науково-методичні дослідження можуть скласти серйозне підґрунтя для успішного розгортання дальших спеціальних документознавчих студій.

1. Ведення опису фонодокументів магнітного запису: робоча інструкція / Держкомархів України. – К., 2000. – 24 с.
2. Инструкция по подготовке и проведению общей консервационно-реставрационной обработки фотонегативов в лаборатории обеспечения сохранности (ЛОС) фотодокументов ЦГАКФФД УССР / Главное архивное управление при Совете Министров УССР. – К., 1980. – 3 с.
3. Инструкция по профилактической перемотке фонодокументов на магнитной ленте / Главное архивное управление при Совете Министров УССР. – К., 1982. – 6 с.
4. Инструкция по организации работы с видеодокументами / Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР. – К., 1999. – 10 с.
5. Инструкция щодо ведення опису фонодокументів грамофонного запису / Держкомархів України. – К., 2003. – 11 с., [2] арк. дод.
6. Методика описання кінодокументів в монтажних листах і на каталожних картках : метод. рекомендації (другий перероблений і доповнений варіант) / Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України. – К., 1995. – 60 с.
7. Методические рекомендации по выявлению, учету, организации хранения особо ценных фонодокументов на магнитной ленте и созданию на них страхового фонда / Главное архивное управление при Совете Министров УССР. – К., 1982. – 13 с.
8. Методические рекомендации по выявлению, учету, организации хранения особо ценных фотодокументов и созданию на них страхового фонда / Главное архивное управление при Совете Министров УССР. – К., 1982. – 9 с.
9. Методические рекомендации по выявлению, учету, организации хранения особо ценных кинодокументов и созданию на них страхового фонда / Главное архивное управление при Совете Министров УССР. – 2-е изд. – К., 1982. – 14 с.

10. Методическое пособие по научно-технической обработке кинодокументов производства телестудий / Главное архивное управление при Совете Министров УССР. – К., 1968. – 14 с.
11. Методическое пособие по научно-технической обработке кинодокументов в ЦГАКФФД УССР / Главное архивное управление при Совете Министров УССР. – К., 1970. – 23 с.
12. Методичний посібник для обробки кінодокументів на 16-мм плівці / Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР. – К., 1967. – 7 с.
13. Методичні вказівки з підготовки до видання анотованих каталогів кінодокументів / Держкомархів України. – К., 2003. – 20 с.
14. Методичні рекомендації з науково-технічного оброблення фотоальбомів / Держкомархів України. – К., 2002. – 5 с.
15. Методичні рекомендації щодо створення іменного каталога на кіно-, відео-, фото-, фонодокументи / Держкомархів України. – К., 2002. – 4 с.
16. Норми часу і виробітку на основні види робіт з кінодокументами / Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України. – К., 1998. – 32 с.
17. Норми часу і виробітку на основні види робіт з фонодокументами / Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України. – К., 1999. – 23 с.
18. Норми часу і виробітку на основні види робіт з фотодокументами / Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України. – К., 1998. – 21 с.
19. Описання фотодокументів в описах і на каталожних картках : метод. рекомендації / Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України. – К., 1996. – 49 с.
20. Описування відеодокументів в описах зйомок : метод. рекомендації / Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України. – К., 2005. – 19 с.
21. Описування фонодокументів магнітного запису / Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України. – К., 1998. – 25 с.
22. Описування фонодокументів на каталожних картках : метод. рекомендації / Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України. – К., 1999. – 23 с.
23. Положення про порядок передавання кіно-, відео-, фото-, фонодокументів на постійне зберігання / Держкомархів України. – К., 2004. – 5 с.
24. Рабочая инструкция по организации работы по научно-технической обработке кинодокументов на 16-мм пленке производства Республиканской студии телевидения / Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР. – К., 1980. – 9 с.
25. Складання робочих карток на фонодокументи магнітного запису : пам'ятка / Держкомархів України. – К., 2000. – 6 с.
26. Схема классификации документной информации в систематическом каталоге кинодокументов / Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР. – К., 1985. – 96 с.
27. Схема классификации документной информации в систематическом каталоге фотодокументов / Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР. – К., 1985. – 104 с.
28. Схема классификации документной информации в систематическом каталоге фонодокументов / Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР. – К., 1987. – 5 с.
29. Андросова М. Е. О классификации кинофотофонодокументов в государственных архивах СССР / М. Е. Андросова // Сов. архивы. – 1988. – № 6. – С. 35–37.
30. Архівні установи України : довідник. Т. 1 : Державні архіви / Держкомархів України, УНДІАСД ; редкол.: Г. В. Боряк (голова) [та ін.]. – 2-ге вид., доп. – К., 2005. – С. 127–145.
31. Базанова М. М. Кінофотолітопис історії Києва / М. М. Базанова, Н. О. Топішко // Архіви України. – 1982. – № 2. – С. 30–40.
32. Базанова О. М. ЦДКФФА України: події і люди / О. М. Базанова // Архіви України. – 1998. – № 1/6. – С. 73–85.
33. Варшавчик М. А. Источниковедение истории КПСС : учеб. пособие / М. А. Варшавчик. – М. : Высш. школа, 1973. – 228 с.
34. Варшавчик М. А. Предмет и задачи источниковедения истории КПСС : учеб. пособие / М. А. Варшавчик. – К. : Рад. школа, 1967. – 276 с.
35. Евграфов Е. М. Кинофотофонодокументы как исторический источник : учеб. пособие / Е. М. Евграфов. – М., 1973. – 164 с.
36. Ємельянова Т. Використання архівної інформації кінодокументів періоду Другої світової війни у ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного / Т. Ємельянова // Студії з архівної справи та документознавства. – 2004. – № 11. – С. 11–19.
37. За владу Рад : альбом фотографій. – К., 1957 ; К., 1967.
38. Кінолітопис: анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів і кіносюжетів (червень 1945–1955) / упоряд.: О. І. Селіфонов, Н. М. Слончак, Н. О. Топішко ; Держкомархів України, ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. – К., 2002. – 486 с. – (Серія “Архівні зібрання України. Спеціальні довідники”).

39. Кінолітопис : анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів, кіно- і телесюжетів (червень 1956–1965) / упоряд.: Л. Б. Пількевич, О. І. Селіфонов, Н. М. Слончак, Н. О. Топішко ; Держкомархів України, ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. – К., 2002. – 624 с. – (Серія “Архівні зібрання України. Спеціальні довідники”).
40. Кінолітопис: Укр. РСР за 60 героїчних років, 1917–1977. – К., 1977. – 122 с.
41. Кінолітопис: Укр. РСР у Великій Вітчизняній війні Рад. Союзу 1941–1945 рр. – К., 1975. – 112 с.
42. Кінолітопис: Україна і Друга світова війна : анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів, кіносюжетів, спецвипусків (1939–1945) / Держкомархів України, ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. – К., 2005. – 181 с.: іл. – (Серія “Архівні зібрання України. Спеціальні довідники”).
43. Кобелькова Л. А. О классификации и фондировании кинофотофонодокументов и видеogramм ГАФ СССР / Л. А. Кобелькова, В. М. Магидов // Сов. архивы. – 1989. – № 7. – С. 11–23.
44. Кострикина О. В. Фотодокументы по истории космонавтики в СССР (1961–1965 гг.): источниковедческий анализ : автореф. дис. на соискание учёной степени канд. ист. наук / О. В. Кострикина ; ГАУ, Всесоюз. науч.-исследов. ин-т документоведения и архивного дела. – М., 1985. – 22 с.
45. Крюкова Л. Н. Вопросы источниковедческого анализа кинодокументов и комплектования ими государственных архивов / Л. Н. Крюкова, В. Ф. Рунге, В. Г. Фролов // Сов. архивы. – 1969. – № 4. – С. 41–49.
46. Кузин А. А. О некоторых вопросах экспертизы ценности и использования кинофотофонодокументов / А. А. Кузин // Сов. архивы. – 1976. – № 2. – С. 40–45.
47. Кузин А. А. Значение кино- фото- фономатериалов для истории науки и техники / А. А. Кузин, А. С. Федоров // Памятники истории науки и техники. 1984. – М., 1986. – С. 168–175.
48. Кузин А. А. Техническое документирование / А. А. Кузин, Н. Г. Филиппов. – М., 1973. – 168 с.
49. Кулешов С. Г. Документология як навчальний курс та наукова дисципліна / С. Г. Кулешов // Студії з архівної справи та документознавства. – 2006. – Т. 14. – С. 58–61. [Короткий виклад виступу на Міжнародній науково-теоретичній конференції “Актуальні проблеми державного управління та документно-інформаційного забезпечення апарату влади” (25–26 квітня 2006 р., м. Київ)].
50. Кунтиков И. Н. Кинофотофонодокументы в научных исследованиях / И. Н. Кунтиков // Вопр. архивоведения. – 1962. – № 12. – С. 55–59.
51. Купчинський О. А. Розшифрування ранніх фотодокументів та їх описування в архівах і бібліотеках / О. А. Купчинський // Архіви України. – 1978. – № 6. – С. 20–23.
52. Лившиц Я. З. Делопроизводство и техническая документация : учеб. пособие / Я. З. Лившиц, Н. Г. Филиппов. – М., 1981. – 234 с.
53. Листов В. С. Советское документальное кино 1917–1919 гг. как источник для исторического исследования (от Октября до национализации кинематографа) : автореф. дис. на соискание учёной степени канд. ист. наук / В. С. Листов ; ГАУ СССР, Всесоюз. науч.-исследов. ин-т документоведения и архивного дела. – М., 1968. – 23 с.
54. Магидов В. М. Кинофотофонодокументы в контексте исторического знания / В. М. Магидов. – М., 2005. – 346 с.
55. Маркітан Л. Кінофотофонодокументи про події Великої Вітчизняної війни (на матеріалах ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного) / Л. Маркітан // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та практики : збірка наукових праць та спогадів пам'яті відомого вченого-історика, доктора історичних наук, професора Володимира Олександровича Замлинського. – К., 2001. – У 2 ч. Ч. 1. – С. 342–352.
56. Маркітан Л. Фонодокументи (джерелознавчий аспект) / Л. Маркітан // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць та спогадів. – К., 1998. – Ч. 2. – С. 119–127.
57. Маркітан Л. Фонодокументознавство / Л. Маркітан // Українська архівна енциклопедія: Н-Я. Робочий зошит / Держкомархів України, УНДІАСД. – К., 2007. – С. 177–178.
58. Маркітан Л. Фотодокументознавство / Л. Маркітан // Українська архівна енциклопедія: Н-Я. Робочий зошит / Держкомархів України, УНДІАСД. – К., 2007. – С. 181–182.
59. Маркітан Л. П. Здійснення ленінського плану електрифікації на Україні в кінофотофонодокументах / Л. Маркітан // УІЖ. – 1969. – № 6. – С. 111–115.
60. Маркітан Л. П. Значення кінофотофонодокументів у пропаганді історичних знань / Л. Маркітан // УІЖ. – 1985. – № 1. – С. 77–84.
61. Національний архівний фонд України: засоби інтелектуального доступу до документів : довідник / упоряд. Н. М. Христова, В. В. Бездрабко. – К., 2002. – 167 с. – (Серія “Міжархівні довідники”).
62. Пушкарёв Л. Н. Источниковедческие проблемы кинофотофонодокументов / Л. Н. Пушкарёв // Сов. архивы. – 1968. – № 12. – С. 89–92.

63. Пшеничний Г. С. Кіно-фото-фонодокументи – на службу соціалістичному будівництву / Г. С. Пшеничний // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління. – 1960. – № 1 (39). – С. 17–21.
64. Пшеничний Г. С. Кіно-фото-фонодокументи на службі радянського народу / Г. С. Пшеничний // 3 історії архівного будівництва на Україні : зб. статей, присвяч. 40-річчю радянського архівного будівництва. – Х., 1958. – С. 70–77.
65. Рибалко О. Л. Архівні документи про життя і творчість О.П. Довженка (огляд фондів ЦДАЖР УРСР та ЦДКАФФД УРСР) / О. Л. Рибалко, В. І. Олєфіренко // Архіви України. – 1984. – № 5. – С. 28–41.
66. Розанова Л. О связи теории и практики в работе с фонодокументами / Л. Розанова // Сов. архивы. – 1989. – № 7. – С. 28–33.
67. Слончак Н. Відеодокументалістика як історичне джерело / Н. Слончак // Спеціальні історичні дисципліни: питання історії та методики. Ч. 5 / Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 10 : зб. наук. праць на пошану академіка НАН України В. А. Смолія : у 2 ч. – К., 2000. – Ч. 1. – С. 322–325.
68. Слончак Н. Підготовка до видання анотованих каталогів кінодокументів у ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного / Н. Слончак // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та практики : зб. наукових праць та спогадів пам'яті відомого вченого-історика, доктора історичних наук, професора Володимира Олександровича Замлинського. – К., 2001. – У 2 ч. Ч. 1. – С. 352–354.
69. Слончак Н. Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного – скарбниця історії / Н. Слончак // Студії з арх. справи та документознавства. – К., 2002. – Т. 8. – С. 281–287.
70. Солонинко В. М. V республіканська наукова конференція істориків-архівістів / В. М. Солонинко // УІЖ. – 1973. – № 2. – С. 154.
71. Стрельский В. И. Теория и методика источниковедения истории СССР / В. И. Стрельский. – К., 1976. – 486 с.
72. Тихомиров М. Н. Источниковедение истории СССР: учеб пособие / М. Н. Тихомиров. – М., 1962. – 480 с.
73. Ткаченко І. Інститут електрозварювання імені Є. О. Патона АН УРСР у фотодокументах / І. Ткаченко // Архіви України. – 1971. – № 4. – С. 91–94.
74. Топішко Н. Опис фотоальбомів з Празького Музею визвольної боротьби України, що зберігаються в Центральному державному кінофотофоноархіві України / Н.О. Топішко // Генеза. – 1995. – Ч. 3. – С. 144–146.
75. Топішко Н. О. Архів кінофотодокументів України / Н. О. Топішко // Енциклопедія сучасної України. – К., 2001. – Т.1 : А. – С. 701–702.
76. Фарсобин В. В. Источниковедение и его метод: опыт анализа понятий и терминологии / В. В. Фарсобин. – М. : Изд-во “Наука”, 1983. – 230 с.
77. Фесуненко И. С. О комплектовании Государственного архивного фонда Союза ССР кинодокументами и некоторых критериях их источниковедческого анализа / И. С. Фесуненко // Вопр. архивоведения. – 1962. – № 4. – С. 33–37.

The article gives historic overview of basic Ukrainian research findings in the field of cinematic photophonograph document studies. It reveals historic conditions of the cinematic photophonograph document studies against the background of historic source studies as well as the specialized document studies.

Key words: *document, historic source, cinematicphotophonographdocument, cinematicphotophonographdocument studies.*

УДК 394.

ББК: 63.

С. П. Боян

АГРАРНІ МОТИВИ У ВЕСНЯНО-ЛІТНІЙ КАЛЕНДАРНІЙ ОБРЯДОВОСТІ БОЙКІВ

На основі вітчизняної та зарубіжної етнографічної літератури й джерельної бази кінця XIX–XX ст. розглянуто обряди бойків, які пов'язані безпосередньо з аграрними відносинами у весняно-літній календарний період. Стаття присвячена систематизації традиційних обрядових дійств, що стосуються аграрних мотивів весняно-літнього календарного обрядового комплексу бойків. Виокремлено головні складові аграрних відносин.

Ключові слова: *обрядово-звичаєві дійства, жниварські обряди, хліборобські обряди, аграрні мотиви.*

Етнографічна наука впродовж свого розвитку найбільш повно висвітлила землеробський річний календар у радянський період, виходячи з марксистсько-ленінського розуміння праці як головного джерела матеріальних і духовних багатств людини. Дана проблема потребує подальшого вивчення серед сучасних вітчизняних етнологів, адже етнографічні праці М.Зубрицького [8], Ф.Колесси [10], О.Франко [25] тільки започаткували вивчення окремих аспектів аграрних мотивів у календарній обрядовості.

Монографічних досліджень і наукових публікацій із цієї тематики не існує. Названа тема ще не розроблена етнологами й етнографами. Проте слід зазначити, що тематики аграрних відносин у календарній обрядовості інших етнографічних груп України неодноразово торкаються сучасні етнографи. Наприклад, аграрні мотиви в календарній обрядовості поліщуків висвітлив К.Кутельмах [12]. Загальну характеристику аграрних мотивів у календарній обрядовості етнографічних груп Карпатського регіону подано в колективній праці “Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат” за редакцією С.Павлюка [7].

Мета дослідження – показати традиційні обрядові дійства, що стосуються аграрних відносин. Відповідно до мети поставлено завдання: з'ясувати, чому найбільше аграрні мотиви проявилися у весняний період, виокремити головні складові аграрних мотивів у весняно-літній календарній обрядовості бойків.

Зв'язок виробничих процесів і побуту з природними циклами склав основу календарної обрядовості, яку ще прийнято називати в етнографічній літературі аграрною. Оскільки народний календар певною мірою пов'язаний з ідеєю кругообігу часу, а саме – циклічністю сільськогосподарських робіт, тому весна вважалася як початок господарського року, коли оживає природа й розпочинаються сільськогосподарські роботи.

Виразно проявляються у весняному й літньому обрядових циклах традиційні звичаєві обрядові дійства: “заорювання”, “засівки”, “заявки”, “обжинки” тощо. Але відголоски звичаїв та обрядів із чітко вираженими аграрними мотивами деякою мірою спостерігаються й серед бойків, у яких переважав скотарський напрям основних господарських занять. Слід зауважити, що обрядово-звичаєві дійства були приурочені до певних церковних дат, у яких мотиви сівби й збереження рослин під час вегетації виступають у різних формах релігійно-містичних церемоній: в імітативній, вербальній, символічно-зображувальній.

Весняні обряди й свята насамперед були пов'язані з приходом нового господарського року. Прихильники аграрної теорії (Є.Анічков, Дж.Фрезер) убачали коріння народних обрядових дій і вірувань у землеробстві. Дух рослинності, який умирав

при посіві й воскресав у колосках нового врожаю, був основою багатьох весняно-літніх календарних обрядів [23, с.268]. Дослідник весняного народного календаря дохристиянського періоду митрополит Іларіон стверджував, що весняні хліборобські свята визначають народний календар, який був землеробським і хліборобським [17, с.265]. Таким чином, ритуальні дії для забезпечення врожайності посприяли виникненню вірувань і світогляду бойків.

Досліджуючи весняну обрядовість, відомий український етнограф С.Павлюк зазначає, що своєрідним перехідним періодом від зимового до весняного циклу було християнське свято Стрітіння (15 лютого), дієства якого були визначальним рубежем для початку тих чи інших господарських робіт і різних ворожін, пов'язаних із майбутнім урожаем. Подекуди на Бойківщині ввечері на Стрітіння ставили надвір миски із зерном: котре з виставленого насіння буде більше вкрите рососою вранці, те й сіятимуть, тому що дасть більший урожай [7, с.521].

У період “пущане” (запусти – тиждень перед Великим постом) у бойківських гірських селах простежуються риси аграрних мотивів. Жінки-господарки збиралися до однієї хати та влаштовували гостину – “бабське світло”, на яку чоловікам не дозволялося приходити. “Бабське світло” відзначали тільки заміжні жінки, котрі вели чимале господарство. Цього тижня вони майже нічого не робили по господарству, а весело гуляли. На такому гулянні співали різних пісень – жартівливих, застільних, коломийки. Вважалося, що чим довше жінки будуть гоститися, тим кращий буде врожай. Таке дієство послужило аналогією обряду “Колодія, чи Колодка”, який був поширений у той самий час на Поділлі й Поліссі [23, с.522]. Землеробський характер помітно спостерігається серед бойків і 14 березня – свято Явдохи (Євдокії), адже кожна господиня цього дня старалася посіяти капусту, вірячи, що вона вже більше не буде боятися морозів і дасть великий урожай [16, с.34].

Отже, як бачимо, аграрні мотиви були присутні в обрядово-звичаєвій сфері бойків Карпат ще в період ранньої весни (від свята Стрітіння до Благовіщення). На це вказують окремі елементи: аграрна символіка та дієства, приурочені до певних церковних дат.

Шанують на Бойківщині християнське свято Благовіщення (7 квітня) тому, що в цей день Господь благословив землю. За народними віруваннями, на Благовіщення відкривається небо, прокидається зі сну земля. До цього дня не можна було орати й копати землю, вона має бути недоторканою, як Діва Марія. У народі говорили: “До Благовіщення каменна зима. Як заgrimит, тогди здригаєсі землі і вже мож її рухати” [2, с.4]. Згідно з повір'ям бойків, земля від цього дня благословенна, а тому можна було починати веснування. З Благовіщенням пов'язаний обряд, який у народі називали “вдовиним плугом”. Це обрядодієство свідчить про народну гуманність, моральність і шляхетність, суспільні відносини серед простого народу. Саме в цей день сільські громади, зібравшись на віча, вирішували, хто й коли буде веснувати, тобто орати вдовам і сиротам. Адже здавна на Бойківщині існував звичай: першу весняну оранку розпочинати в тих родинях, де не було господаря, тобто у вдів і сиріт. Виконували таку важливу роботу толокою, тобто колективно й без оплати. Вважалося аморальним вчинком і було ганьбою, якщо хтось, знехтувавши звичаєм, раніше від удів розпочинав орати вдома.

На Бойківщині хліборобська весна починалася здебільшого на початку квітня, коли сіяли овес та ячмінь, адже ці посівні культури найбільш поширені в гірських місцевостях Карпат. Бойківське сільське населення вважало, що із середини квітня настає “рух”, “рухмань”, коли земля повністю прогривається й готова до засіву. У народі говорили: “Прийде рух – піде з землі дух” [24, с.166].

Як зазначає, Я.Рудницький, дуже цікаві в бойків обряди, пов'язані з майбутнім урожаем. Своєрідним селянським святом, яке супроводжувалося різноманітними

дієствами, був день першої весняної оранки й сівби, адже навесні польова праця розпочиналася саме такими роботами, які були пов'язані з молитвою, жертвою, заклинанням та очищенням [3, с.76]. Збираючись на першу оранку, господар брав із собою хлібину чи рештки святвечірнього “керечуна” (“васильника” в бойків), які прив'язував до ярма волів, потім частував їх під час короткого відпочинку [11, с.34]. Аналогічно робили гуцули, лемки й поліщуки. Під час проорювання першої борозни по полю розкидали яйця і хліб або клали їх у борозну. Цю жертву яйцем (крашанкою) виконували й під час першого засіву. Як залишки жертви сівач брав жменю насіння й кидав через поле, заплющивши очі, щоб не бачити куди летить насіння [3, с.76]. На Бойківщині перший вихід у поле супроводжувався також низкою обрядових дієств. Напередодні господиня готувала святковий сніданок, сідали гуртом за стіл, молилися, промовляли: “Щоб праця робилася і нива щедро засівалася, врожайлася”. Перш ніж господар вирушав у поле, господиня святоїванівською водою скроплювала чоловіка, воза, плуга, борони та коней, господар робив батогом знак хреста й зі словами “Вію в ім'я Боже” виїздив, а господиня, відчинивши ворота, благословляла: “Поможи, Боже, рано почати і рано скінчити!” [20, с.210]. Аналогічно промовляли, коли завершували першу оранку.

Не зважаючи на несприятливе географічне положення, бойки сіяли ярвину, під час чого простежується такий обряд: готуючи мішок із зерном, господар брав свячену воду, а також хліб, сіль, яйця. Усе це господиня завивала в “портку” (ляна скатертина) й клала під плуг між колеса. Перед початком роботи на ниві господар розстеляв скатертину на межі й викладав усе їство, хрестився й молився до сходу сонця, після чого від сходу сонця розпочинав сіяти. Сіяв уздовж скиб для того, щоб рівномірніше лягало зерно. Після завершення сівби господар розламував окрасць хліба на чотири шматки, оскільки поле було чотирикутної форми, і частував цим гостинцем коней. Окропивши ниву свяченою водою, молився й благословляв майбутній урожай. Такий ритуал означав забезпечення майбутнього врожаю від природних катаклізмів [1, с.7]. У цьому обряді головну роль відіграє особа, яка здійснює посів – сіяч. Від його особистості (бойки казали “легкий на руку”) залежало багатство врожаю. Сівбу, як правило, проводив господар, а хто не вмів, то винаймав собі доброго сівача в селі. На Гуцульщині характерною ознакою було те, що найчастіше засівала ріллю жінка [19, с.79].

Таким чином, сам процес засівання був надзвичайно складний і здійснювати таку роботу міг не кожен. Перш ніж розпочати сіяти зерно, сіяч з'їдав свячену проскуру, збережену ще з Благовіщення, а також в одному з кутиків “бесаги”, “сівальні” (мішок) зав'язував трошки свяченого зерна, проскури й свячену монету, що символізувало достаток і багатство [8, с.34–35]. Здійснюючи такий обряд, бойки вважали, що носієм щастя є не тільки сіяч, але й насіння, сповнене особливої благодаті. Перед посівом зерно скроплювали свяченою водою. На цей обряд господиня одягала кожуха “на лівий бік верхом” [2, с.4]. Подекуди на Бойківщині після засіву поля ярвиною господарі замовляли Службу Божу в церкві. Після неї знімали з дзвіниці дзвони й наливали в них воду. Цю воду освячував священник того дня, а люди її забирали із собою додому [20, с.210].

Обряд засівання, генетичний корінь якого сягає язичницьких вірувань, був відомий усім слов'янським народам тільки з різними варіантами супроводу. Радянський етнограф Ю.Куть доводив, що традиції новорічного імітаційного обряду оранки чи сівби були перенесені зі сфери весільної обрядовості [15, с.12].

Згідно з етнографічними дослідженнями на Бойківщині побутував звичай, коли господиня не повинна давати вогонь із хати в той день, коли починалися весняні роботи в полі, чи в день весняного заорювання, бо, за повір'ям бойків, це нашкодило б урожаю [4, с.216]. Аналогічно відбувалися обрядодієства й в інших регіонах Укра-

їни, але в дещо відмінному ракурсі. Наприклад, на Поліссі початок весняних робіт не обходився без ритуального печива – “хрестців”, “плуга” або “борони”. Ними в полі ділилися з тягловою худобою [12, с.207]. Також був дуже поширений перед сівбою звичай – обід із горілкою, після якого старший із членів родини з молитвою, щоб Бог уродив гарний урожай, починає сіяти, розсіваючи разом із насінням яйця (великодні писанки) та хліб (кусочки паски). Такий самий обід, як на Бойківщині, влаштовували сіячам після закінчення сівби й на Поліссі [3, с.76].

Найбільшим християнським святом напередодні весняних польових робіт була Пасха, під час якої проводилося багато аграрно-магічних дій. Елементи предметної магії проявлялися в тому, що в пасхальному кошику святили кусочки скла, зерно, дві картоплини. За переконанням бойків, скло відвертало бурю, град, а посаджені свячені картоплини оберігали поле від усякого лиха. Символічно-землеробський зміст мали зображення сільськогосподарських культур на крашанках. Писанки розкидали по грядках, щоб була гарна городина, і клали в гніздо квочки, щоб були здорові курчата [6, с.372]. Для збереження доброго врожаю писанки на свято Юрія котили по зеленій пшениці й закопували їх у землю. Свячені писанки були також оберегом житла від грому й вогню в бойків. Надзвичайне значення мала шкаралупа свяченого яйця, якій приписувалася магічна сила збереження землеробських плодів від черв'яків. Так, у бойківських селах Закарпаття її клали в город, сподіваючись, що це збереже городні культурні рослини від черв'яків, або під час садіння часнику шкаралупу закріпляли на двох паличках, уважаючи, що від цього часник “буде грубий, як яйце” [19, с.65]. Відразу ж після посвячення пасок, переважно чоловіки, поспішали з паскою якнайшвидше додому – хто раніше прийде, то довго житиме, буде щасливим увесь рік або найшвидше повеснує. На Бойківщині (закарпатська частина) вважали, що посіви будуть рости так само швидко, як біг господар із паскою додому [19, с.64]. У Богородчанському й Рожнятівському районах уважали, “хто з газд із паскою швидше прийде додому, тому все зерно швидше зійде” [22, с.111].

Надзвичайною особливістю відзначався на Бойківщині Великдень, особливо друга половина дня, коли біля церкви збиралися люди: молодь – на гаївки, діти – на ігри в писанки, жінки – спостерігали, а кожен господар чи хлопець обов'язково мусив дзвонити на церковній дзвіниці, щоб льон уродив такий довгий, як мотуз дзвона, або в кого була пасіка, то щоб бджоли роїлися. Дзвонили безперервно впродовж трьох днів [9, с.29]. Уважали, що після Великодня обов'язково треба садити картоплю, щоб родилася така велика, як паска, а також старалися до Великодня висаджувати городні рослини [2, с.11].

Аграрний характер бойків бачимо в деяких гаївках, які безпосередньо виконувалися дівчатами біля церкви й супроводжувалися імітацією оранки й сівби. У змісті багатьох гаївок звучать мотиви сівби, що підтверджує трудову теорію походження календарної обрядовості. Досить виразними є гаївки “Мак”, “Ой на горі лен, лен” та інші.

Чільне місце поряд із землеробством займало й скотарство, яке було розвинуто в бойків найкраще, адже тваринництво було основною формою господарювання. Це підтверджують численні обряди, пов'язані з першим вигоном худоби на Юрія (6 травня). Розвиток домашнього промислу й господарський уклад життя бойків найбільш висвітлила Ольга Франко (дружина Івана Франка). Вона писала: “Бойки не відзначаються хліборобським талантом. Їх земля переважно глиниста, кам'яниста, щербениста і малородюча” [25, с.219].

Попри безперечну скотарську спрямованість звичаїв свята Юрія в бойків певною мірою спостерігається й землеробський характер. Під час садіння городніх культур також здійснювали характерні ритуали, адже цей день був важливою віхою в сільськогосподарських роботах бойків. Уважали, що найкраще сіяти й садити культури

два тижні до Юрія: “Найліпша яр (посів) за два тижні перед Юрієм і два тижні по Юрію” [4, с.218]. На Юрія старалися вигнати вперше худобу на пашу вдосвіта, до схід сонця, “аби напиласі Юрієвої роси”. У народі говорили: “Юрієва роса, ліпша від вівса”, “Хочеш мати масла – треба, аби корова з росов пасла” [5, с.28]. Бойки вірили, що на Юрія цілющу силу має роса: нею промивали очі, коли боліли, та обличчя, якщо лущилася шкіра, коли боліла голова, теж мили в росі, а дівчата вмивалися в Юріївській росі, щоб бути гарними. На Юрія готували гостину – варені яйця, сир, сало й житній хліб. Це все та ще пляшку вина, закорковану кукурудзяним “кяхом”, господиня несла в поле пастухам, залишки їжі, які додому не брали, закопували в землю [2, с. 8].

Закінчення весняних польових робіт бойки Сколівщини (село Славське) відзначали своєрідним гулянням, яке проводили не всім селом, а тільки окремими гуртами. Свято проходило щороку в іншого господаря по черзі й у будь-яку неділю, вибрану хліборобами. Специфіка цього свята – особливий одяг, який був домашнього виготовлення й демонстрував достаток, культуру хатніх ремесел тощо. Це свято розпочинав господар, він бажав гарного врожаю з усього посіяного та посадженого [19, с.84].

З початком літа всі турботи в бойків Карпат були спрямовані на охорону посівів і пронизані окремими обрядодійствами, що були приурочені до окремих християнських свят літнього циклу, зокрема, Трійці (Зелених свят) й Івана Купала. Аграрні мотиви простежуються в широко розповсюдженому на Бойківщині звичаї клечати (замаювати) засіяне поле чи свої обійстя, щоб таким чином перешкодити злим силам або стихійним лихам. Щоб охоронити ниву від грози, бойки, як і гуцули, вдавалися до ритуалу: замаювали на Зелених свята поле гілками явора або ліщини, а на Івана Купала – гілками липи й польовими квітами. Тільки льон, коноплі чи капусту клечали завжди гілками верби або осики [27, с.215].

Охороні майбутнього врожаю повинні були посприяти обходи полів із церковною процесією. Залежно від місцевих традицій їх влаштовували в різні літні християнські свята. Так у селі Грабів Рожнятівського району обходи полів проводили на Зелених свята [1, с.7]. Траплялися випадки в селах Бойківщини, коли такий ритуал здійснювали на Благовіщення, Вознесіння, дев'ятий четвер після Великодня, або в день Святих апостолів Петра й Павла [7, с.524]. До певної міри аналогічний ритуал простежується й під час християнського свята Вознесіння Господнього (припадає на сороковий день після Великодня) на Звенигородщині, Слобожанщині. Так, наприклад, на Звенигородщині до свята Вознесіння пекли обрядове печиво “драбинки”, яке згідно з легендами допомагало піднятися Ісусові на небо. Люди цього дня виходили всією родиною на своє поле, узявши із собою “драбинки”, страви й горілку. Обходили тричі поле, дякували Богові, що дає ріст пшениці чи жита, і сідали скраю. Розстеляли в пшениці скатертину, ставили страви, хліб і горілку. Старший член сім'ї частував горілкою й рештки виливав на пшеницю, щоб на їхнє поле дощ падав. За цією трапезою вели розмови тільки про врожай, хліб, дощ. Поївши, усі вставали, хрестилися до схід сонця, дякували Богові, а залишки страв і хліб розкришували й кидали в пшеницю, промовляючи: “Божі пташечки! Визбирайте кришечки і пощечечіть перед Богом та випросіть у нього милосердного, для нас ласки” [23, с.284]. У гірських районах Карпат такі обряди цього дня не практикувалися, адже переважно побутовали ритуали скотарського характеру.

Після Зелених свят у бойківських селах починали готуватися до косовиці, яка була переважно колективна. Слід зазначити, що традиції колективної косовиці в Україні досить давні. Існували тимчасові, або сезонні, товариства косарів і правила прийому до них молоді. Так, хлопець, який навчився косити, міг бути прийнятий до парубочої громади. Ритуал косовиці проходив у такому ракурсі. Перед косовицею збиралися біля хати господаря, де господиня частувала паляницями та пирогами. Відправивши чоловіків у поле, їх жінки снідали з господинею, що означало “погладити

косарям дорогу”. Вони допомагали приготувати господині обід, який святково одягнена господиня вивозила в поле косарям. Під час обіду косарі бажали господареві, щоб дав Бог “на сіно гнійок, а на волики лойок”. Господар бажав косарям ведмежої сили та козиної спритності [8, с.46]. Після закінчення дня косовиці всі косарі ставали в ряд, виставляючи свої коси попереду, тричі їх заправляли, тобто гострили, кидали поперед себе на землю, хрестилися й промовляли: “Спасибі Богу за підмогу! Спасибі і вам, панам господарям, що день уробили й нікого не били”. Останні слова стосувалися правила, що отаман мав право покарати косаря – п’яницю чи ледаря. Для косарів влаштовували святкову вечерю – “косарку”, на яку сходилися не тільки косарі, але й їхні дружини та діти. Вечеря супроводжувалася піснями й танцями [23, с.288]. Аналогічною трапезою розпочиналася та закінчувалася “гребовиця” – згрібання сіна, яку переважно виконувала молодь. Після свята Івана Купала (7 липня) сільські бідняки йшли найматися на різні сезонні роботи. Петрів день (12 липня), як називали бойки, відзначався в деяких місцевостях Бойківщини як свято пастухів [18, с.299–300].

Серед землеробських обрядів літнього календарного циклу виділяються, насамперед, пов’язані безпосередньо з процесом роботи на полі: зі жнивими, молотьбою тощо. Порівняно з іншими регіонами України жнива в Карпатах розпочиналися дещо пізніше. Однак тут жнивварська обрядовість зберегла деякі аспекти дохристиянських торжеств, які припадали на пору збирання врожаю, фруктів та ін. У традиційному народному календарі вони приурочувалися до церковних свят Маковея (14 серпня), Спаса (19 серпня), Успіння Богородиці або Перша Матка (28 серпня). У цих трьох “Спасових днях”, як їх називали в народі, простежуються давні елементи, що вказують на зв’язок літньої обрядовості з осінньою. Про такий зв’язок нагадує нам і дво-частинна структура обрядового дійства, яка дійшла до нас у формі зажинок й обжинок. Вони не мали чітко визначеної дати й у різних місцевостях відбувалися по-різному, адже господарський уклад горян зазнавав певних ухилів.

Бойки, як і всі українські етнографічні групи, розпочинали жнивварський цикл зажинками, хоч, згідно з твердженнями сучасних етнологів, на Бойківщині мало залишилося сьогодні обжинкових обрядів і пісень. Як зазначає Ф.Колесса, коли вперше йшли жати, то обов’язково брали хліб, “скрутять жменю колосся, положать на хліб, а господар каже: Господи помагай!” [10, с.43]. Український дослідник хліборобської обрядової поезії слов’ян Ю.Куть трактує загальноукраїнський звичай зажинків як урочисте свято селян, до якого заздалегідь приготувалися, святково одягалися, навіть подекуди прикрашали себе квітами й у “легкий” (вівторок, четвер, субота) день йшли зажинати достигле збіжжя [15, с.26–27]. Здебільшого бойки, як і загалом усі українці, розпочинали зажинки відразу ж після свята Святих апостолів Петра й Павла (12 липня). Примітивні та малопродуктивні знаряддя праці (серп і коса), що використовувалися під час жнив, вимагали максимуму людської праці. Тому на жнива виходили всією сім’єю. Перший сніп мав нажати газда чи газдиня або хтось із багатших селян. Не дозволялося починати жнива бідному чи молодому, який не мав власного поля. Цим застерігалися від збідніння та злиднів, у народі говорили, “щоб не зійти на жебраки”. Також не повинна була розпочинати жнива хвора жінка [8, с.47].

На Бойківщині, як і в інших регіонах України, жнива завершувалися обжинками. Зокрема, бойки жнива розпочинали гуртом, з допомогою родичів і сусідів. Вийшовши із серпами в поле, ставали обличчям до схід сонця, перехрестившись і помолвившись, розпочинали жати. Дожинаючи ниву, з останніх стебел клали хреста, в’язали “бороду”, яку прикрашали квітами. Одночасно плели з колосся вінок до хати господаря ниви [7, с.525]. Так, у гірських селах Старосамбірщини безпосередньо в полі виплітали обжинковий вінок, який під час різдвяних свят займав почесне місце в хаті [14, с.86].

Крім обжинкового вінка, який урочисто приносили додому, у полі залишали жменю незжатих стебел, які зв’язували нитками й обкладали камінням, при цьому приспівували: “Ставим обороги мишам на залоги” [10, с.86]. Згідно з народними тлумаченнями, звичай залишати на полі жменю незжатої збіжжя для мишей чи горобців або щоб був наступного року гарний урожай насправді є залишками дохристиянських вірувань, коли предки також брали участь у жнивах. Виразніше цей момент спостерігається в обжинковому обряді Покуття та Полісся. На Покутті обжинкові віночки плели з будь-якого збіжжя, що дожинали, навіть гречки, гороху чи ріпака. Кожен вінок несла інша дівчина, яку на Покутті називали “молодою” або “княгинєю”. Вона вручала вінок господарю й бажала, щоб він дочекався сіяти, а жінці – жати. А потім господар частував усіх жінок. Вінок вішали на кілок у сінях і зберігали до весни, коли з нього розпочинали сівбу. Обряд обжинок уважався великим святом серед слов’ян та германських народів, адже спостерігається в усіх хліборобських країнах урочистий хід до оселі останнього снопа, завітчаного у формі вінка, хреста чи іншої форми. Ще Т.Шевченко в поемі “Наймишка” змальовує обжинкове свято й зазначає, що головна роль належала гарній дівчині “із золотим вінком пшениці на голові й розплетеною косою”, у руках у неї був серп і невеликий сніп жита чи пшениці, перев’язаний зеленою берізкою [26, с.271]. Таким чином, Т.Шевченко відзначив ідентичність обжинкового свята зі святом греків і римлян на честь богині врожаю та плодючості Церери (по-грецьки Деметри).

Під час цієї процесії співають обжинкових пісень і виконують певні обряди, які за своїм характером мають весільні мотиви. Між весільним короваем та обжинковим вінком простежуються тісні аналогії. Це безпосередньо спостерігається в обжинковому обряді, коли після закінчення жнив, сплівши обжинковий вінок, клали дівчині на голову й бажали, щоб швидше стала під шлюбний вінець.

По сусідству з Бойківщиною й Покуттям, на Гуцульщині, обжинкові звичаї майже не зафіксовані [13, с. 301]. Такі полісько-карпатські паралелі з аграрними мотивами характерні не тільки для літнього циклу, але й для весняних і зимових звичаїв та обрядів.

Закінчувалися жнива селянським обрядовим святом – “обжинками”, яке відзначалося напередодні християнського свята Преображення Господнього, або Спаса, (19 серпня). Як зазначає Я.Рудницький, деякі бойківські звичаї й обряди, пов’язані з польовими роботами, є дуже давні, наприклад, перший зжатиї сніп господиня несла в хату, щоб “хто не вкрав цілого збору”. А коли господар звозив із поля снопи, то перед “боїщем” (током, молотьбою) клав поперед коні замкнуту колодку, як вважали бойки, щоб “замкнути зуби всім мишам” і щоб не знищили зерна [20, с.210]. Подекуди колоски зі “Спасової бороди” чи віночки з жита або вівса святили в церкві на Маковея (14 серпня). Коли йшли сіяти перший раз озимину, то розкидали ці колоски по полю, щоб град не вибив посівів. Домішували свячене зерно до посівного, щоб був добрий урожай.

Літо в бойківському календарі обмежувалося святом Іллі (2 серпня), адже до цього дня треба було впоратися із заготівлею сіна, оскільки народне прислів’я відзначало: “До Ілля сіно і під корчем сохне, а по Іллю і на корчі не хоче” або “На Ілля до полудня літо, а по полудню вже осінь” [21, с.104]. Звідси найбільшою мірою аграрно-магічна функція проявляється в літніх святах жнив – обжинках і дожинках, які безпосередньо базувалися на вірі в те, що польові божества живуть в останньому снопі, тому звідси й священне до нього ставлення.

Отже, досліджуючи аграрні мотиви весняно-літньої календарної обрядовості бойків, можна виділити такі його складові або одночасно традиційні обрядові дійства: посів врожаю, з яким пов’язані обряди “першої борозни” чи “заорювання”, “засівки”; збереження врожаю у вигляді забобонно-магічної форми – супроводжувалося

ритуальними діями (дзвонили в церковні дзвони на Великдень, використовували писанки й шкаралупи свячених яєць, обходили поля із церковною процесією та ін.); збір урожаю – косовиця, “гребовиця”, обряд “зажинок”, обряд “Спасової бороди”, обряд “обжинок”. Така взаємопов’язаність народного, аграрного та церковного календарів свідчить про те, що етнографія народу багатоаспектна.

1. Науковий етнографічний архів Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, ф. 1, оп. 6, спр. 1. – 10 арк.
2. Науковий етнографічний архів Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, ф. 1, оп. 6, спр. 2. – 15 арк.
3. Білецький Л. Історія української літератури : у 3 т. Народна поезія / Л. Білецький. – Авгсбург, 1947. – Т. 1. – 328 с.
4. Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження [за ред. Ю. Г. Гошко]. – К. : Наукова думка, 1983. – 303 с.
5. Василечко Л. Шуткова неділя / Л. Василечко. – Брошнів, 1994. – 57 с.
6. Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. – 2-ге вид. – К. : Либідь, 2005. – 664 с.
7. Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат : у 4 т. [за ред. С. Павлюка]. – Львів, 2006. – Т. 2. – 812 с.
8. Зубрицький М. Народний календар, народні звичаї і повірки, прив’язані до днів у тижні і до рокових свят / М. Зубрицький // Записки у Мшанці Староміського повіту і по сусідніх селах : матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1900. – Т. 3. – С. 34–50.
9. о. Іжик С. Сміх крізь сльози / о. С. Іжик // Літопис Бойківщини. – 1973. – Ч. 1 (17/28). – С. 29–31.
10. Колесса Ф. Людові вірування в с. Ходовичах Стрийського повіту / Ф. Колесса // Етнографічний збірник. – Львів, 1898. – № 5. – С. 43–48.
11. Кирчів Р. Ф. Народні вірування і знання / Р. Ф. Кирчів // Бойківщина. Історико-етнографічне дослідження. – К., 1983. – С. 32–36.
12. Кутельмах А. М. Аграрні мотиви в календарній обрядовості поліщуків / А. М. Кутельмах // Полісся України. – Львів, 1999. – Вип. 2 : Овруччина 1995. – С. 207–211.
13. Кутельмах К. М. Календарна обрядовість / А. М. Кутельмах // Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження. – К., 1987. – С. 286–302.
14. Кутельмах К. М. Мандрівка вглиб віків (Прадавні елементи в зимовій обрядовості) / А. М. Кутельмах // Старосамбірщина. Альманах. – Львів, 2001. – Вип. 1. – С. 85–89.
15. Куть Ю. З. Хліборобська обрядова поезія слов’ян / Ю. З. Куть. – К. : Наукова думка, 1973. – 211 с.
16. Міщенко М. Народний календар / М. Міщенко. – К., 1995. – 126 с.
17. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу / Митрополит Іларіон. – К. : Обереги, 1992. – 424 с.
18. Охримович С. Петрикування в селі Корчин Сколівського повіту / С. Охримович // Матеріали до українсько-руської етнології й антропології. – Львів, 1929. – Т. 21–22. – С. 299–300.
19. Павлюк С. П. Народна агротехніка українців Карпат другої половини XIX – початку XX ст. / С. П. Павлюк. – К. : Наукова думка, 1986. – 170 с.
20. Рудницький Я. Із нових дослідів над нашими бойками / Я. Рудницький // Життя і знання. – 1935. – № 2. – С. 209–210.
21. Скуратівський В. Український народний календар / В. Скуратівський. – К. : Техніка, 2003. – 384 с.
22. Соколова В. К. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов / В. К. Соколова. – М., 1979. – 324 с.
23. Українська етнологія : навчальний посібник / за ред. В. Борисенко. – К., Либідь, 2007. – 400 с.
24. Українське народознавство : навчальний посібник / за ред. С. П. Павлюк. – К., 2004. – 570 с.
25. Франко О. Карпатські бойки і їх родинне життя / О. Франко // Перший вінок. Жіночий альманах. – Львів, 1887. – С. 217–230.
26. Шевченко Т. Наймичка / Т. Шевченко // Кобзар. – К. : Дніпро, 1985. – С. 270–283.
27. Schnaider J. Z zycia gorali nadlornickich / J. Schnaider // Lud. – Lwow, 1912. – № XVIII. – С. 210–226.

On the materials of the fatherland and foreign monographic literature and some sources of the final XIX – beginning XX century same aspects the ceremonies of boyks was reviewed, which are directly connected with agrarian relationship in spring-summery calendar period. This material is devoted to the analysis and systematization of ceremony-customary movements in calendar formalism of boyks. On the basis of component analysis the main agrarian motives.

Key words: ceremony-customary movements, stubble ceremonies, grain-grower ceremonies, agrarian motives.

УДК 39:639.2(477.83/.86)

ББК 63.3-7

М. З. Лицур, Н. М. Лицур

РИБАЛЬСТВО ЯК ФОРМА ОРГАНІЗАЦІЇ ДОЗВІЛЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ МІСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ГАЛИЧИНИ НА РУБЕЖІ XIX–XX СТОЛІТЬ (на прикладі І.Франка)

У статті на прикладі І.Франка розкрито роль рибальства як форми дозвілля української інтелігенції Галичини рубежу XIX–XX століть. Описано улюблені способи та знаряддя вилову риби, показано їх зв’язок із традиційними елементами матеріальної культури місцевого населення. Установлено, що рибальство відображалося у творчості інтелігенції та становило наукову цінність для неї.

Ключові слова: рибальство, міська інтелігенція, І.Франко, Галичина, дозвілля.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. значно зросла самоідентифікація української галицької інтелігенції. Завдяки діяльності цього прошарку активізувалося громадсько-політичне та культурне життя краю, підвищився рівень національної свідомості місцевого населення. Ці процеси були значною мірою відображені в науковій літературі. Проте поза увагою залишився інший бік життя української галицької еліти, особливо тієї її частини, що проживала в містах. Мова йде про її дозвілля, яке на фоні різних політичних та економічних проблем виявилось білою плямою.

Форми відпочинку від напруженої та важкої роботи в інтелігенції були різними. Найпопулярніші – поїздки в село, прогулянки в гори тощо. Уже там, далеко за межами міст, одні відпочивали від важкої праці, інші набиралися натхнення, а хтось знаходив собі різні заняття. Одним із таких було рибальство, яким особливо захоплювався І.Франко.

В історіографії дана проблема практично не висвітлювалася. Основна інформація міститься в спогадах культурних і громадських діячів кінця XIX – початку XX ст. Так, про риболовлю І.Франка тільки в опублікованих матеріалах є понад п’ятдесят згадок. Цим зумовлена опора на епістолярні джерела. Щодо праць наукового плану, то нещодавно з’явилася невелика стаття Я.Зеленчука [5].

Захоплення І.Франка рибальством можна проаналізувати в трьох аспектах, а саме:

- як форма дозвілля;
- науковому;
- економічному.

Загалом, пристрасть до риболовлі була завжди в родині письменника. Його брати – Захарій, що жив у Нагуевичах, та Онуфрій із Підгірок біля Калуша мали таке саме вподобання [26, с.456]. Сам І.Франко рибальством захопився ще в дитинстві. Причому він поступово набрався досвіду в уміліших рибалок, його ж ровесників. Так, у своїх спогадах із гімназійних часів І.Франко зазначав: “Із моїх товаришів, що визначалися особливим талантом до риболовства, згадаю Заславського, що йшов вище від мене в школі..., і Теодора Савулу, селянського сина з Опарів... Оба ті знайомі мали незвичайний талант ловити рибу руками. З Заславським я перший раз ходив до потоку за Тептюжем; там у глибоких вирах під корчами Заславський руками зловив кілька кленів, коли натомість я решетом, окрім дрібної риби, міг зловити ледве одного. В тім самім потоці Савула зловив руками під корчами двох величезних кленів, де я решетом не міг зловити ані одної рибки” [22, с.561].

З часом письменник став справжнім професіоналом-рибалкою. За словами його сучасника, учителя гімназії Г.Величка, І.Франко дуже добре розумівся, “де риба любить пересиджувати, в яку пору найлегше її зловити, й знав прекрасно всякі породи риб, життя їх, норони та звички” [2, с.292]. Свої знання він намагався передати власним

дітям. Навчав їх розпізнавати різні види риби, розповідав, як правильно їх ловити тощо. Для дітей прогулянки на риболовлю були дещо втомлюючими, оскільки батько вимагав від них повної тиші на березі річки [25, с.29].

У цілому, І.Франко віддавався улюбленому заняттю всюди, де бував на відпочинку чи в експедиції. Траплялося, що він спеціально відправлявся на риболовлю зі Львова. Географія місць, де письменник рибалив, тягнеться від річки Сян [19, с.530] до села Шидівці на Поділлі [11, с.251], від річки Скварява Нова біля Жовкви [14, с.433] до річки Серет на Буковині [3, с.497]. Він однаково любляв ловити рибу як у потічках і річках, так і в ставах.

Щодо способів риболовлі, то письменнику найбільше подобалися різноманітні сітки та саки, крім того, часто ловив руками, рідше вудкою. Він власноруч підбирав гирі до волока, поплавці, робив сачки, ятір, приладжував бовть [27, с.463]. Деякі знайомі І.Франка заставляли його за плетінням сітей [9, с.136–137; 8, с.301]. Є свідчення, що він використовував й отруту для риби [12, с.219].

На риболовлю письменник вибирався в будь-який період дня, інколи навіть після підвечір'я. Бувало, він так захоплювався, що міг рибалити цілий день аж до присмерку [3, с.497]. Як правило, І.Франко ловив рибу роздягнений або в сільській полотнянці, “бо ця одіж була найбільш до цього пригожа і вигідна” [25, с.29]. Рибалив письменник як наодинці, так і з помічниками (друзями чи селянами). Останнім відводилася роль загоничів або вони змушені були носити за ним кошик із рибою [18, с.239]. Часто за помічника була його дружина Ольга [16, с.114].

Щоб краще відобразити процес риболовлі, наведемо уривок спогадів громадсько-політичного діяча Л.Чикаленка, який, ще будучи студентом, їздив з І.Франком рибалити. “...Взявшись кожен за патику з свого кінця сітки, ми полізли у воду і як можна тихше, не чалапаючи по воді ногами, обходили прибережні кущі, кожен тримаючи долішній кінець патики похило від себе вперед і доторкаючись ним самого дна... По даному Франком знаку я, тримаючи сітку правою рукою, заходив вперед, коли куш траплявся нам справа, і, мінаючи його, простував до самого берега вище нього. Франко, тримаючи сітку лівою рукою, просто наближався до берега нижче куща і “бовтем” у правій руці бив з розмаху, як списом, у воду. Повітря, загнане широким отвором рогу, з гучним белькотом підносилось з самого дна калабані і полохало з-під куща рибу, що там таїлась”. Такий процес вимагав неабиякої зосередженості, уваги та взаєморозуміння, без чого все могло звестися нанівець: “Вся штука полягала в тому, щоби рибалкам не раніше і не пізніше того, як треба, піднести разом долішні кінці патикив себто долішній край цілої сітки на поверхню води і не дати сполоханій рибі вернутись під куш, коли вона вже доплила до сітки і наткнулась на неї пискком. Штука не мудра: треба тільки відчутти той момент, коли риба штовхне сіть і відразу відтяти рибі утечу. А тоді піднімаємо сітку патиками угору і з захопленням дивимось, що саме тріпочеться у нашій “гамаку” [28, с.418].

Виловлену рибу І.Франко приносив переважно додому. Інколи з товариством варили юшку на березі ставу [4, с.195]. Варто відмітити, що він використовував деякі методи приготування риби, які нині невідомі. Зокрема, І.Франко з дружиною сушили рибу на жердинах на березі річки над ялівцевим димом [15, с.129]. Цей факт яскраво відображає багатогранність матеріальної культури населення Галичини.

У самому процесі рибалення письменника наявний певний ритуальний характер. Це яскраво простежується в тому, що риболовлю він розпочинав словами “Поможи, Боже...” [20, с.221]. Крім того, зловивши рибу, І.Франко часто говорив різноманітні приповідки. Так, витягнувши з води плотицю, письменник казав: “Як тобі на ім'я? Ага, ти плотиця, а до того ще плідниця, іди си далі й гуляй, вода раєм є для тебе і ти шкоди не несеш”. Піймавши окуня, І.Франко промовляв: “Ти, лайдаку, ти підеш у мою паку, ти нікого не щадиш, ти всі риби пожираєш, життя нікому не щадиш”. А зловивши

щупака, говорив: “Ти, щупаку, ой ти, хруню, я ти зараз по голові всуну, ти всі риби пожираєш і нікого не щадиш, навіть брата ти вбиваєш, а паном ся називаєш, кінець життя тобі днесь” [17, с.46].

Окрім риби, письменник також любляв ловити раки. Йому були відомі два способи ловлі раків. Перший – на вудку, до якої як наживка чіплялася печінка чи печена на вогні жаба. При обережному підніманні вудки вгору підставлявся сак, у який падали раки, опинившись у повітрі [26, с.457]. Натомість уночі він ловив раків із допомогою смолоскипа. Вони вилзали на світло й тоді їх легко було схопити та вкинути до кошика [6, с.438].

Значимо той факт, що з риболовлю були пов'язані як приємні, так і трагічні епізоди життя І.Франка. Так, під час ловлення риби простудився, а згодом помер його друг Ф.Дергало [26, с.456].

І.Франко за життя мріяв мати власний ставок із рибою [13, с.374]. Однак ця мрія так і не була реалізована. Крім того, він у 1907 році мав намір домовитися про спорудження в Криворівні так званих засіків, з яких дуже легко ловити форель. Було навіть обговорено ціну їх побудови [3, с.497–498]. Проте ця справа не була втілена в життя.

Значимо, що займатися риболовлю на рубежі ХІХ–ХХ ст. було непростою й недешевою справою. На той час діяв закон про рибальство від 31 жовтня 1887 року. У ньому чітко регламентувалося право риболовлі, яке надавалося виключно власникам рибальських посвідчень [29, с.22]. Особі, яка не володіла цим правом, рибалити заборонялося. Дочка І.Франка А.Франко-Ключко залишила згадку, що батько був один раз спійманий жандармом під час ловлення риби. З того часу, як вона зазначає, він заздалегідь брав собі дозвіл на вилов риби [25, с. 29–30]. Проте такі дозволи видавалися за певну плату. Зважаючи на широкую географію рибальства письменника, мало ймовірно, щоб він завжди брав такий дозвіл.

Рибальство знайшло відображення й у творчості І.Франка. Зокрема, в оповіданні “Щука” висвітлено вилов риби з допомогою сітки [23, с.75–76]. Крім того, у творі “Як Юра Шикманюк брів Черемош” детально описується ловля головатиці, простромленою остю [24, с.456–457]. Так вдало передати цей процес разом із внутрішніми переживаннями риболова міг лише інший досвідчений рибалка.

Франкове захоплення рибальством переростало й у науковий інтерес. Під час подорожей, а також відпочиваючи в різних населених пунктах Галичини, письменник завжди цікавився, якими способами місцеве населення ловить рибу [11, с.238]. Недалеко у своїй статті “Наукова експедиція на Бойківщину” він дуже детально описав рибальські знаряддя, якими користувалися тамтешні селяни [21, с.96–97]. Зі своїм товаришем Ф.Вовком І.Франко цілими годинами розмовляв про різноманітні снасті й способи вилову риби, про стан рибальства в Добруджі та Наддніпрянській Україні [10, с.299]. Ця тенденція простежується й у його листуванні [7, с.38].

Письменника турбували й економічні проблеми розвитку рибальства в регіоні. Так, у 1916 році був прийнятий новий крайовий закон про рибальство. І.Франко відзначав його недосконалість і невідповідність для галицького селянства. Він мав намір через свого знайомого адвоката С.Барана новелізувати цей устав (внести зміни) [1, с.450]. Проте через брак часу цього так і не було зроблено. Зауважимо також, що будівництво вже згаданих нами засіків у Криворівні могло б сприяти збільшенню там кількості форелі.

Окрім І.Франка, рибальством захоплювалися й інші представники інтелігенції. Серед них – В.Гнатюк, Ф.Вовк, А.Павлик. Багато як світських, так і духовних інтелігентів мали власні стави (зокрема, адвокат І.Сохацький із Калуша, священник О.Пристаї із Трускавця). Проте саме постать І.Франка сприяла популяризації такої форми дозвілля серед даного соціального прошарку.

Отже, рибальство було одним із поширених видів відпочинку галицької інтелігенції. Займалися ним переважно на вакаціях, хоч траплялися й спеціально організовані поїздки на річку чи став. Характерною рисою такого виду дозвілля було розмаїття способів і знарядь ловлі риби (від вудки до складніших ятерів). Важливим є той факт, що представники інтелектуального прошарку, захоплюючись рибальством, цікавилися станом даного промислу в різних частинах Галичини. Важливу інформацію про цю складову матеріальної культури місцевого населення вони залишили у своїх спогадах, наукових і творчих працях. Усе це дозволяє, певною мірою, відкрити деякі аспекти проблеми побуту української міської інтелігенції Галичини, а також розвитку традиційного рибальства в даному регіоні.

1. Баран С. З моїх спогадів про Івана Франка / С. Баран // Спогади про Івана Франка. – Львів : Каменяр, 1997. – С. 440–452.
2. Величко Г. Спомини про Івана Франка / Г. Величко // Спогади про Івана Франка. – Львів : Каменяр, 1997. – С. 288–292.
3. Волянський О. Мої спомини про Івана Франка / О. Волянський // Спогади про Івана Франка. – Львів : Каменяр, 1997. – С. 491–501.
4. Гаврилик Р. Наш великий земляк / Р. Гаврилик // Іван Франко у спогадах сучасників. – Львів : Каменяр, 1972. – С. 194–196.
5. Зеленчук Я. Іван Франко: “Ловля риб – моя пристрасть” / Я. Зеленчук // Гуцульський календар. – 2008. – Вип. 13. – С. 76–77.
6. Зубрицький П. Іван Франко в Лютовиськах / П. Зубрицький // Спогади про Івана Франка. – Львів : Каменяр, 1997. – С. 437–440.
7. Книш І. Іван Франко та рівноправність жінки / І. Книш. – Вінніпег : Новий шлях, 1956. – 155 с.
8. Коцюбинський М. Іван Франко / М. Коцюбинський // Спогади про Івана Франка. – К. : Дніпро, 1981. – С. 300–301.
9. Кравченко У. Пісня і квіти для нього / У. Кравченко // Спогади про Івана Франка. – Львів : Каменяр, 1997. – С. 136–140.
10. Кузеля З. Із моїх споминів про Івана Франка / З. Кузеля // Спогади про Івана Франка. – Львів : Каменяр, 1997. – С. 296–299.
11. Лепкий Б. Іван Франко / Б. Лепкий // Спогади про Івана Франка. – Львів : Каменяр, 1997. – С. 229–255.
12. Маковей О. Із щоденника / О. Маковей // Іван Франко у спогадах сучасників. – Львів : Книжково-журнальне товариство, 1956. – С. 213–219.
13. Мочульський М. З останніх десятиліть життя Івана Франка (1896–1916) / М. Мочульський // Спогади про Івана Франка. – Львів : Каменяр, 1997. – С. 364–393.
14. Олесків-Федорчакова С. Із спогадів про Івана Франка / С. Олесків-Федорчакова // Спогади про Івана Франка. – Львів : Каменяр, 1997. – С. 433–437.
15. Попович К. Спомини про Івана Франка / К. Попович // Спогади про Івана Франка. – Львів : Каменяр, 1997. – С. 123–131.
16. Рошкевич М. Спогади про Івана Франка / М. Рошкевич // Спогади про Івана Франка. – Львів : Каменяр, 1997. – С. 108–118.
17. Спомини Петра Перегуляка про Івана Франка // Іван Франко у спогадах сучасників. – Львів : Каменяр, 1972. – С. 43–47.
18. Стефанік В. Про Івана Франка / В. Стефанік // Спогади про Івана Франка. – К. : Дніпро, 1981. – С. 238–240.
19. Филипчак І. Спомини про великого бойка (Івана Франка) / І. Филипчак // Спогади про Івана Франка. – Львів : Каменяр, 1997. – С. 526–530.
20. Флюнт З. Мої спогади про доктора Івана Франка / З. Флюнт // Іван Франко у спогадах сучасників. – Львів : Книжково-журнальне товариство, 1956. – С. 220–222.
21. Франко І. Етнографічна експедиція на Бойківщину / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – К. : Наукова думка, 1982. – Т. 36. – С. 68–99.
22. Франко І. Спомини з моїх гімназійних часів / І. Франко // Спогади про Івана Франка. – Львів : Каменяр, 1997. – С. 560–561.
23. Франко І. Шука / Франко І. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – К. : Наукова думка, 1979. – Т. 21. – С. 70–76.
24. Франко І. Як Юра Шикманюк брів Черемош / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – К. : Наукова думка, 1979. – Т. 21. – С. 424–472.

25. Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина. Спомини / А. Франко-Ключко. – Торонто : Ліга визволення України, 1956. – 132 с.
26. Франко П. Спогади про батька / П. Франко // Спогади про Івана Франка. – Львів : Каменяр, 1997. – С. 453–460.
27. Франко Т. Мої спогади про батька / Т. Франко // Спогади про Івана Франка. – Львів : Каменяр, 1997. – С. 460–465.
28. Чикаленко Л. Як ми з І. Франком ловили рибу / Л. Чикаленко // Спогади про Івана Франка. – Львів : Каменяр, 1997. – С. 416–418.
29. Ustawa krajowa // Nowicki M. O rybach dorzeczy Wisły, Styru, Dniestru i Prutu w Galicyi. – Kraków, 1989. – S. 6–27.

In this article on an example of I. Franko is opened a role of fishing as forms of pastime of the Ukrainian intelligency of Galicia of boundary XIX–XX of centuries. The authors described favorite tackles and ways of fishing, shown their connection with traditional elements of material culture of local population. It is shown, that fishery was displayed in creativity of intelligency, had a scientific interest for her.

Key words: fishing, town intelligency, I. Franko, Galicia, pastime.

УДК 39-037
ББК 63.3

М. Я. Бацвін

ТЕХНОЛОГІЯ ВИГОТОВЛЕННЯ ДОМОТКАНОГО ТА СУКНЯНОГО ПОЛОТНА НА ОПІЛЛІ В КІНЦІ ХІХ – 30-х рр. ХХ ст. (НА МАТЕРІАЛАХ РОГАТИНСЬКОГО Й ГАЛИЦЬКОГО РАЙОНІВ)

Головний вид діяльності населення Опілля на початку ХХ ст. був пов'язаний із виробництвом тканин для власного одягового, господарського й інтер'єрного призначення. Для технології використовувалися механічні ткацькі верстати двох типів: вертикальний і горизонтальний, куделі та веретено для прядіння ниток. На зміну куделі приходять прядка ножного приводу, яка значно полегшила процес прядіння.

Ключові слова: льон, полотно, ткацтво, Опілля.

У першій третині ХХ ст. промислова індустрія активно розвивалася. Серед галузей легкої промисловості текстильна промисловість вирізнялася значними темпами зростання об'ємів виробництва. Фабричні тканини все більше проникали у сферу щоденного побуту українців, що призвело до витіснення з ужитку домотканих виробів, а згодом і окремих видів тканин для одягу й інтер'єру. У зв'язку із цим різко скоротилися посіви льону, конопель, зменшилося поголів'я овець як сировинної бази для домашнього ткацького виробництва. Унаслідок цього селяни почали активно застосовувати фабричну бавовняну пряжу, що призводило до втрати технології виготовлення домотканого лляного та сукняного полотна для повсякденного вжитку. Основне завдання нині – на основі польових досліджень описати технологію виготовлення й дати відповідну характеристику.

Саме тому актуальність теми зумовлюється й тим, що на сьогодні проблема комплексного вивчення допоміжних промислів і ремесел на Опіллі в 90-х рр. ХІХ – 30-х рр. ХХ ст. залишається малодосліджена. У зв'язку із цим постала потреба вивчити й узагальнити знання про технологічні особливості виготовлення полотна й означити їх етнокультурну характеристику. Саме тому основне завдання бачимо в проведенні комплексного аналізу технології, виявленні технологічних прийомів, які побутували в населення Опілля історико-етнографічного району [2, с.30].

Основний масив джерельних матеріалів становлять польові матеріали, зібрані дослідниками Музею народної архітектури та побуту Прикарпаття впродовж 1999–2004 рр., який знаходиться на території Національного заповідника “Давній Галич”. Окремих праць, що присвячені проблемі дослідження, немає. Виняток становлять ро-

боти, в яких означена тема знайшла відображення через зріз інших історико-етнографічних регіонів України (Г. Горинь, Я. Грендиш, Ю. Гошко, О. Никорак, С. Сидорович). Загалом виготовлення полотна в домашніх умовах ще недостатньо висвітлено в етнографічній літературі. Окремі аспекти проблеми розкриті в часописі “Сільський господар” [1;7–11].

Головний вид діяльності кожної родини на початку ХХ ст. був пов’язаний із виробництвом тканин для власного одягового, господарського й інтер’єрного призначення.

На Опіллі виготовлення полотна розпочиналося з вимочування стебла. Льон вимочували як у стоячій, так і в проточній воді. Часом для цього використовували спеціальні ями глибиною 150–180 см. Стінки ям обкладали деревом або соломною, щоб льон не забруднювався. Для вимочування льону в річках використовували спеціальні клітки, у які накладали стебла для занурювання у воду. Досить часто просто набивали кілки й між ними закладали льон, щоб не зносила вода. Снопки після укладання прикладали камінням або деревом. Температура води при цьому мала сягати не нижче 12–13°C. Вода повинна була бути м’якою та чистою й не мати в собі багато заліза (жовта вода, маючи надмірний вміст заліза, спричиняла іржаві плями на майбутньому прядиві). Тонкий і ніжний льон вимочувався швидше, ніж грубий. Зелений льон, вибраний ще перед дозріванням, вимочувався за 5–6 днів, а пізніше вибраний – 8–14 днів. Існував ще й інший спосіб вимочування льону – росяний. Для цього краще підходили рівнинні та затишні місця. Стебла розстеляли на невисокій траві або стерні нетовстим і рівним шаром, щоб швидше вимокли. За теплої, вологої погоди та великих ранніх росах льон міг вимокнути за 3–4 тижні, а при сухій погоді більше ніж за 6 тижнів. Коли стебла з жовтого кольору змінювалися на сірий, брали кілька їх у руки й ламали. Якщо прядиво від луб’яної частини стебла добре відділялося, то льон готовий до просушування [7, с.182].

Терли льон для того, щоб відділити прядиво від луб’яної частини стебла – костриці, очищаючи тим самим прядиво. Найпростіший спосіб позбутися костриці терлицею. Решту костриці відділяють тріпанням. Тріпали льон об дошку або стовп, які мали бути гладкими. Після тріпання льон ставав чистішим, але мав у собі двоєке прядиво – тонке й грубіше. Для цього льон розчісували на дергівках. Чесаний льон сортували на довгий і короткий. Якісним прядивом вважалося прядиво світло-сірого кольору, яке мало однакову довжину та було очищене від костриці [9, с.210].

Аналогічним методом вирощувалися та оброблялися коноплі. Вони менш вибагливі до ґрунтів. На відміну від льону, коноплі мають чоловічі (літні, або білі) та жіночі (матірка, або осінні) стебла. Спочатку вибирали літні стебла, волокно з яких було ніжніше, в’язали їх у невеликі горстки й залишали на полі сушити. Посушені коноплі, як і льон, мочили у воді. Осінні коноплі, або матірку збирали восени, коли дозрівало насіння. Молотили на веретах за допомогою ціпа, як і льон. Процес вимочування матірки тривав дещо довше, ніж літніх конопель, через те що стебла були товстіші й температура води восени була нижчою, ніж улітку.

Наступний етап обробки прядива з льону чи конопель – підготовка до прядіння. Для цього його повільно розділяли, зволожували й навивали довкола куделі клубочком. Куделі були кількох типів: простішого виду куделі робили з тонкого стовбура з короткими сучками посередині [3, с.38]. При роботі його вставляли в спеціальний отвір у лавках. Прядіння ниток відбувалося з допомогою веретена – конусоподібної палички з потовщенням посередині. Виготовлялося воно з ліщини. Існували два типи веретена: довге й коротке. Для товстих ниток використовували довге та важке веретено, для тонких – коротке й легке. Веретено з напряденою ниткою називали починком. У давні часи до веретена прикріпляли пряслице – невелике грузило округлої форми (в основному з глини, дерева), яке одягали на нижній кінець веретена як перстень, щоб надати веретену обертальної сили [3, с.40].

У другій половині ХІХ ст. на зміну веретену приходять прядка, або куделя (кужіль, кужівка) з ножним приводом, що значно полегшило та прискорило процес виготовлення ниток, оскільки куделя приводилася в рух ногою. Випрядені нитки змотувалися з веретена або куделі на мотовило в мотки (мітки). Кожні три нитки рахували за одну чисницю, десять чисниць становили – пасмо, 20 пасом – півміток, два півмітки – міток (моток). Знятий із мотовила моток вимочували в теплій воді, потім прали й золили в зольницях. Зольниця являла собою велику бочку без дна, яку клали в цебер. Отвір зачинявся чопом. На дно бочки клали вівсяну соломку, а на неї – мотки, пересипані попелом. Зверху мотки також покривали соломною й заливали окропом, закриваючи зверху накривкою. Процес зоління тривав біля трьох діб. Ранком і ввечері мітки вибирали із зольниці, прали в проточній воді й зоління тривало далі. Вибілювалися мотки на сонці або краще на морозі, після чого (при потребі) їх забарвлювали в різноманітні кольори [3, с.43].

У селі Вербівці Рогатинського району витерте й вичесане прядиво складали в повісма “куклою”, інакше його називали ладінка. Ладінку намотували на куделю й прали за допомогою веретена. Веретено з пряденими нитками називали починком. З починка нитки мотали на мотовило в пасма, перев’язані пасемниками. Певна кількість пасем давала лікоть, пару, півтора, наміт, моток. Двадцять мотків чи ліктів або шість пар пряжі становили штуку (півштуки – це шість ліктів або три пари пряжі). Нитки з веретена змотували в клубки [3, с.49].

Для фарбування застосовували барвники хімічного й рослинного походження. Щоб одержати жовтий колір, використовували листя берези. Для забарвлення нитки моток разом із листям берези кип’ятили біля години. Після цього закріплювали колір, вимочуючи мотки в лужному розчині з березового попелу, унаслідок чого нитки отримували бронзово-жовтий відтінок. З допомогою кори вільхи одержували коричневі кольори. Зі звіробою добували червоний, ліловий, рожевий чи вишневий кольори. Листя конвалії давало темно-зелений колір. Жителька міста Рогатин Городецька Дарія Степанівна (1927 р. н.) згадує й інші барвники, а саме: лушпиння бобу, цибулі, ягоди, березову та дубову кору, пізніше стали застосовувати фабричну пряжу – заполоч, волічку, гарус [3, с.45]. Закріплювалися кольори натуральними кислотами (капустяним чи огірковим розсоллом), сироваткою. З появою хімічних, анілінових барвників натуральними барвниками почали користуватися менше.

Вівчарство на Опіллі не набуло такого великого розмаху, як на Гуцульщині, Буковині. Вовну на пряжу закупували переважно на базарах у с. Більшівці Галицького району [6, с.18], куди приїздили люди із сусідніх вищезгаданих районів, де збували товар, тому обробка вовни на досліджуваній території мала швидше локальний характер. Як і скрізь, перед стрижкою овець мили в проточній воді, а потім стригли. Навесні стригли старих овець, а влітку – ягнят. Вовну, одержану після стрижки, сортували за якістю й кольором, випарювали в бочках або цебрах протягом двох-п’яти годин, після чого перекладали в кошики, остаточно знежиривши її. Ще раз промивали в проточній воді, сушили, потім вичісували на дерев’яних гребенях чи металевих щітках. Відділяли довгі волокна від штиму. Штим вичісували на залізних щітках. Чесану вовну накладали на кужіль і прали, звичайно веретенном. Краща, більш м’яка, вовна йшла на пряжу, а з відчосу робили грубі тканини. Вовняну пряжу снували й ткали, після чого сукно збивали й валяли, поливаючи його водою (грубошерсте -холодною, а тонкорунне – гарячою). Грубе сукно били в ручних ступах або ночвах ногами. Були також сукновальні при водяних млинах, де його вибивали в ступах (валяли). Щоб сукно в ступах не збивалося, вовну перед тим двічі намочували в гарячій воді з луговим розчином. Після обробки сукно видублювали у відварі з вільхи, а потім обезжирювали, посипаючи попелом. Наступним процесом було фарбування натуральними чи штучними барвниками [6, с.28].

У другій половині XIX – на початку XX ст. на Опіллі, як і по всій Україні, застосовували два типи ткацьких верстатів – горизонтальний і вертикальний. Із спогадів М.А.Торган (с. Юнашків), вертикальний ткацький верстат кросна являв собою прямокутну вертикальну раму. До її верхньої жердки прикріплювали нитки основи. Щоб їх натягнути, знизу прив'язували глиняні або кам'яні грузила та засновували нитки на нижню раму – вал [3, с.44]. Такі верстати простої конструкції відомі із часів неоліту – 6–5 тис. до н. е. Дещо ускладнені конструкції кросен збереглися до наших днів. Горизонтальні верстати відомі з X–XIII ст. Найголовнішими їх частинами були два навої (на верхній намотується основа, а на нижній – готові тканини); підніжки, ремізки, човник, за допомогою яких робиться переплетення ниток основи й підткання; ляда з бердом, що регулюють рівномірні розміщення ниток основи й прибивають нитки підткання. Ширина берда становила 60–80 см. Майже в кожному селі були свої особливості в побудові, назві частин ткацьких верстатів. Сировина, з якої ткали полотна, якість, а також техніка ткання залежали від способу переплетіння двох систем ниток із допомогою різної кількості підніжок (від двох до шести) [3, с.46]. Найпростіше полотно робили на двох підніжках, а “саржеве” або “чиновате” переплетення зі скісними лініями – на трьох, чотирьох, шести підніжках. “Чиноватим” переплетенням ткали обруси, верети, рушники, лавники.

Окремо існував верстат для плетіння шлеїв: на раму натягували нитки – мотузки. Перебираючи їх мечиком – спицею (парні вниз, непарні вгору), робили рівчики й протягували поперек підткання, потім прибивали спицею. Усю роботу виконували пальцями за допомогою спиці або іглиці. Другий спосіб техніки ткання шлеїв був легший, технічніший: за допомогою шнура мечика чи прута піднімається або опускається цілий ряд ниток – мотузок (парних або непарних), утворюється зів-чин, куди протягували нитку – мотузок підткання і прибивали мечиком. Таким чином, технічно зів-чин утворюється спицею – перебиркою, механічно шнурком чи мечиком. Інша жителька села Юнашків – Клещ Текля Петрівна (1916 р. н.) – згадує про ткацьку дошку, на якій самостійно пряла пояси, крайки. На цьому цікавому, не зважаючи на його простоту, пристрої виконувався той самий виробничий процес, що й на складному ткацькому верстаті. Дошкою користувалися як у горизонтальному, так і вертикальному положенні. На вигляд вона схожа до широкого праника, в якому вирізано щілини, а посередині мечиків випалено дротом отвори – очка. Через щілини й очка протягували нитки основи, якими черговим рухом руки, вгору – вниз, утворюється рівчик і прокладається підткання. Прибивати нитку або ткати можна самою дошкою чи іглицею (терниця, самокішка) [3, с.45].

Конопляні, у свою чергу ділилися на плоскіні тканини (ткані з м'яких волокон – літніх конопель) та “матірка” – ткані з ниток осінніх конопель. Від якості волокон залежала назва полотен: “повстяне” – ніжне полотно з тонких волокон, “згрібне” – з волокон нижчої якості й грубих ниток і “клочане” – з найгрубших волокон [6, с.18].

Готові виткані тканини також піддавалися певній обробці, яка полягала в золінні, уже знайомому процесі, і вибілюванні на сонці протягом кількох днів. Після цього їх складали вдвоє, скручували на кругляк і “прасували” маглівницями доти, доки полотно не діставало полиску. Потім скручували в сувої. Сукно, як і полотно, теж міряли на “рифі” та сажні [4, с.21].

Отже, технологія виготовлення домотканого й сукняного полотна була надзвичайно важкою та клопіткою жіночою працею. Не зважаючи на цей важкий процес, тогочасний селянин не знав іншого способу виготовлення в домашніх умовах тканини. Трудність полягала в усьому процесі підготовки до прядіння, а також у самому прядінні. Отже, технологія домашнього ткацтва – прядіння ниток, фарбування їх у різні кольори, ткання на різних ткацьких верстатах із використанням цілої низки технічних прийомів була своєрідною й вимагала багато зусиль, умінь, особливого застосування специфічних для того чи іншого процесу способів. Матеріалом для виготовлення

тканини було лляне волокно, коноплі, овеча вовна, які потребували значних затрат жіночої праці. У 20–30-ті рр. XX ст. ремесло остаточно занепадає, але спогади старожилів дали змогу в даному дослідженні його відтворити.

1. Буряки, хопта в лені та боротьба з ними // Сільський Господар. – 1933. – № 8. – С. 115.
2. Етнографія України : навчальний посібник / С. Макарчук, Ю. Гошко, Р. Кирчів та ін. ; за ред. С. Макарука. – Львів : Світ, 1994. – 520 с.
3. Звіт етнографічної експедиції Національного заповідника “Давній Галич” за 1999 р. – 56 с.
4. Звіт етнографічної експедиції Національного заповідника “Давній Галич” за 2000 р. – 55 с.
5. Звіт етнографічної експедиції Національного заповідника “Давній Галич” за 2003 р. – 70 с.
6. Звіт етнографічної експедиції Національного заповідника “Давній Галич” за 2006 р. – 75 с.
7. Мочення лену // Сільський Господар. – 1933. – № 12. – С. 182.
8. Романенко А. Що треба знати про плекання лену / А. Романенко // Сільський Господар. – 1933. – № 7. – С. 210.
9. Тертя, тріпання та сортування лену // Сільський Господар. – 1933. – № 14. – С. 210.
10. Як скоро лен дозріває і зацвітає та коли й як його вибирати // Сільський Господар. – 1933. – № 10. – С. 149.
11. Як сушити й молотити лен // Сільський Господар. – 1933. – № 11. – С. 166.

The main activity of Opillya at the beginning of XX century was associated with the production of fabrics for their own clothing economic and interior appointments. For the technology used in mechanical weaning of two types: vertical and horizontal, and cotton spindles for spinning yarns. The regional cotton spinning wheel instead of delicate issues, which made the processes of spinning easier.

Key words: flax, linen, weaving, Opillya.

УДК 94(477.87)

ББК 63.3(4 Укр) 621

І. О. Стряпко

КРАЙОВЕ ТОВАРИСТВО “ПРОСВІТА” Й СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО ТЕАТРУ НА ЗАКАРПАТТІ У 20–30-ті рр. XX ст.

Важливу роль в історії Закарпаття 20–30-х рр. XX ст. відіграло товариство “Просвіта”. Завдяки його діяльності місцеве населення усвідомлювало себе частиною українського народу. У статті стверджується, що особливо успішною була театральна діяльність товариства, за сприяння якого було створено перший професійний український театр на Закарпатті. Презентуючи твори українських і світових драматургів українською мовою, театр сприяв формуванню національної свідомості на Закарпатті.

Ключові слова: товариство “Просвіта”, Закарпаття, театр, актори, драматургія, національна свідомість.

Крайове товариство “Просвіта” відіграло визначну роль у відродженні та розвитку української культури на Закарпатті в міжвоєнний період. Товариство від початку свого заснування вело боротьбу з негативними наслідками угорського панування. Для цього видавалися українські книжки та газети, поширювалася українська література, засновувалися хоріві колективи, створювалися музеї та бібліотеки. Проте особлива роль у процесі культурного відродження належала театру.

Найбільше проблема діяльності театру “Просвіти” знайшла своє відображення в праці Ю.-А.Шерегія [27] та працях Й.Баглая [2–11]. Але оскільки театр мав неабиякий вплив на формування національної самосвідомості, то ця тема, безумовно, потребує ширшого висвітлення.

Мета статті полягає у вивченні становлення професійного театру на Закарпатті та ролі в цьому процесі товариства “Просвіта”.

До 1919 року в Закарпатті професійного українського театру не було. Угорська влада вкрай негативно ставилася до будь-яких спроб культурного відродження краю.

Та й, урахувавши тотальну змадяризованість інтелігенції, серед освітян руську (українську) мову вживало лише 8 %, серед представників політико-адміністративного апарату й органів судочинства – 1,2 %, духовенства – 12 %, охорони здоров'я – 13 %, а зі 121 представника науки, культури, мистецтва й літератури жоден не розмовляв українською мовою [17, с.6–7]. Розвивати театральну справу не було кому.

Сприятливі умови для розвитку культури настали після Першої світової війни. Закарпаття, за Сен-Жерменським мирним договором, опинилося в складі Чехословаччини. Чехи, небезпідставно, побоювалися, що Закарпаття постійно знаходитиметься під впливом Угорщини. Відтак вони сприяли розвитку української культури, щоб послабити угорський вплив, а також запрошували емігрантів з України (Галичини й Наддніпрянщини) та Росії, щоб ними замінити місцеву, змадяризовану, інтелігенцію.

Перший аматорський гурток виник 25 грудня 1919 р. при “Руському культурно-просвітньому комітеті в Ужгороді”, засновником якого був Р.Стахура [15, с.18]. Майже одночасно подібний гурток виник і в Берегові – керівник М.Баланчук, диригент О.Бачинський. Цікаво, що обидва театральні гуртки майже одночасно здійснили постановку “Наталки Полтавки” (в липні 1920 р.) [3, с.31]. 9 травня 1920 р. було засновано крайове товариство “Просвіта”. Серед комісій, які діяли при “Просвіті”, була й комісія Аматорських драматичних гуртків, до котрої ввійшов театральний гурток, що діяв в Ужгороді. Тривалий час театральна справа була на аматорському рівні, оскільки “Просвіта” не мала ані коштів, щоб утримувати професійний театр, ані професійних акторів.

У липні 1920 р. в Ужгород приїхали 18 діячів “Української республіканської капели”, які організувалися в товариство “Кобзар” та їздили по Закарпаттю з концертами. Товариство “Кобзар”, окрім концертів, деколи давало й вистави. Так, у селі Ясіня і Рахові воно дало 5 концертів і 3 вистави “Наталка Полтавка” [16, с.122]. Невдовзі між драматичним гуртком “Просвіти” й товариством “Кобзар” почалася активна співпраця. Так, товариство “Кобзар” брало участь у виставах драмгуртка “Просвіти” 14 вересня 1920 р. “Ой не ходи, Грицю”, 28 жовтня в п'ятій дії “Ясні зорі”, 2 грудня при посвяченні “Дзвона Свободи” у виставі “Наталка Полтавка” [27, с.52]. Після спільних виступів серед діячів товариства “Кобзар” виникла думка про заснування сталого театру. Чеський уряд також хотів бачити сталий театр і готовий був виділити кошти для нього. Переговори між товариством “Кобзар” і “Просвітою” завершилися тим, що члени товариства “Кобзар” Л.Безручко, С.Безручко, М.Біличенко, О.Вахнянин, Р.Кирчів, Г.Кирчів, Н.Машкевич, О.Приходько, О.Приходько, М.Дніпрова-Приємська, М.Ращаківський, К.Ращаківська, Л.Татарів, М.Терпило, Я.Сім'янович, Н.Царгородська, К.Здрик-Трухла, І.Трухлий стали членами “Просвіти” [10, с.7]. Члени є вільні й можуть весь час посвятити театру. На пропозицію М.Творидла театр отримав назву “Руський театр” товариства “Просвіта” в Ужгороді [19, с.102].

Урочисте відкриття театру мало відбутися 8 січня 1921 р. Був організований спеціальний комітет. До відкриття театру “Просвіта” готувалася дуже ретельно: був створений оргкомітет у складі А.Волошина, М.Бращайка, В.Бірчака, О.Приходька, виготовлені спеціальні запрошення [9, с.27]. Але відкриття не відбулося через конфлікт між членами товариства “Кобзар” і “Просвітою”. “Просвіта” вважала, що засновником театру є вона, члени “Кобзаря” із цим не погоджувалися. Зрештою, компромісу було досягнуто й 15 січня 1921 р. відбулося урочисте відкриття театру. Виступаючи з нагоди відкриття театру, А.Волошин говорив: “Руський театр має бути храмом, котрий проповідує правду, чистоту звичаїв, благородні ідеали культурної життя, має бути школою, в котрій можна багато доброму навчитись, котра вказує на наші хиби і на способи, як маємо їх усунути...” [6, с.20]. Відкриття театру відбулося виставою “Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці”.

2 лютого 1921 р. було затверджено статут театру. Керувати театром мала Театральна комісія, що складалася з 5 членів: 3 членів від товариства “Просвіта” і 2 – від

театрального колективу [20, с.110]. До цієї комісії ввійшли А.Волошин, В.Бірчак, С.Клочурак – від “Просвіти” й О.Вахнянин, Р.Кирчів – від театрального колективу.

Режисерами театру були М.Біличенко та М.Дніпрова-Приємська, які чергувалися в постановках, а з 1 квітня 1921 р. – Б.Кривецький. Репертуар театру був представлений українською класикою, і лише 3 постановки: драма Трасека “Отець”, Марка Твена “Редактор Чикагського Хлібороба” й А.Чехова “Медвідь” були неукраїнськими [27, с.56–57]. Умови, у яких працював театр, були дуже тяжкими, актори до приходу М.Садовського не отримували платню за свою роботу і, щоб прожити, змушені були давати концерти як товариство “Кобзар”. Бракувало також костюмів і декорацій. Колектив театру складався виключно з українських емігрантів, оскільки серед місцевого населення взагалі не було акторів. Щоправда, деколи залучалися аматори для участі в масових сценах. Щоб виправити ситуацію, Б.Кривецький планував організувати літні театральні курси, на які б мали вступити всі ті, хто хотів організувати театральну справу на селі [27, с.60]. Проте курси обмежилися кількома лекціями.

У червні 1921 р. фонд президента Чехословаччини Т.Г.Масарика подарував 250000 корун на театр [21, с.137]. Відтак театр отримав кошти на реорганізацію. Очолити його погодився видатний український театральний діяч М.Садовський. Разом із ним прибули артисти, художники й драматурги: В.Іванова, М.Миленко, С.Черкасенко, О.Левицький [5, с.148]. Прибув до Ужгорода й М.Кричевський, який став першим художником-декоратором театру [8, с.4]. М.Садовський набрав трупу акторів із 20 чоловіків і 12 жінок. Актори театру уклали угоду з “Просвітою” й отримували платню за свою працю (в середньому 600 – 700 кч. на місяць).

Репертуар театру Садовського також був представлений українською класикою: “Запорожець за Дунаєм”, “Мартин Боруля”, “Наталка Полтавка”, “Нахмарило”, “Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці”, “Сто тисяч”, “За двома зайцями”, “Назар Стодоля” та ін. З неукраїнських грали лише одноактівки А.Чехова “Медвідь”, “Дачний Мученик”, “Освідчення” та М.Гоголя “Ревізор”. Працював театр так: 15 днів грали в Ужгороді, а 15 – їздили по провінційних містечках [12, с.170]. Критика одразу ж відзначила мистецьку гру М.Садовського та його акторів, зокрема, В.Іванової, О.Левицького, Н.Машкевич. Проте відчутною була нестача костюмів, декорацій і коштів. Оскільки ужгородська публіка не звикла до української вистави, а угорці та чехи не дуже охоче ходили, то, щоб утримати глядача, театр змушений був постійно давати прем'єри, а це, у свою чергу, відбивалося на якості гри. М.Садовського обережно критикували за те, що театр не оголошував наперед план вистав і репертуар. Деякі висновки М.Садовський зробив і невдовзі було оголошено півмісячний репертуар театру [27, с.81].

Та все ж у перший сезон роботи критика здебільшого схвально відгукувалася про театр М.Садовського. 19 грудня 1921 р. відбулося урочисте вшанування ювілею 40-річної театральної діяльності М.Садовського.

Протягом другого сезону роботи М.Садовського 1922/1923 рр. у репертуарі театру також переважала українська класика, але побільшало й іноземних авторів: М.Гоголь – “Ревізор”, Ю.Горст – “Земний рай”, Ф.Свобода – “Останній Мужчина”, “Ніж моєї жінки”, Шенгер – “Чортиця”, Квапіл – “Хмарки”, Ібсен – “Примари”, Блодек – “В студні” [27, с.91–92].

Критика й надалі відзначала високий мистецький рівень театру, але дедалі частіше критикувався репертуар театру, неодноразово зверталася увага М.Садовського на те, що потрібно ввести до репертуару європейську класику та більше музичних вистав [27, с.103]. Поступово інтерес до театру в Ужгороді спадав, але громадськість в інших містах радо вітала театр. Так, у Рахові глядачі влаштували Миколі Карповичу урочисте вітання. На виставу приїхали делегації з карпатських сіл. Вони подарували М.Садовському комплект гуцульського вбрання, топирець і сірий коц (ковдру) власного виробу

[12, с.171]. Гастролював “Руський театр” і в Празі, де отримав дуже схвальні відгуки від чеських діячів культури.

Умови роботи М.Садовського були дуже тяжкі. “Просвіта” не мала коштів, необхідних для утримання театру. Через їх відсутність була загроза того, що театр припинить своє існування, але в таких умовах допомагала чехословацька влада. Так, у травні 1922 р., коли стан справ театру погіршився, віце-губернатор Петро Еренфельд доручив Йозефу Пешеку, начальнику шкільного відділу, доповісти міністерству освіти про критичний стан театру й виплатити 436000 кч., сам Й.Пешек пообіцяв по внесенні прохання дати ще 40000 кч. на театр [22, с.175].

Зрештою, невдоволення М.Садовського умовами праці в Ужгороді, конфліктом усередині трупи, фінансові негаразди й ініціатива О.Приходька в постановці п’єси Ібсена “Примари” призвели до його відходу. Разом із ним театр покинули В.Іванова, Є.Черкасенко, Березовський, М.Авсюкевич-Березовська, М.Миленко, М.Кричевський, І.Сайко [27, с.104]. Цікаво, що гуцули з Ясіня направили свій протест до Головного Виділу (правління), “щоб не відпускати Садовського” [23, с.269].

На місце М.Садовського Головний Виділ запросив відомого українського театрального діяча О.Загарова, який на той час перебував у Львові. Разом з О.Загаровим в Ужгород переїхали талановиті актори М.Морська, Г.Совачева, Ф.Базилевич, диригент Ю.Гаєвський, Л.Гаєвська [7, с.28]. Вони суттєво зміцнили творчий склад театру та піднесли його мистецький рівень. О.Загаров був прихильником зовсім іншого театрального стилю, ніж М.Садовський. З його приходом відбулася докорінна зміна репертуару. На зміну творам української класики прийшли найкращі твори світових драматургів – Кальмана – Шенгера, Оффендора Стрінберга, Мольєра, Ібсена, Гольдоні та інших, що, звичайно, більше подобалося місцевій інтелігенції. Це дало змогу Ю.А.Штефану назвати цей період найкращим у діяльності театру “Просвіти” [27, с.109].

Театр спромігся утворити власний оркестр, який складався здебільшого із чехів [24, с.286]. Причому дехто з них зрікся своєї платні, щоб товариство могло закупити необхідні інструменти для оркестру.

Працював О.Загаров дуже успішно. Його постановки викликали зацікавлення серед інтелігенції, а критика досить схвально відгукувалася про театр. Він за короткий термін підніс місцевий театр в Ужгороді [18, с.53]. Хоч не вдалося вирішити проблеми з декораціями, костюмами, однак загалом відгуки про діяльність О.Загарова були схвальні. За 1924 р. театр дав 119 вистав, з них в Ужгороді – 98, 31 – по містах і селах Закарпаття [25]. В Ужгороді театр ставив твори світових драматургів, але по містечках і селах майже виключно показував українські побутові п’єси.

Крім того, “Просвіта” влаштувала драматичні курси для виховання майбутніх артистів, у яких брало участь 70 чоловік [25].

Проте невдовзі ситуація сильно змінилася. Чеські урядові кола почали з прохолодою ставитися до “Просвіти”, скорочували грошову допомогу театру. Губернатором Закарпаття став Антон Бескид – русофіл і запеклий противник народовецького руху. Театр лишився фактично без грошей, тому влітку 1925 р. О.Загаров залишив театр. Оскільки ніхто не хотів братися за директорство, Головний Виділ створив дирекцію з таких членів: Ю.Брашайко – голова, Ярослав Барнич – режисер опери й оперети, Микола Певний – режисер драми. Ця дирекція підпорядковувалася театральній комісії товариства “Просвіта” [27, с.141–142]. Дирекція продовжила лінію О.Загарова, тобто поряд з українськими авторами ставилися й твори зарубіжних авторів. Особливо подобалися публіці музичні постановки театру. Дуже вразив театр своєю постановкою “Фауст”, яка відбулася з великим успіхом. Цікаво, що угорські театри, які були в кращих умовах, не наважувалися ставити “Фауста” [27, с.149]. Проте стало відомо, що на сезон 1926/1927 рр. театр не отримає від держави жодної грошової допомоги (до того отримував 14000 кч. щомісяця). Було створено “Руський театр дружеств зареєстроване

з обмеженою порукою в Ужгороді” – товариство, яке мало збирати кошти на потреби театру. Дирекція, щоб обмежити витрати, вирішила зменшити чисельність трупи й відмовитися від музичних постановок. Тому в наступному сезоні склад трупи становив 20 чоловік (у попередні сезони 32–34 чол.) [27, с.159]. Не зважаючи на це, театр працював дуже жваво: за 1926 р. він відіграв 128 вистав, тобто в середньому по 14 на місяць, а в першій половині 1927 р. – 82 вистави, по 12 на місяць [1, с.35]. Причому працював театр здебільшого в провінції. Цікаво, що існувала думка ліквідувати “Руський театр” і дати концесію та допомогти “Східнославацькому театру” на все Закарпаття [27, с.160]. Щоправда, на такий крок чеська влада не наважилася.

У сезоні 1927–1928 рр. директором театру став Ф.Базилевич, а режисерами – Г.Совачева та М.Аркас. Збільшилася й акторська трупа. Ф.Базилевич зробив спробу пропорційно урівняти драматичний і співацький репертуари. Він писав: “Театр наш не прикований до одного місця, а мусить давати вистави і по інших містах, містечках і селах – отже, мусить при такій різноманітній публіці та смаках мати і різноманітний репертуар, і поважний, і веселий, і співочий, народний і європейський...”. Репертуар складався з творів українських і світових авторів. Театр мав успіх, особливо популярними були вечори мініатюр. Проте це не врятувало його від фінансових труднощів і невдовзі знов постала “перспектива” закриття театру. Новий сезон 1928–1929 рр. видався для театру дуже тяжким через брак коштів. До цього додалася хвороба Ф.Базилевича й від січня 1929 р. театром фактично керував М.Аркас.

У 1929 р. існувала надія, що театр буде збережено, і він (трупа нараховувала всього 10 чоловік: 5 жінок і 5 чоловіків) намагався справити присмне враження своєю грою. Але уряд не надав гроші театру, а “Просвіта” після зведення “Народного Дому” мала значні борги, та й сам театр мав борг півмільйона крон [26, с.84]. Відтак 1 січня 1930 р. “Руський театр” товариства “Просвіта” в Ужгороді припинив свою діяльність.

Закриття професійного театру не означало, що “Просвіта” відмовилася від ідеї сталого театру, але, зважаючи на фінансову скруту, товариство не могло витратити кошти на нього. Та все ж знайшлася людина, яка, не зважаючи на перешкоди, спробувала відродити професійний театр. Це був М.Аркас, якого В.Гренджа-Донський назвав найвизначнішим нашим актором і керівником театру після Садовського [2, с.183]. 1 березня 1931 р. між “Руським театром дружеств зареєстрованих з обмеженою порукою в Ужгороді” та М.Аркасом було підписано угоду, згідно з якою М.Аркас отримав право ставити вистави під фірмою дружества протягом 3 років, вести театр у “руським народнім дусі і річно давати найменше 50 вистав на території Підкарпатської Русі. Дирекція ж дбає про концесію для театру, добивається субвенцій від уряду” [13, с.15]. Усю відповідальність за грошовий стан театру (борг, якщо він буде) брав на себе М.Аркас. Відтак він створив трупу, до якої набрав навіть чехів, щоб уникнути критики, мовляв, на сцені лише емігранти. Гра акторів схвально оцінювалася критикою, особливо зважаючи на фінансовий стан і кількість акторів у трупі.

Репертуар театру складався з п’єс світових та українських авторів. Загалом за сезон 1931/1932 рр. театр відіграв 280 вистав. М.Аркас намагався дотримувати народний напрям театру. Тому “Запорожець за Дунаєм” із репертуару не сходив на провінції ніколи [27, с.229].

Щоб уникнути фінансового краху, М.Аркас удавався до різноманітних заходів: оголошував ювілеї видатних акторів, орієнтувався на провінцію, оголошував прем’єри, звертався по допомогу до уряду. Проте намагання М.Аркаса привернути увагу до українського театру виявилися марними. Справа в тім, що вже тоді урядові чинники готували плани створення “Карпаторусского театра”, а тому не підтримували намагання М.Аркаса [4, с.31]. Відтак, не маючи підтримки, театр занепав. Навіть деякі чеські часописи критикували таку політику уряду. “Lidovy poviny” зазначали: “На Підкарпатті постійний театр має лише угорська меншість... а де є слов’янський театр?

Театр був, доки цьому сприяли чеські урядові чинники, даючи допомогу для удержання театру товариства “Просвіти”. Були добрі режисери, директори й актори... Кривецький, Садовський, Загаров і інші... Під їх керуванням дав наш театр велику кількість різнородного репертуару, і то не лише своєї літератури, але й європейської” [27, с.247–248]. Відтак театр під керівництвом М.Аркаса занепав.

Ще одна спроба створення професійного театру пов’язана з діяльністю братів Юрія-Августина та Євгена Шерегіїв. Ще в 1927 р. у Празі “Союз підкарпатських руських студентів” створив драматичний гурток “Верховина” під керівництвом Ю.-А.Шерегія й режисурою М.Біличенка [11, с.44]. Гурток часто гастролював по Закарпаттю й завжди з успіхом. Протягом 1927–1930 рр. “Верховина” поставила 11 самостійних прем’єр, узяла участь у 4 спільних виставах. Влаштувала в Празі й Закарпатті 46 вистав [27, с.215]. Оскільки активні діячі “Верховини” завершили своє навчання в Празі й повернулися на Закарпаття, то 7 лютого 1931 р. Ю.-А.Шерегія заснував в Ужгороді “Драматично-музичний кружок “Веселка”. Новостворений гурток активно працював, а в разі потреби допомагав М.Аркасу. Проте невдовзі Ю.А.Шерегія переїхав учителювати у В. Бичків (Є.Шерегія учителював у Довгім) і гурток розпався.

У 1933 р. була організована поїздка пластунів на світове Джемборі в Угорщину, де вони мали значний успіх. У братів Шерегіїв з’являється ідея організувати драматичний гурток при “Пласті”. Такий гурток був організований у лютому 1934 р. Перші вистави в Тячеві та В. Бичкові пройшли з величезним успіхом, що ще більше заохотило членів гуртка до праці. Актори на проби з’їжджалися з усього Закарпаття за свої кошти, репетиції відбувалися в суботу й неділю, оскільки в понеділок аматори мали бути на роботі. Проби проходили в Хусті, Севлюші, В. Бичкові, Тячеві. Загалом у сезоні 1934/1935 рр. гурток дав 20 вистав.

У грудні 1935 р. драматичний гурток “Пласту” підписав угоду з філією “Просвіти” в Хусті й перетворився в “Нову Сцену” при філії “Просвіти” в Хусті. За всі фінансові питання відповідали особисто члени управи. Невдовзі театральна дружина виїхала на гастролі в Ужгород (2 лютого 1936 р.), де мала значний успіх. У день прем’єри ужгородський міський театр був переповнений [27, с.267]. Успіхи в Ужгороді та Хусті додали акторам наснаги, а критика, яка вказувала на їхні хиби, змусила працювати над собою.

11 березня 1936 р. розпочав свою діяльність “Земський Подкарпаторусский Народний театр” (ЗПНТ). Відтак у сезоні 1936/1937 рр. “Нова Сцена” змушена була конкурувати з ним. Ю.-А.Шерегія постійно наголошував, що “Нова Сцена” була єдиним українським театром на Закарпатті (ЗПНТ мав українську й російську секції). У 1936 р. “Нова Сцена” відіграла 72 вистави, покриваючи всі свої потреби виключно з прибутків [27, с.282].

Репертуар театру на сезон 1937/1938 рр. складався переважно з творів українських авторів. Щоб вирішити фінансові проблеми, Ю.-А.Шерегія домовився з М.Бращайком, що з 1 травня 1938 р. театральна трупа продовжить свою діяльність під фірмою “Руський театр Нова Сцена, реєстроване дружество з обмеженою порукою в Ужгороді” [27, с.291]. Угода містить пункт: “Управа “Нової Сцени” зобов’язується вести театр в українському дусі” [14, с.1].

У серпні 1938 р. розпочалися переговори між ЗПНТ і “Просвітою” щодо входження “Нової Сцени” як української секції до складу ЗПНТ. Відповідь братів Шерегіїв була категорична: “На Закарпатті живе український народ, не російський... то ж потребує тільки українського театру. А такий вже є” [27, с.305].

Сезон 1938/1939 рр. “Нова Сцена” розпочала в Ужгороді, але події довкола Мюнхенської конференції та кризи в самій Чехословацькій Республіці не дозволили розпочати сезон. Коли внаслідок Віденського арбітражу Закарпаття втратило Ужгород, а з ним театральний центр, Ю.-А.Шерегія скликав 2–3 та 7 жовтня 1938 р. наради із

членами театру в Хусті. А 1 листопада 1938 р. театр мав відновити свою діяльність як професійний театр. Він отримав нову назву – Український Державний театр. Тепер театр одержував допомогу від автономного уряду. Проте така його діяльність не була тривалою. 15 березня 1939 р. унаслідок наступу угорців на Карпатську Україну театр припинив своє існування.

Отже, завдяки зусиллям “Просвіти” вперше було засновано український професійний театр на Закарпатті. Театр презентував перед інтелігенцією та народом мистецькі досягнення інших українських земель і мав величезний вплив на становлення національної самосвідомості населення Закарпаття.

1. А. Д. Товариство “Просвіта” в 1926 и 1927 рр. (короткий звіт діяльності) // Народный иллюстрированный календарь “Просвіта” на переступный рік 1928. – Ужгород : Печатано в друкарни “школьной помощи”, 1928. – С. 33–38.
2. Баглай Й. Василь Гренджа-Донський про Миколу Садовського / Й. Баглай // Календар “Просвіти” на 1996 рік / за ред. П. Федаки. – Ужгород : Закарпатське крайове товариство “Просвіта”, 1996. – С. 183–186.
3. Баглай Й. Від перших аматорських драмгуртків до професійного театру / Й. Баглай // Науковий збірник товариства “Просвіта” в Ужгороді. Річник I (XV) / за ред. П. Федаки. – Ужгород : Закарпатське крайове товариство “Просвіта”, 1996. – С. 31–37.
4. Баглай Й. “Микола Аркас є наш...” / Й. Баглай // Із театром – сорок років (статті, рецензії, нариси). – Ужгород, 1997. – С. 29–33.
5. Баглай Й. Микола Садовський і закарпатський театр / Й. Баглай // Календар “Просвіти” на 1995 рік / за ред. П. Федаки, Й. Баглая. – Ужгород : МПП “Гражда”, 1995. – С. 148–150.
6. Баглай Й. На вівтар єдності українського народу (Промова о. Августина Волошина при відкритті “Руського театру” товариства “Просвіта” в Ужгороді 15 січня 1921 року) / Й. Баглай // Із театром – сорок років (статті, рецензії, нариси). – Ужгород, 1997. – С. 17–20.
7. Баглай Й. Олександр Загаров – визначний діяч “Руського театру” товариства “Просвіта” в Ужгороді (До 125 – річчя від дня народження актора й режисера) / Й. Баглай // Календар “Просвіти” на 2002 рік / за ред. П. Федаки. – Ужгород : 2002. – С. 28–30.
8. Баглай Й. Перший художник – декоратор “Руського театру” товариства “Просвіта” в Ужгороді (До 100-річчя від дня народження художника М. Кричевського) / Й. Баглай. – Ужгород, 1998. – 15 с.
9. Баглай Й. 75 років просвітянському театрові на Закарпатті / Й. Баглай // Календар “Просвіти” на 1996 рік / за ред. П. Федаки. – Ужгород : Закарпатське крайове товариство “Просвіта”, 1996. – С. 25–28.
10. Баглай Й. У вирі українського національного пробудження (До 115-ї річниці від дня народження видатного актора, директора і педагога в Карпатському краї Івана Трухлого) / Й. Баглай. – Ужгород : Гражда, 1999. – 23 с.
11. Баглай Й. Український театр “Нова Сцена” в Хусті / Й. Баглай // Із театром – сорок років (статті, рецензії, нариси). – Ужгород, 1997. – С. 43–46.
12. Василько В. Микола Садовський і його театр / В. Василько. – К. : Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1969. – 196 с.
13. Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО), ф. 72, оп. 2, спр. 31.
14. Там само, ф. 72, оп. 2, спр. 129.
15. Звіт із діяльності товариства “Просвіта” Подкарпатської Русі за чась одь 9 мая 1920 до 31 мая 1921. – Ужгородь: Уніо, 1921. – 36 с.
16. Й. Б. Українська пісня над Карпатами / Й. Б. // Календар “Просвіти” на 2000 рік / за ред. П. Федаки. – Ужгород : Закарпатське крайове товариство “Просвіта”, 2000. – С. 121–123.
17. Мазурок О. С. Юрій Жаткович як історик та етнограф / О. С. Мазурок. – Ужгород : УжНУ, 2001. – 292 с.
18. Нікеев В. Олександр Загаров і український театр / В. Нікеев. – К. : Мистецтво, 1960. – 88 с.
19. Протокол XV Засідання Головного виділу тов. “Просвіта” в Ужгороді дня 27 грудня 1920 : науковий збірник товариства “Просвіта” в Ужгороді. Річник V–VII (XIX–XXI) / за ред. П. Федаки. – Ужгород : Два кольори, 2003. – С. 101–103.
20. Протокол XVIII Засідання Головного виділу тов. “Просвіта” в Ужгороді дня 2 фебруара 1921 : науковий збірник товариства “Просвіта” в Ужгороді. Річник V–VII (XIX–XXI) / за ред. П. Федаки. – Ужгород : Два кольори, 2003. – С. 109–112.
21. Протокол II Засідання Головного виділу тов. “Просвіта” в Ужгороді дня 29 червня 1921 : науковий збірник товариства “Просвіта” в Ужгороді. Річник V–VII (XIX–XXI) / за ред. П. Федаки. – Ужгород : Два кольори, 2003. – С. 137–139.

22. Протокол XVIII Засідання Головного виділу товариства “Просвіта” дня 11. V. 1922 : науковий збірник товариства “Просвіта” в Ужгороді. Річник V–VII (XIX–XXI) / за ред. П. Федаки. – Ужгород : Два кольори, 2003. – С. 175–177.
23. Протокол XXVII Засідання Головного виділу тов. “Просвіта” в Ужгороді дня 7 юнія 1923 : науковий збірник товариства “Просвіта” в Ужгороді. Річник V–VII (XIX–XXI) / за ред. П. Федаки. – Ужгород : Два кольори, 2003. – С. 269.
24. Протокол XXXV Засідання Головного виділу тов. “Просвіта” в Ужгороді дня 24. VII. 1923 : науковий збірник товариства “Просвіта” в Ужгороді. Річник V–VII (XIX–XXI) / за ред. П. Федаки. – Ужгород : Два кольори, 2003. – С. 286–287.
25. Свобода, 15 январа 1925 р. Рочник XXIV. Число 2.
26. Товариство “Просвіта” за р. 1930 // Народний ілюстрований календар т-ва “Просвіта” на рік 1931. – Ужгород : Друкарня Свобода, 1931. – Річник IX. – С. 81–87.
27. Шерегій Ю.-А. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року / Ю.-А. Шерегій. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто ; Пряшів ; Львів, 1993. – 412 с.

The association of “Prosvita” played an important role in the new history. The creation of the professional Ukrainian theatre in the region becomes the main direction in its activity. The author asserts that the theatre activity of the association was very successful and with the help of it the first professional Ukrainian theatre in Trans-Carpathia was created. Presenting the composition of Ukrainian and word dramaturges in Ukrainian language. The theatre favoured the development of national consciousness in Trans-Carpathia.

Key word: association of “Prosvita”, Trans-Carpathia, theatre, actors, dramaturgy, national consciousness.

**УДК 94 (477):94(476) “1992 – 1995”
ББК 63.3 (4Укр)+63.3 (4 Біл)**

О. К. Бориняк

СТАНОВЛЕННЯ ПОЛЬСЬКО-БІЛОРУСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ВЗАЄМИН (1992–1995 рр.)

У статті розглянуто проблему становлення польсько-білоруських політичних взаємин у 1992–1995 рр. Розкрито зміст основних двосторонніх договорів, підписаних між республіками у вказаний період. Проаналізовано проблемні аспекти співпраці, які безпосередньо впливали на розвиток міждержавної взаємодії.

Ключові слова: польсько-білоруська міждержавна взаємодія, двосторонні угоди, закордонна політика, польська східна політика, офіційна зустріч.

Геополітичне та геостратегічне становище Польщі в Центрально-Східній Європі й після розпаду СРСР залишалося складним. Окрім того, продовження трансформаційних процесів у середині країни перешкоджало активній діяльності Республіки Польща (РП) на міжнародній арені. Ситуація, у якій опинилася РП на початку 1992 р., вимагала від міністерства закордонних справ (МЗС) РП застосування так званої “обхідної” тактики. У зв’язку із цим особливої ваги набувала активізація східного вектора закордонної політики Польщі. Власне, від того, як РП вдасться налагодити двосторонні відносини зі своїми східними сусідами, залежало її майбутнє в європейській спільноті. Відтак питання становлення традиційно складних і непрогнозованих політичних взаємин із Білорусією мало для РП стратегічний характер.

Нещодавні парламентські вибори 28 вересня 2008 р. у РБ, які спричинилися до перегляду політики Європейського Союзу щодо Білорусії, надають темі дослідження особливої актуальності. У даному контексті дослідницьку цікавість становить вивчення й узагальнення проблеми становлення польсько-білоруських політичних взаємин у 1992–1995 рр, оскільки саме в цей період було закладено документально-правову базу польсько-білоруських відносин.

Метою дослідження є висвітлення процесу встановлення польсько-білоруської політичної взаємодії, а також аналіз цілого ряду факторів, що впливали на двостороннє співробітництво.

Зацікавленість темою становлення польсько-білоруських політичних відносин знайшла своє відображення в працях здебільшого польських і білоруських науковців. Однак на сьогоднішній день ще немає комплексного монографічного дослідження, що свідчить про недостатнє вивчення проблеми. Проте з-поміж ряду робіт на особливу увагу заслуговують праці та статті польських дослідників К.Малака [22], П.Фоліговського [12], Х.Глоговської [14], А.Ходубського [13] та М.Столярчука [26]. Натомість у білоруській історіографії дана тема частково розглянута в статтях В.Карабалевица [19], А.Ванина [2] і Б.Хмялінського [4]. Слід відзначити, що проблема дослідження стала об’єктом наукових пошуків і західних науковців. До найбільш помітних постатей можна віднести провідного аналітика Держдепартаменту США С.Буранта [9], а також професора Сльського університету Т.Снайдера [35].

Польсько-білоруське політичне співробітництво в 1992–1995 рр., на наш погляд, умовно можна розділити на два періоди. Першому (1992–1993 рр.) була притаманна спроба розбудови підстав двосторонніх відносин. Іншою характеристичною рисою, на думку М.Столярчука, стала інтенсифікація міждержавних політичних контактів [36, с.255]. Другий етап окреслює взаємні стосунки між РП і Республікою Білорусь (РБ) від середини 1994 р. Тобто від часу, коли внутрішня та зовнішня політика Президента Олександра Лукашенка почала безпосередньо впливати на розвиток польсько-білоруських білатеральних відносин у політичній площині.

Установлення дипломатичних стосунків між РП і РБ відбулося 2 березня 1992 р. під час робочого візиту міністра закордонних справ Білорусії Петра Кравченка до Варшави [25, с.22]. У підсумку зустрічі з керівником зовнішньополітичного відомства РП Кшиштофом Скубішевським було підписано порозуміння про “Встановлення дипломатичних відносин” [31], а також “Консульську конвенцію” [3, с.463]. Відтак РБ стала третьою країною колишнього СРСР (після України й Литви), з якою Польща підписала вказані документи. Окрім того, під час розмови в МЗС РП сторонами було погоджено рішення про те, що відтепер польсько-білоруська співпраця повинна розвиватися відповідно до міжнародних договорів [12, с.88].

Черговою подією у двосторонніх відносинах стала, до певної міри, конфіденційна зустріч прем’єрів Яна Ольшевського та В’ячеслава Кебіча 14 березня 1992 р. у Біловезькій Пуці [25, с.23]. Прийняті під час зустрічі рішення мали відверто пропагандистський характер, оскільки головний акцент було зроблено на спробі послаблення політичної й економічної залежності РБ від Російської Федерації (РФ) і втягненні її у сферу геостратегічних інтересів РП. Так, офіційна Варшава погоджувалася: надати РБ свої морські порти в Гдині; збудувати разом із Білорусією спеціальну залізничну лінію від Білостока до Гдині; відкрити три нових прикордонних пропускних пункти; створити спільний польсько-білоруський комерційний банк з оборотним капіталом щонайменше 12 млн. доларів; забезпечити РБ необхідну кількість польського вугілля задля зміцнення енергетичної безпеки Білорусії [13, с.153]. Найважливішим підсумком зустрічі для РБ стала висунута польським прем’єром теза про надання своїх морських портів у Гдині. Зважаючи на те, що РБ не має виходу до моря, така співпраця з РП відкривала б для РБ нові можливості зовнішньоекономічної торгівлі.

Упродовж 23–24 квітня 1992 р. у РП перебувала урядова делегація РБ, очолювана прем’єром В.Кебічем. Мета візиту передбачала врегулювання господарських питань [26, с.22]. У складі білоруської делегації до РП також прибули міністри закордонних справ, внутрішнього та закордонного співробітництва. Ефектом зустрічі стало підписання таких домовленостей: порозуміння про принципи транскордонної співпраці [32], зокрема в умові про прикордонні пропускні пункти (передбачалося

будівництво прикордонних переходів у Бобровніках, Славатичах і Половцях) [42]. Окрім іншого, віце-міністри закордонних справ Іво Бичевський і Володимир Сенько парафували текст польсько-білоруського трактату про “Добре сусідство та приязню співпрацю”, який мав бути підписаний під час запланованого візиту Голови Верховної Ради РБ Станіслава Шушкевича до РП [14, с.177].

Суттєве значення для становлення польсько-білоруських відносин мало відкриття в травні 1992 р. посольства РП у Мінську. Першим послом було призначено професора білорусистики Варшавського університету Ельжбету Смулкову [29, с.145]. Іншим важливим кроком у поглибленні двосторонньої співпраці став організований 21 червня 1992 р. польсько-білоруський конгрес, що проходив у Варшаві. Його метою було заснування “Об’єднання Польща–Білорусія”. Першочерговим завданням організації ставилося налагодження співробітництва з поляками в Білорусії та білорусами в Польщі [13, с.153]. Важливо зазначити, що ініціатива скликання конгресу, ідея якого передбачала міждержавне зближення, радше спричинила непорозуміння. Так, на участь у конгресі не було запрошено представників білоруської національної меншини в РП. Більше того, їх навіть не поінформували про його скликання [27, с.30].

Чи не найважливішою подією в польсько-білоруських відносинах став офіційний візит С.Шушкевича до РП 23–25 червня 1992 р. Це була перша подорож керівника білоруської держави до Польщі. Засадничою метою зустрічі було підписання С.Шушкевичем і Л.Валенсою польсько-білоруського трактату про “Добре сусідство та приязню співпрацю” [38]. Окрім того, сторони погодилися, що передовсім слід відбудувати зовнішньоекономічне співробітництво, а також сприяти розвиткові контактів на міжособистісному рівні. Президент РП виразив сподівання, що у 2000 р. між РБ і РП кордони будуть повністю відкритими [39, с.1]. Саме ж підписання трактату, на думку Л.Валенси, завершило період налагодження нових відносин між двома суверенними й незалежними державами.

Натомість С.Шушкевич відзначав, що справжньою проблемою для РБ є охорона білоруської ідентичності перед русифікацією й полонізацією: Водночас звертав увагу на необхідність більшого розуміння в окремих контроверсійних питаннях. Мався на увазі статус польських священників, котрі працювали в багатьох парафіях РБ [12, с.91]. Головною претензією було те, що представники римо-католицького духовенства в країні (здебільшого польські громадяни) не володіли білоруською мовою. Такий стан справ викликав жваву дискусію в білоруському суспільстві. Особливо гостро дане питання коментувала Білоруська Організація Військовослужбовців (БОВ). Апелюючи до керівництва країни, її учасники висували вимогу вислання всіх польських ксьондзів за межі РБ [1, с.3].

Варто зауважити, що діяльність представників польського кліру не користувалася популярністю й у Ватикані. Так, ще на початку 1992 р. Папа Римський Іоан Павло II рекомендував католицьким священникам у РБ бути більш стриманими у своїх діях [35, с.300]. Відзначимо й те що, беручи участь у візиті, голова православної церкви Білорусії Філарет теж говорив про стурбованість, пов’язану з полонізаційною місією римо-католицьких ксьондзів у РБ. Доцільно відзначити, що такого роду дискусії не сприяли двосторонньому діалогу. Більше того, уникаючи загострення даного питання, аргументи польських дипломатів здебільшого зводилися до того, що політика костьолу не є компетенцією МЗС РП.

Важливим наслідком двосторонньої зустрічі стало відкриття посольства РБ у Варшаві. Послом РБ було призначено В.Сеньку, який до цього часу був віце-міністром закордонних справ Білорусії [4, с.32]. Слід відзначити, що посольство РБ у Варшаві стало першим білоруським дипломатичним представництвом такого рівня у світі. Символічне значення мало й те, що воно було відкрите саме у Варшаві, а не в Москві. Обіймаючи посаду посла, В.Сенько так прокоментував позицію білоруської дипломатії

щодо РП: “Завдяки співпраці з Польщею розраховуємо на швидку інтеграцію з Західною Європою” [6, с.5], тим самим наголосивши на євроінтеграційних інтересах закордонної політики РБ. У зв’язку із цим варто звернути увагу на зроблений Т.Снайдером коментар. Роздумуючи над значенням підписаного в червні 1992 р. польсько-білоруського трактату, він прийшов до висновку, що в той момент, коли С.Шушкевич підписався під даним документом, він пов’язав відносини з РП з європейським майбутнім РБ [35, с.302]. Загалом польсько-білоруський трактат був істотним регулюючим елементом між двома державами. Він став, на наш погляд, відправним пунктом двосторонніх відносин у різних галузях суспільно-економічного співробітництва.

Окремо видається за доцільне констатувати, що стабілізації польської східної політики щодо РБ не сприяла часта зміна урядів у РП [14, с.179]. Також польсько-білоруській співпраці перешкоджало надмірне зацікавлення РП білорусько-російськими відносинами. До відверто критичної оцінки вказаних взаємин зі сторони РП дійшло після підписання 20 липня 1992 р. білорусько-російського міждержавного договору. Таким чином, надії та сподівання на польсько-білоруське зближення й нейтралізацію російських впливів у РБ зменшувалися. Виразним свідченням цієї тези став візит до Мінська прем’єра РП Ганни Сухоцької 18 листопада 1992 р. [20, с.1]. Попри офіційні запевнення прем’єрів РП і РБ про бажання розвивати добросусідські відносини реальні наслідки зустрічі були далекими від ідеалу. Неоптимістичні підсумки візиту були зумовлені, на думку П.Фоліговського, не лише помилками уряду РП, але й змінами в політичному та економічному становищі РБ [12, с.92].

Під час розмови Г.Сухоцької та В.Кебіча прем’єр РП відзначила, що польське суспільство з тривогою оцінює зміст 22 білорусько-російських договорів, підписаних упродовж літа 1992 р. Найбільше хвилювання громадськості Польщі викликав договір РБ про тісну міждержавну співпрацю з Росією. Однак, не зважаючи на ряд розбіжностей, прем’єрам усе ж вдалося підписати кілька важливих угод: про “Відміну подвійного оподаткування”, про “Науково-технічну співпрацю” та декларацію про “Наукову та освітню співпрацю” [22, с.94]. Проте й надалі не зрозумілим залишалося питання діяльності польського духовенства в РБ. На зустрічі з представниками польської національної меншини Г.Сухоцька лише зазначила, що не буде втручатися в дану справу. У той самий час підкреслила, що спрямування більшої кількості ксьондзів у РБ, чого домагалися представники польської меншини, залежить від порозуміння між урядом РБ і Ватиканом [10, с.82].

Одним із ключових аспектів польсько-білоруського співробітництва розглядалася взаємодія між військово-оборонними структурами РП і РБ. У даній співпраці, на наш погляд, є доцільним виділити дві фази. Перша розпочалася в грудні 1992 р. (15–16 грудня), коли польська сторона приймала у Варшаві офіційну делегацію РБ [12, с.93]. Друга мала місце у квітні 1993 р. (20–21 квітня), коли міністр оборони РП Януш Онушкевич перебував з офіційним візитом у Мінську. У підсумку зустрічей було підписано порозуміння про “Військові контакти”. Важливо зауважити, що вказаний документ не був умовою про військову співпрацю, а став лише декларацією добрих намірів (зокрема, у науково-дослідницькій і навчальній галузях) [8, с.134]. У ході візиту польський міністр також зустрівся з С.Шушкевичем і В.Кебічем. Власне, останній переконував Я.Онушкевича, що нещодавні рішення білоруського парламенту про приєднання до системи колективної безпеки Співдружності Незалежних Держав (СНД) зовсім не означають створення спільного військового союзу з РФ.

Важливою подією у взаємних стосунках став візит до Мінська Президента РП Л.Валенси 28–29 червня 1993 р. [8, с.134]. Під час зустрічі Л.Валенса провів розмови із С.Шушкевичем, В.Кебічем і П.Кравченком. У процесі перемовин сторони зосередилися на економічних питаннях. Також було звернуто увагу на проблеми польської та білоруської національних меншин. Зокрема, дискутувалася можливість повернення

Польщею православного монастирського комплексу в м. Супраслі [33, с.46]. Важливо підкреслити, що з цього питання не було прийнято жодного рішення. Указаний факт є цікавий ще й тим, що до 1993 р. РБ передала польському костюлу в РБ близько 200 сакральних пам'яток, натомість РП станом на липень 1993 р. не повернула у відповідь жодного православного об'єкта [30, с.140].

Цікавим елементом зустрічі було й те, що під час офіційних розмов польська сторона підняла питання підписання РБ у грудні 1993 р. договору про колективну безпеку (ДКБ). Коментуючи вказаний аспект, В.Кебіч стверджував, що даний акт нічого не змінює в геостратегічному становищі РБ [12, с.95]. Окрім того, білоруський прем'єр зауважив, що говорити про реальний нейтралітет РБ ще завчасно, оскільки на її території розміщені іноземні війська. Також відкидалася можливість співпраці в цілях регіональної безпеки. У даному контексті для польського президента неприйнятними були пропозиції Президента України Леоніда Кравчука про створення регіональної зони безпеки за участю України, Польщі та Білорусії [15, с.5].

Дальший розвиток польсько-білоруських відносин визначався внутрішньополітичними змінами в РП і РБ. Парламентські вибори в Польщі, що пройшли у вересні 1993 р., привели до зміни розстановки політичних сил у парламенті РП на користь Об'єднання Демократичних Лівих Сил (Sojusz Lewicy Demokratycznej) [14, с.179]. Створення коаліційного уряду з Об'єднання Демократичних Лівих Сил (ОДЛС) і Польської Народної Партії (Polskie Stronnictwo Ludowe) значно вплинуло на появу нових акцентів у закордонній політиці РП на східному напрямку. Одним із них стала спроба інтенсифікації польської торгівлі зі східними сусідами, а також стриманість щодо розвитку надто динамічних політичних відносин із РФ і Білорусією [36, с.257].

На наш погляд, така політика РП зумовлювалася двома факторами. По-перше, внутрішньобілоруськими чинниками (прагнення білоруського істеблішменту розвинути тісні міждержавні відносини з РФ). По-друге, побоюваннями ОДЛС і Польської Народної Партії (ПНР) того, щоб їх активність, спрямована на розвиток польсько-російських відносин (частково це стосувалося й польсько-білоруських стосунків), не наразилася на звинувачення з боку опозиції в русофільстві чи зраді національних інтересів. Як відзначив П.Наїмський, у той час серед представників "Солідарності" популярною була теза про те, що рівень патріотизму безпосередньо залежить від рівня антиросійськості [16, с.14].

Зауважимо, що відсутність будь-яких ініціатив польського МЗС щодо співпраці з РБ та іншими східними сусідами РП викликала з-посеред оглядачів польської політичної сцени дискусію. Зокрема, було поставлено питання, чи РП і надалі має східну політику [28, с.5; 34, с.1]. Особливої популярності набувала думка про те, що страх перед Росією примушує новостворений уряд до ліквідації всього, що було досягнуто в стосунках із РБ попереднім урядом. Таким чином, недостатня співпраця Польщі із РБ давала можливість РФ домінувати над нею. Тому уряд Вальдемара Павляка (листопад 1993 – лютий 1995 рр.) був досить часто критикований за спроби встановлення особливих відносин із РФ, котрі супроводжувалися одночасним припиненням активної закордонної політики щодо України та Білорусії [9, с.89]. Окремо зверталася увага на відсутність вираженої закордонної політики Польщі щодо РБ. Зокрема, А.Камінський наголошував на тому, що МЗС РП слід серйозно задуматися над будовою довготривалих партнерських відносин із східними сусідами [18, с.23].

Говорячи про внутрішньополітичні чинники в РБ, котрі мали безпосередній вплив на нову форму польсько-білоруських відносин, передовсім слід звернути увагу на зміни в керівному апараті РБ. Так, у січні 1994 р. фактичного керівника РБ С.Шушкевича, що відверто виступав проти політиків і проектів, котрі декларували обмеження суверенітету РБ і тісний союз із РФ, було усунуто від виконання обов'язків Голови ВР РБ. Його наступником став колишній генерал міліції Мечислав Гриба, що, на думку

З.Шибієкі, загрожувало встановленням у країні авторитарного режиму [37, с.442]. Відтак внутрішня ситуація в РБ, з одного боку, а також оцінка польськими політичними партіями (головно ОДЛС, ПНР) ситуації в РБ, з іншого, – не сприяли інтенсифікації політичних відносин між двома державами. Окрім того, важливе місце мало ослаблення незалежницько зорієнтованих сил у середині РБ. Особливо дана ситуація почала погіршуватися від липня 1994 р., коли першим президентом РБ було обрано О.Лукашенка [36, с.257].

Варто відзначити, що сам факт обрання О.Лукашенка в другому турі голосування Президентом РБ мав для Польщі важливе значення. У своєму привітальному листі, надісланому 14 липня 1994 р. до О.Лукашенка, Л.Валенса відзначав: "Існування незалежної білоруської держави є для Польщі умовою збереження стабільності в Центрально-Східній Європі" [17, с.6]. Натомість у розмові з польськими дипломатами 16 липня 1994 р. Президент РБ підкреслив, що намагатиметься проводити в РБ реформаторську політику, схожу до тієї, котра була започаткована в 1990 р. у Польщі [17, с.7]. У даному контексті слід звернути увагу на те, що на початку президентства О.Лукашенка польські політики мали всі підстави вважати, що водночас із установленням президентської республіки в РБ розпочнеться вестернізація країни.

Такі міркування підсилювалися ще й тим, що під час виборчої кампанії 1994 р. кандидатура О.Лукашенка практично повністю ігнорувалася російським істеблішментом, вплив якого продовжував відігравати неабияку роль на політичній сцені країни. Власне, у той час, коли більшість політичних сил РФ, включно з Б.Єльциним, підтримувала проросійського В.Кебіча, лише одна Ліберально-Демократична Партія Росії (ЛДПР), очолювана В.Жириновським, виступала за кандидатуру О.Лукашенка [11, с.36].

Перші місяці президентства О.Лукашенка характеризувалися пожвавленням польсько-білоруських відносин. Так, 18 жовтня 1994 р. у Мінську перебувала делегація польських парламентаріїв під керівництвом Тадеуша Славецького [7, с.5]. Натомість 26 жовтня 1994 р. дійшло до офіційного візиту А.Олеховського в РБ. Перебуваючи в Мінську, міністр закордонних справ РП зустрівся з О.Лукашенком, прем'єром Мечиславом Чигирем, а також із своїм білоруським колегою В.Сеньком. Під час двосторонніх розмов сторони висловили своє ставлення щодо польсько-білоруського міждержавного співробітництва [7, с.7]. Також 20 листопада 1994 р. на запрошення білоруського президента до РБ із візитом прибув голова Сейму Юзеф Олекси. У ході двосторонніх перемовин польська сторона черговий раз засвідчила, що передовсім прагне розвивати економічну співпрацю. Окрім того, обговорювалася можливість створення польсько-білоруської економічної зони так званого "Європейського Гонконгу" [17, с.7].

У зв'язку із цим важливо відзначити, що хоч станом на 1994 р. у РБ діяло близько 500 фірм із польським капіталом, однак торгівельна оборотність між двома державами зменшувалася. Так, якщо в 1992 р. вона становила 320 млн. доларів, то вже в 1994 р. склала лише 215,5 млн. доларів [2, с.18]. Говорячи про політичну складову польсько-білоруської співпраці, слід сказати, що, крім ряду вищезазначених декларацій, республікам удалося зробити небагато. Загалом у цей період зовнішньополітичній діяльності МЗС РП щодо РБ, на наш погляд, були притаманні нерішучість і відсутність стратегії розвитку двосторонніх відносин.

Чергові спроби активізації співробітництва попри досить амбітні заяви та декларації на практиці були безрезультатними. Переважно кожна двостороння зустріч ставала лише наступною нереалізованою можливістю. До таких варто зарахувати візит М.Гриба до РП 23–25 листопада 1994 р. [5, с.22], а також зустріч 13 січня 1995 р. міністра внутрішніх справ РП Анджея Мільчановського з міністром внутрішніх справ РБ Юрієм Захаренком, наслідком якої стало підписання порозуміння про "Спільний обмін інформацією та стажистами" [23, с.5]. Одним із небагатьох позитивних підсумків польсько-білоруського білатерального співробітництва стало підписання 21 січня 1995 р.

довгоочікуваної угоди про “Охорону могил та пам’ятних місць жертв війн та репресій” [41].

Спробою осмислення й корекції польсько-білоруського співробітництва в торгівельно-економічних відносинах став робочий візит делегації польських парламентаріїв на чолі з Головою сенату РП Адамом Стружікем, який відбувся 4 квітня 1995 р. [24, с.5]. У його ході черговий раз було звернуто увагу на зниження спільних зовнішньо-економічних показників, проте не було прийнято ніяких конкретних рішень. Загалом упродовж другої половини 1995 р. мали місце поодинокі польсько-білоруські та білорусько-польські двосторонні зустрічі. Так, 15 червня 1995 р. проходив візит нового міністра закордонних справ РП Владислава Бартошеського в РБ, під час якого міністр узяв участь в урочистостях із нагоди відкриття Генерального консульства РП у м. Гродно [21, с.236]. Останньою офіційною зустріччю між республіками в 1995 р. став візит білоруського прем’єра М.Чигира в РП 27–28 листопада 1995 р. Його наслідком було підписання договору про “Співпрацю в галузі культури та науки” [40].

Таким чином, попри те, що даний етап польсько-білоруського співробітництва став періодом розбудови документально-правової бази двосторонніх відносин, сама ж співпраця з РБ не була пріоритетним завданням зовнішньої політики РП. У порівнянні з тими кроками, які були зроблені МЗС РП щодо євроатлантичної інтеграції, стосункам з усіма східними сусідами РП, а зокрема з РБ, надавалося значно меншої ваги. Не реалізовувалися концепції, котрі могли б водночас брати під увагу зовнішньополітичні інтереси й східних сусідів РП, наприклад, концепція “міжмор’я”. Попри багатообіцяючий початок польсько-білоруської міждержавної співпраці та сподівань, пов’язаних із підписанням двостороннього трактату в 1992 р., було зроблено небагато. Неабияке значення та вплив на саме такий, а не інший стан польсько-білоруської співпраці мали досить часті зміни урядів у РП, а з іншого боку – проросійська зорієнтованість більшої частини білоруського істеблішменту. Загалом становище Польщі в закордонній політиці щодо Білорусії можна охарактеризувати як сприйняття status quo в РБ до 1995 р. – початку 1996 р. та емоційну критику окремих внутрішньополітичних подій у РБ.

1. Беларусь и Польша подписали договор. Произойдет ли “прорыв” в двусторонних отношениях // Независимая газета. – 1992. – № 123. – С. 3.
2. Ванін А. Торгово-економічне співробітництво з Республікою Польща / А. Ванін // Директор. – 2000. – № 12. – С. 18–19.
3. Консульська канвенція паміж Рэспублікай Беларусь і Рэспублікай Польшча (2 сакавіка 1992 р.) // Знешняя палітыка Беларусі : зб. дакументаў і матэрыялаў. – Т. 7 (верасень 1991 г. – 1995 г.) / склад. У. К. Ракашэвіч., А. В. Шарапо. – Мн. : Выд. цэнтр БДУ, 2004. – 479 с.
4. Хмяліньскі Б. Польшча – Беларусь: 15 гадоў міждзяржавных адносін / Б. Хмяліньскі // Журнал міжнароднаго права і міжнародных адносін. – 2007. – № 1. – С. 31–37.
5. Beziuk A. Wizyta Mieczysława Gryba w Warszawie w relacjach białoruskiej prasy / A. Beziuk // Biuletyn Białoruski. – 1994. – № 3. – grudzień. – S. 22–23.
6. Białoruś w przededniu wyborów prezydenckich. – Warszawa : OSW, maj 1994. – 65 s.
7. Bodowicz E. Kalendarium : październik 1994 / E. Bodowicz // Biuletyn Białoruski. – 1994. – № 2. – Listopad. – S. 5–7.
8. Bratkiewicz J. Stosunki z Białorusią / J. Bratkiewicz // Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej. – 1993/1994. – S. 134.
9. Burant S. Polska polityka wschodnia – granice możliwości / S. Burant // Polska w Europie. – 1996. – Zeszyt 22. – S. 83–96.
10. Darski J. Białoruś: historia, współczesność, konflikty narodowe / J. Darski. – Warszawa : Instytut polityczny, 1994. – 105 s.
11. Eberchard A. Gra pozorów. Stosunki rosyjsko-białoruskie 1991–2008 / A. Eberchard. – Warszawa : PISM, 2008. – 268 s.
12. Foligowski P. Białoruś – trudna niepodległość / P. Foligowski. – Wrocław : Atlas, 1999. – 278 s.
13. Chodubski A. Stosunki polsko-białoruskie w latach dziewięćdziesiątych / A. Chodubski // Polska polityka zagraniczna w procesie przemian po 1989 roku / pod red. A. Żukowskiego. – Olsztyn : OBN, 1999. – S. 148–158.
14. Głogowska H. Białoruś w polityce Polski między Niemcami a Rosją / H. Głogowska // Polska między Niemcami a Rosją. – Poznań : UaM, 1999. – S. 176–184.

15. Goliński C. Prezydent Wałęsa wrócił z Białorusi. Czekaliśmy całą noc / C. Goliński // Gazeta Wyborcza. – 1993. – 30 czerwca. – S. 5.
16. Jedna czy wiele racji stanu // Więż. – 1995. – № 3 (437). – S. 9–20.
17. Kalendarium: 23 czerwca – 30 września 1994 // Biuletyn Białoruski. – 1994. – № 1. – Październik. – S. 6–7.
18. Kamiński A. Dlaczego Polska nie ma polityki wschodniej? / A. Kamiński // Rzeczpospolita. – 1995. – № 57. – 8 marca. – S. 23.
19. Karabalevicz V. Stosunki białorusko-polskie na tle integracji europejskiej / V. Karabalevicz // Polska w systemie międzynarodowym w dobie integracji europejskiej / pod red. M. Marczewskiej-Rytko. – Puławy : Puławska Szkoła Wyższa, 2001. – S. 151–161.
20. Kościński P. H. Suchocka w Mińsku. Niepodległość Białorusi ważna dla Europy / P. H. Kościński // Rzeczpospolita. – 1992. – № 272. – 19 listopada. – S. 1.
21. Kronika stosunków międzynarodowych Polski w 1995 r. // Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej. – 1996. – S. 223–255.
22. Malak K. Polityka zagraniczna i bezpieczeństwa Białorusi / K. Malak. – Warszawa : Akademia Obrony Narodowej, 2003. – 209 s.
23. Miną miesiąc // Czasopis. – 1995. – № 2. – S. 5.
24. Miną miesiąc // Czasopis. – 1995. – № 5. – S. 5.
25. Nasza kronika // Czasopis (pismo informacyjno-kulturalne wschodniej Białostoczczyzny). – 1992. – № 4. – 16 kwietnia. – S. 22–23.
26. Nasza kronika // Czasopis (pismo informacyjno-kulturalne wschodniej Białostoczczyzny). – 1992. – № 5. – 17 maja. – S. 22.
27. Nasza kronika // Czasopis (pismo informacyjno-kulturalne wschodniej Białostoczczyzny). – 1992. – № 7–8. – 19–20 lipiec. – S. 30.
28. Orłó K. Dlaczego obawiamy się Rosji? / K. Orłó // Tygodnik powszechny. – 1995. – № 27. – 2 lipca. – S. 5.
29. Palmowski M. Stosunki polsko-białoruskie / M. Palmowski // Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej. – 1992. – S. 145–150.
30. Polska – Ukraina – Białoruś – nowa forma sąsiedztwa. (Skrócony zapis dyskusji na zebraniu konsultacyjnym Ośrodka Studiów Międzynarodowych oraz fundacji “Polska w Europie”, 3 lipca 1993 r.) // Polska w Europie. – 1993. – Zeszyt 12. – S. 110–148.
31. Porozumienie między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Białoruś o nawiązaniu stosunków dyplomatycznych (Warszawa, 2 marca 1992 r.) // Zbiór Dokumentów. – 1992. – № 3. – S. 13–14.
32. Porozumienie między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Republiki Białoruskiej o głównych zasadach współpracy transgranicznej // Zbiór Dokumentów. – 1992. – № 4. – S. 19–24.
33. Skubiszewski K. Pozycja Polski w Europie / K. Skubiszewski // Pozycja Polski w Europie / pod red. D. Popławskiego. – Warszawa : Scholar, 1994. – 65 s.
34. Smolar A. Partnerstwo dla postępu / A. Smolar // Gazeta Wyborcza. – 1995. – 28–29 stycznia. – S. 1.
35. Snyder T. Rekonstrukcja narodów. Polska, Ukraina, Litwa i Białoruś 1569–1999 / T. Snyder. – Sejny : POGNICZE, 2006. – 350 s.
36. Stolarczyk M. Stosunki polsko-białoruskie w okresie pozimnowojennym (niektóre aspekty) / M. Stolarczyk // Polska i jej sąsiedzi w latach dziewięćdziesiątych. Polityczne i ekonomiczne aspekty współpracy i integracji / pod red. B. Łomińskiego i M. Stolarczyka. – Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 1998. – 416 s.
37. Szybieka Z. Historia Białorusi 1795–2000 / Z. Szybieka ; przełożył Hubert Łaszkiwicz. – Lublin : Instytut Europy Środkowo Wschodniej, 2002. – 571 s.
38. Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Białoruś o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy (Warszawa, 23 czerwca 1992 r.) // Zbiór Dokumentów. – 1993. – № 118. – S. 1–13.
39. Traktat Polska – Białoruś // Gazeta Wyborcza. – 1992. – 24 czerwca. – S. 1.
40. Umowa między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Białoruś o współpracy w dziedzinie kultury, nauki i oświaty (Warszawa, 27 listopada 1995 r.) // Dziennik Ustaw. – 1996. – № 76. – Poz. 365.
41. Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Republiki Białorusi o ochronie grobów i miejsc pamięci ofiarom wojny i represji (Brześć, 21 stycznia 1995 r.) // Dziennik Ustaw. – 1997. – № 32. – S. 1200–1202.
42. Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Republiki Białoruskiej w sprawie przejść granicznych (Warszawa, 24 kwietnia 1992 r.) // Monitor Polski. – 2003. – № 37. – S. 1905–1906.

In the article the author had examined the problem of establishment of Polish-Byelorussian political relations in 1992–1995. He had expanded the key points of the main bilateral agreements which have been signed between the Republics in the mentioned period. He had also analyzed the problematic aspects in their cooperation, considering that it had direct influence on its development.

Key words: Polish-Byelorussian international cooperation, bilateral agreements, foreign policy, Polish eastern policy, official meeting.

ЗМІСТ

ЕТНОСОЦІАЛЬНІ ТА НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

<i>Бурдуланюк В.М.</i> Музеї Наукового товариства імені Шевченка.....	3
<i>Жерноклеєв О.С.</i> Про дату заснування Української соціал-демократичної партії Галичини й Буковини.....	10
<i>Баран О.Я.</i> Матеріальне становище галицького сільського духовенства (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.).....	14
<i>Кісь Н.Д.</i> Вплив ідей візантинізації на мистецтво Галичини першої половини XX ст.....	21
<i>Стефанюк Г.В.</i> Українське шкільництво Станіславщини в період нацистського “нового порядку” (1941–1944 рр.).....	25
<i>Єгрешій О.І.</i> Депортації греко-католицького духовенства на Далекий Схід (1950 р.).....	32

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

<i>Волощук М.М.</i> “Вокняжение” галицьке Володислава Кормильчича (1210–1214 рр., з перервами): міфи і реальність.....	38
<i>Плекан Ю.В.</i> Українсько-польсько-австрійські відносини наприкінці XIX – на початку XX ст....	48
<i>Щербін Л.В.</i> Діяльність М.П.Василенка як члена Конституційно-демократичної партії Росії.....	54
<i>Комар В.Л.</i> Прометеївські тенденції в зовнішній політиці Польщі (1918–1923 рр.).....	61
<i>Стецюк Н.М.</i> Український національно-визвольний рух й етнічні українці Польщі (кінець 1940-х рр.).....	68

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

<i>Шологон Л.І.</i> Джерела про національно-культурне життя українців Галичини другої половини XIX – початку XX ст. в особових фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові.....	72
<i>Овчар І.В.</i> Історіографічна спадщина М.С.Горбачова.....	79
<i>Наконежна О.М.</i> Сучасна вітчизняна історіографія про національні відносини в УРСР у роки перебудови (1985–1991 рр.).....	87
<i>Бездрабко В.В.</i> З історії вивчення кінофотофонодокумента в Україні.....	97

ДОСЛІДЖЕННЯ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

<i>Боян С.П.</i> Аграрні мотиви у весняно-літній календарній обрядовості бойків.....	107
<i>Лицур М.З., Лицур Н.М.</i> Рибальство як форма організації дозвілля української міської інтелігенції Галичини на рубежі XIX–XX століть (на прикладі І.Франка).....	115
<i>Бацвін М.Я.</i> Технологія виготовлення домотканого та сукняного полотна на Опіллі в кінці XIX – 30-х рр. XX ст. (на матеріалах Рогатинського й Галицького районів).....	119
<i>Стряпко І.О.</i> Крайове товариство “Просвіта” й становлення професійного театру на Закарпатті у 20–30-ті рр. XX ст.....	123
<i>Бориняк О.К.</i> Становлення польсько-білоруських політичних взаємин (1992–1995 рр.).....	130

CONTENTS

ETHNO-SOCIAL AND NATIONAL-CULTURAL PROCESSES IN UKRAINE

<i>Burdulanyuk V.M.</i> Museums of Shevchenko' Scientific Society.....	3
<i>Zhernokleyev O.S.</i> About the Date of Foundation of Ukrainian Social Democratic Party of Galicia and Bukovyna.....	10
<i>Baran O.Ya.</i> Financial Situation of the Rural Clergy of Galicia (the End of the 19 th – the 30-s of the 20 th Century).....	14
<i>Kis' N.D.</i> Influence of Ideas of Vizantization on the Art of Galicia of the First Part of the 20 th Century... ..	21
<i>Stefanyuk G.V.</i> The Ukrainian Schooling of Stanislavivschyna in the Period of Nazi New Period (1941–1944).....	25
<i>Egreshiy O.I.</i> Deportations of the Greek-Catholic Clergy to Far East (1950).....	32

URGENT QUESTIONS OF WORLD HISTORY

<i>Voloshchuk M.M.</i> Volodyslav Kormilchych's “Reigning” of Galicia (1210–1214, With Pauses): Myths and Reality.....	38
<i>Plekan Yu.V.</i> The Ukrainian-Polish-Austrian Relations in the End of 19 th – the Beginning of the 20 th Century.....	48
<i>Shcherbin L.V.</i> The Activity of M.P.Vasylenko as a Member of the Constitutional-Democratical Party of Russia.....	54
<i>Komar V.L.</i> Promethean tendencies in the foreign policy of Poland (1918 – 1923).....	61
<i>Stetsyuk N.M.</i> The Ukrainian National Liberation Movement and the Ethnic Ukrainians of Poland (the End of the 40-s – the 1 st Part if the 50-s of the 20 th Century).....	68

SOURCE STUDYING AND HISTORIOGRAPHY

<i>Shologon L.I.</i> Sources About National-Cultural Life of the Ukrainians of Galicia of the Second Part of the 19 th – the Beginning of the 20 th Century in the Personal Funds of the Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv.....	72
<i>Ovchar I.V.</i> M.S. Gorbachov's Historiography Heritage.....	79
<i>Nakonechna O.M.</i> Modern Domestic Historiography about National Relations in Soviet Ukraine During the years of Reformation (1985–1991).....	87
<i>Bezdrabko V.V.</i> From the History of Study of the Filmphotophonodocument in Ukraine.....	97

RESEARCHES OF YOUNG SCIENTISTS

<i>Boyan S.P.</i> Agrarian Reasons in the Spring and Summer Calendar Rite of the Boykies.....	107
<i>Lytsur M.Z., Lytsyr N.M.</i> Fishing as a Form of Organization of Leisure of the Ukrainian City Intellectuals of Galician the late 19 th and early 20 th centuries (Based on the Example of I.Franko).....	115
<i>Batsvin M.Ya.</i> The Technology of Making of Homewoven and Cloth Linen on Opillya at the End of the 19 th – the 30-s of the 20 th Century (Based on the Materials of Rogatynsky and Galician Regions).....	119
<i>Stryapko I.O.</i> The Regional Society „Prosvita” and the Becoming of Professional Theatre on Transcarpathia in the 20 – 30-s of the 20 th Century.....	123
<i>Borynyak O.K.</i> The Becoming of the Polish-Byelorussian Political Relations (1992–1995).....	130

ВИМОГИ

до подання статей у Вісниках Прикарпатського університету, журналах, збірниках наукових праць, матеріалах конференцій

1. Обсяг оригінальної статті – 6–12 сторінок тексту, оглядових – до 12 сторінок, коротких повідомлень – до 3 сторінок.

2. Статті подаються у форматі Microsoft Word. Назва файлу латинськими буквами повинна відповідати прізвищу першого автора. Увесь матеріал статті повинен міститися в одному файлі.

3. Текст статті повинен бути набраним через 1,5 інтервалу, шрифт “Times New Roman Cyr”, кегль 14. Поля: верхнє, нижнє, лівє – 2,5 см, правє – 1 см (30 рядків по 60–64 символи).

4. Малюнки повинні подаватись в окремих файлах у форматі *.tif, *.eps, Corel Draw або Adobe Photo Shop.

5. Таблиці мають мати вертикальну орієнтацію і мають бути побудовані за допомогою майстра таблиць редактора Microsoft Word. Формули підготовлені в редакторі формул MS Equation. Статті, що містять значну кількість формул, подаються у форматі LaTeX.

6. Текст статті має бути оформлений відповідно до постанови ВАК №7-05/1 від 15 січня 2003 року “Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України” (див. Бюлетень ВАК України. – 2003. – №1).

Статті пишуться за схемою:

- УДК і ББК (у лівому верхньому куті аркуша);
- автор(и) (ім'я, прізвище; жирним шрифтом, курсивом у правому куті);

- назва статті (заголовними буквами, жирним шрифтом);
- резюме й ключові слова українською мовою;
- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

- аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми й на які спирається автор, виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття;

- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням подальших розвідок у цьому напрямі;

- список використаних джерел подавати згідно з новим стандартом з бібліографічного опису ДСТУ ГОСТ 7.1:2006. Основні відмінності від ГОСТ 7.1.–84, який набув чинності з 1 липня 2007 року;

- резюме й ключові слова англійською мовою.

7. Стаття повинна бути написана українською мовою, вичитана й підписана автором(ами).

8. У цілому до “Вісника” необхідно подати дві рецензії провідних учених у даній галузі.

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

ВІСНИК
Прикарпатського університету

ІСТОРИЯ
Випуск XV
Видається з 1995 р.

Адреса редколегії: 76000, м.Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57,
Інститут історії і політології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника,
тел. 59-60-21

Ministry of Education and Science of Ukraine
Precarpathian National University named after V. Stefanyk

NEWSLETTER
Precarpathian University

НБ ПНУС

744289

HISTORY
Issue XV
Published since 1995

Publishers adress: Institute of History and Political Science,
Precarpathian National University named after V.Stefanyk
57, Shevchenko Str., 76025, Ivano-Frankivsk, tel. 59-60-21

Старший редактор: ГОЛОВЧАК В.М.
Літературне редагування: ЛЕНІВ О.В.
Комп'ютерна правка і верстка: КУРІВЧАК Л.М.
Коректура: ГРИЦІВ Н.С.

Друкується українською мовою
Реєстраційне свідоцтво КВ №435

Підп. до друку 04. 06. 2009 р.
Формат 60x84/16. Папір офсет. Гарнітура “Times New Roman”.
Друк на різнографі. Ум. друк. арк. 17.0.
Зам. 57. Наклад 100 пр.

Видавець і виготовлювач
Видавництво “Плай” ЦІТ
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. С.Бандери, 1, тел.: 71-56-22
E-mail: vdvicit@pu.if.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2718 від 12.12.2006